

Inhoud

Inleiding

Deel 1

De openbare stad

Maarten Doorman: het museum

Hans Harbers: het stadhuis

Wim van de Donk en Joks Janssen: de kerk

Noortje Marres: de universiteit

Bruno Latour: de plattegrond

Deel 2

De bedrijvige stad

Piet de Rooij: het politiebureau

Pieter Winsemius: het station

Pauline Terreehorst: het warenhuis

David Hamers: de meubelboulevard

Guus Dix en Pim Klaassen: de beurs

Rob Hagendijk: de haven

Deel 3

De genietende stad

Huub Dijkstra: de markthal

Jacques Bos: het restaurant

Michiel Leezenberg: het koffiehuis

Annemiek Nelis: de rookplek

Klasien Horstman: de snackbar

Over de auteurs

Colofon

Inleiding

Stedelijkheid en moderniteit: verandering van substantie

Huub Dijkstra, Rob Hagendijk, Hans Harbers en Pauline Terreehorst

Instituten maken de stad

Zoals gebouwen de stad vormen, horen afzonderlijke instituten zoals het stadhuis, de rechtbank, de kerk en de universiteit bij de moderniteit. De scheidslijnen tussen kennis en macht, tussen staat en religie en tussen het persoonlijke en het politieke markeren de moderne orde. In steden zien we deze afbakening in aparte gebouwen en locaties terug. Ze zijn met eigen iconen terug te vinden op elke stadsplattegrond. Ze drukken gevestigde praktijken uit met lange tradities en eigen vormen van expertise, die specifieke publieke bedieningen: slachtoffer, dader, gelovige, student, consument, patiënt. Uitwisseling en communicatie over en weer is altijd mogelijk maar juist dan blijken de contrasten. De arts staat aan het bed en niet aan het altaar, de hoogleraar in de collegezaal en niet in de keuken, de bestuurder in het stadhuis en niet in de rechtszaal. De fysieke afbakening wordt in stand gehouden met een beroep op afzonderlijke vormen van expertise, macht, creativiteit, intimiteit, geloof en waardesferen. De mobiliteit mag toenemen maar de grenzen blijven bestaan.

Maar wat als de grenzen verschuiven of vervagen? Als de tafel van Pauw en Witteman als tribunaal naast de rechtbank opduikt, controverses op het internet over de veiligheid van vaccinaties naast debatten tussen wetenschappers een eigen leven leiden, beursgebouwen achter het beeldscherm verdwijnen en politiek getwitter het parlement inhaalt? Wat als de rechter, de agent of de winkelier als hoofdbewoner het gebouw verlaat en de institutie de praktijk niet langer herbergt? Wordt de stad – en daarmee de moderniteit – een openluchtmuseum? Of is de institutionele leegstand slechts schijn en vinden deze praktijken elders een nieuw onderkomen? Net zoals religie niet opeens is verdwenen als de kerken leeglopen, duiken politiek, recht, kennis en macht op andere, onverwachte locaties op en leiden ze soms tot nieuwe vormen. Met terugwerkende kracht blijkt misschien wel dat de grenzen die de moderniteit stelde, lang niet zo waterdicht waren als werd verondersteld. Tot een spookstad waarin slechts geesten huizen die herinneren aan de instituten van weleer hoeft dat echter niet te leiden. Ook voor moeilijk grijpbare mengvormen kan nog huisvesting worden geregeld – desnoods bij het Leger des Heils. Het effect dat deze verhuizingen sorteren is dat ze bestaande institutionele praktijken ter discussie stellen. Niet alleen omdat ze andere locaties de aandacht laten opeisen, maar ook omdat ze de aard van de institutie

op de proef stellen. Wat zegt het over religie dat een kerk evengoed een parkeergarage in de Bijlmer kan zijn? Wat betekent het voor het strafrecht dat een gevangenis ook een elektronische enkelband mag wezen? Wat impliceert het voor de beurshandel dat een gebouw plaats kan maken voor een digitale omgeving? Wat zegt het over onze vormen van communicatie dat de postkantoren nagenoeg verdwenen zijn? Door de verandering van plaats verschuift ook de betekenis die de institutie of praktijk oorspronkelijk had. De verplaatsingen en vertalingen die we hier bespreken betreffen niet slechts een metamorfose, zoals de rups die een vlinder wordt maar in essentie hetzelfde blijft. De verandering raakt de aard van het beest, zodat er eerder sprake is van wat in de katholieke leer een transsubstantiatie heet: een verandering van substantie, niet slechts van verschijningsvorm.

Sodom en Gomorra

In deze bundel gaan diverse auteurs op zoek naar wat er met deze 'substantie' is gebeurd: waar de politiek uit het stadhuis is gebleven en wat er van haar geworden is, hoe het warenhuis een bedrijfsverzamelgebouw werd en wat 'winkelen' tegenwoordig betekent en waarom het museum voor hedendaagse kunst in het Midden-Oosten opduikt en wat dit zegt over de beeldende kunsten. Aan de hand van een analyse van iconische gebouwen laten enkele auteurs de barsten in het bolwerk van de moderniteit zien en beschouwen ze wat daarvoor in de plaats komt. Anderen nemen de schade op en gaan na of nauwkeurig pleisterwerk nog soelaas bieden kan. Voordat ze hun diagnose stellen nemen ze de lezer mee op hun wandeling door 'de stad'.

In de sociale wetenschappen en de filosofie heeft 'de stad' al voor van alles en nog wat symbool gestaan. In al die gevallen waren techniek, wetenschap en vernieuwing nooit ver weg. Steden zijn centra van de macht. Het zijn verzamelplaatsen van handel en bedrijvigheid. Om niet in mensen en vuil te stikken moeten voortdurend ingewikkelde technische en bestuurlijke oplossingen worden bedacht. Steden vervullen een spilfunctie in de toevoerroutes van geld, goederen en informatie. Architectonisch en cultureel schenken ze podia aan kunstzinnige uitingen. Intellectuele dwarsliggers, uitvinders en migranten met nieuwe inzichten en achtergronden treffen elkaar in de stad. Steden zijn culturele *melting pots*. Van heinde en verre trekken mensen erheen om een bestaan te vinden, te winkelen, te leren of dingen te doen die God naar verluidt verboden heeft. Steden zijn ook spreekwoordelijk voor alles wat met verval en onzedelijkheid te maken heeft. Sodom en Gomorra. De stad fascineert, intrigeert, ontroert en wekt verbazing. Iedere emotie of beschouwing krijgt

er een expressie.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw is de stad grofweg op drie verschillende manieren opgevoerd als uithangbord van de moderne samenleving. Om te beginnen figureert de stad als het tegendeel van het *dorp* en staat ze voor een modern-industriële manier van leven versus een traditioneel-agrarische levensstijl. Steden drukken de moderniteit uit, de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* (Tönnies) of van een *conscience commune* naar een *conscience collective* (Durkheim) – dat wil zeggen van een samenleving bijeengehouden door gedeelde waarden en normen, naar een maatschappij gebaseerd op functionele arbeidsdeling en bijbehorende institutionele differentiaties.

Deze beschrijving van de overgang naar de moderniteit is echter tamelijk clichématig. Zij roept empirisch maar ook conceptueel nogal wat bezwaren op. Als William Cronon in *Nature's Metropolis* (1991) de geschiedenis van Chicago beschrijft, maakt hij duidelijk dat alles wat de stad groot maakt (de handel, de markt, de beurs, de rails) innig verstrengeld is met het omringende land. Sterker nog, wie de sociale, economische, ecologische en infrastructurele relaties in kaart brengt, ontdekt hoezeer ze elkaars voorwaarde zijn. Zonder de verbindende bedrijvigheid zouden ze geen van beide kunnen bestaan. De moderniteit laat het land niet achter zich maar heeft er een nieuwe verhouding mee.

Dit opent de weg naar een tweede begrip van de stad. Als stad en platteland samen iets symboliseren, dan is dat niet zozeer twee verschillende, reëel bestaande vormen van samenleven, maar twee manieren van *spreken*. Ze dienen als twee verschillende conceptuele gereedschapskisten om het spel dat samenleven heet onder woorden te brengen. Ergo: het dorp kan met het stadsvocabulaire beschreven worden, en, omgekeerd, de stad met het dorpsvocabulaire.

Dat laatste, zo heeft De Vries (1999) betoogd, vormt precies de tekortkoming van de klassieke sociologie. Daarin wordt de stad nog te veel bekeken als een uit de hand gelopen dorp, een gemeenschap waarin normen en waarden, gemeenschapzin, solidariteit en overzichtelijke verhoudingen verloren dreigen te gaan. Maar ook die moderne, industriële en postindustriële stadssamenleving wordt bijeengehouden door gemeenschappelijke kaders, zij het van veel abstractere aard. Wederzijdse afhankelijkheden worden nu gereguleerd in contracten, wet- en regelgeving, beroepscode, convenanten, etc. Institutionele domeinen worden duidelijker gescheiden en uit elkaar gehouden. Dat vormt 'het kader, de context waarbinnen interacties tussen mensen inhoud krijgen'. Althans, op het oog.

Om de hedendaagse, technologische cultuur te begrijpen, aldus De Vries,

doen we er goed aan het vocabulaire van het dorp en het dorpsperspectief in te ruilen voor dat van de stad. Om dat te bewerkstelligen, moeten we op zoek gaan naar de *stedelijke ervaring*. Daartoe gaat hij te rade bij de literatuur en wel bij James Joyce:

'Joyce schildert de stad met haar eigen topologie, zonder daarbij op de achtergrond een eenheid te suggereren. Hij tekent een stad uit, geen getransformeerd dorp. [...] Ulysses toont de multipliciteit van de wereld. Joyce zoekt niet naar een essentie, noch naar een transcendentiaal kader. [...] [Integendeel], voor hem is de stad een tekst die gaandeweg gestalte krijgt, waarin oude fragmenten te vinden zijn die overlappen en elkaar doorkruisen, die vervormd worden en waarin gaten vallen die zeker zo veelzeggend zijn als de plaatsen die keurig geplaveid zijn (De Vries Zeppelins 1999: 209-210).'

Dit is in zekere zin wat ook Walter Benjamin deed, al observerend in zijn *Passagen-werk*. Wat zo vanuit de stedelijke ervaring ontstaat is een derde manier om de stad te begrijpen: als een *netwerk* zonder achterliggende eenheidslogica, als een conglomeraat van praktijken dat permanent geproduceerd en gereproduceerd wordt, als een labyrint waarin heden, verleden en toekomst alsmede het lokale en het globale onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

In de stad dringt het netwerkarakter zich als vanzelf op. Zie het raster van auto- en waterwegen, spoor-, metro- en tramlijnen, busbanen en fietspaden. Waarom is dat zo aangelegd? Welke interacties en praktijken maken dat mogelijk – en welke onmogelijk? En hoe historisch gelaagd is dit stadslandschap? In *Hungry City* (2008) laat Carolyn Steel zien hoe de stad kan worden ontrafeld door een specifiek element te volgen, voedsel in dit geval, om zo te tonen hoe sociale en culturele relaties en bedrijvigheid georganiseerd zijn rond één praktijk, het eten, die even oud is als de mensheid zelf.

Typerend aan deze derde manier om de stad te zien, als netwerk, is dat er geen Archimedisches punt bestaat om het geheel van verbindingen te zien. De stad, zo toont Bruno Latour in zijn *Paris Ville Invisible* (1998), valt alleen te ontdekken als een systeem van verwijzingen: geen betekenisreferenties, maar materiële ketens die de buitendienst van de gemeente die de straatnaamborden bevestigt verbinden met de stedelijke archieven en de ambtenaren en planologen die de naamgeving en de plattegronden bewaken. De stad is niet te reduceren tot haar kleinste samenstellende delen, noch holistisch te begrijpen als een bindend geheel, als een machine, zoals in de eerste experimentele stadsfilms uit de jaren twintig, zoals van

Vertov, werd gesuggereerd. *Tout chose est une société*, schreef Gabriel Tarde, iedere eenheid veronderstelt organisatie en relaties. Vanuit dat amalgaam aan verbindingen ontstaat pas 'de stad'.

Een stadswandeling

In deze bundel willen we de lezer uitnodigen een stadswandeling te maken om dit netwerk te verkennen. Maar naar wat voor stad willen we gaan? Is dat een concrete stad of een symbolische stad, een denkbeeldige stad, of een onzichtbare stad waarover Italo Calvino verhaalt maar die toch altijd Venetië zal zijn? Misschien moet die vraag vooralsnog niet beantwoord worden. Misschien moeten we eerst gewoon beginnen te lopen. We komen dan terecht op openbare pleinen, parken, cafés en restaurants, winkels, promenades, supermarkten en meubelboulevards. Publieke en private plaatsen, die echter allemaal min of meer toegankelijk zijn en die nog de uitdrukking vormen van het 'openbare leven' en de 'publieke sfeer'. Maar die ook, zoals James Scott in *Seeing Like a State*. (1998) aan de hand van de stedelijke projecten van Haussmann en Niemeyer heeft aangetoond, een grondpatroon kennen dat soms minder neutraal is dan het doet voorkomen. In onze rondgang stuiten we ook op gebouwen en plaatsen die zich juist lijken af te schermen van al te veel invloed van buitenaf. Hier wordt macht en kennis uitgeoefend, zoals genoteerd door Foucault, en worden specifieke functies vervuld in het kader van welomschreven doeleinden door daartoe opgeleide experts. Zo zijn daar o.a. de rechtbank, de universiteit, kerken en banken. Het zijn de materiële verschijningsvormen van de institutioneel gedifferentieerde moderne samenleving. Ieder instituut zijn eigen gebouw, met zijn eigen regels, eigen logica, eigen taal en rituelen.

Wat deze locaties en gebouwen doen, is grenzen stellen en grensverkeer regelen. Fysiek, in de zin van bereikbaarheid en toegankelijkheid, maar ook institutioneel: locaties organiseren kennis en macht. Er wordt vastgelegd en bewaakt wat wat is en wie daar over gaat. En wie niet. De gebouwen in de stad huisvesten daartoe specifieke vocabulaires, die sommigen in- en anderen uitsluiten. In het café of in de tram kan vrolijk door elkaar heen gekakeld worden. Openbare ruimtes zoals pleinen kennen een specifieke architectuur, die 'publiek spreken' kan aanmoedigen of juist frustreren. In het ziekenhuis moet elk misverstand zoveel mogelijk worden vermeden. In de rechtszaal dient recht te worden gesproken. In de universiteit de waarheid. In het museum viert kunstzinnige kwaliteit hoogtij. In de raadszaal bloeit het politieke spreken. En alleen in de kerk buigen wij voor God. Gebouwen, kortom, begrenzen, in de dubbele betekenis van het woord: in positieve zin doen ze ons aan grenzen houden (schoenmaker blijf bij je

leest; niet buiten de pot pissen), maar ze doen ons, in negatieve zin, ook op grenzen stuiten. Of beter gezegd: ze proberen grensovertredingen te voorkomen.

Institutionele grenzen zijn net als stadsmuren echter poreus.

Dijkdoorbraken zijn in deze 'stad' aan de orde van de dag. Zie de verplaatsing van de politiek, de verwetenschappelijking van de samenleving, de medicalisering van ons bestaan, de vermarkting van de gezondheidszorg, verpersoonlijking van de politiek, de esthetisering van de natuur, de valorisatie van academisch onderwijs en onderzoek, etc.

Wat betekenen deze grensoverschrijdingen voor de diverse instellingen? Wat zijn de gevolgen voor de professionals die er werken, de politici die er op steunen, de burgers die er gebruik van maken? En wat betekenen ze voor de stad zelf? Welke relaties ontwikkelen zich in die stad, welke nieuwe verhoudingen ontstaan er? Vormt 'de stad' nog een kader om deze veranderingen te begrijpen en in samenhang te bezien? Of ontstaat er iets geheel anders uit deze netwerken, waarvoor de juiste woorden nog gevonden moeten worden?

Stadsgidsen

Het zal inmiddels duidelijk zijn: in de stad waarover we het hier hebben zal de argeloze bezoeker snel verdwalen. In deze bundel treden daarom bevoegde en onbevoegde stadsgidsen op. Zij zullen de stad in trekken om zowel de mentale als de materiële structuur te verkennen van de diverse gebouwen en de organisaties die ze herbergen. Ze zullen het drukke verkeer trotseren waarin van alles wordt getransporteerd. Welke ordeningen ontstaan daarmee? Welke regimes van denken, spreken, oordelen en handelen maken zowel het bewegende verkeer als het verankerde institutionele kader van identiteiten c.q. gebouwen en organisaties mogelijk? Welke transformaties vinden er plaats? Welke gevolgen hebben deze voor (de kwaliteit van) de diverse vormen van spreken – politiek spreken, recht spreken, waarheid spreken, religieus spreken, medisch spreken? Welke grensverschuivingen zijn in het geding? Veranderen de grenzen tussen publiek en privaat, tussen natuur en cultuur, tussen kennis en politiek, tussen oud en nieuw, tussen jong en oud, of arm en rijk? En welke consequenties zou dat kunnen / moeten hebben voor die stad waarin wij onze rondgang maken? En voor de samenleving van de toekomst? Hoe ziet een aan die nieuwe omstandigheden aangepaste stad eruit? Moeten er locaties verdwijnen of bij komen, sommige gebouwen gesloopt, nieuwe gebouwd? Of gaat het meer om het herschrijven van het bestaande, om het tekenen van een nieuwe plattegrond, vanuit een ander perspectief, een

ander vocabulaire? Is de stad een museum van voorbije gedachten? Of is het ons denken en ons spreken dat versleten is terwijl de vitaliteit van de stad al weer lang in nieuwe vormen tot uitdrukking komt?

Over deze en andere vragen gaan de bijdragen in deze bundel. Het soort gebouwen en instituties dat aandacht verdient is nauwelijks af te baken. Een bundel die aan alle aspecten van de moderniteit recht wil doen wordt al snel een encyclopedie. Enige selectie en afbakening is daarom noodzakelijk. De bijdragen in deze bundel kunnen onmogelijk een definitief en compleet geven van alle instituties die op het spel staan. Die schijn van eenheid wordt ook vermeden. Wel streven ze ernaar de meest belangrijke processen te beschrijven aan de hand van een overzichtelijk aantal iconische gebouwen die een betekenisvol aspect van de moderniteit uitdrukken. De lezer wordt uitgenodigd de gebouwen en praktijken die hij mist, zelf aan te vullen met eigen observaties en beschouwingen.

De gebouwen en de veranderingen die ze ondergaan worden in drie 'stadsdelen' gepresenteerd. Het eerste deel draagt als titel *De openbare stad*. Het bevat bijdragen die stedelijkheid en openbaarheid centraal hebben staan. 'Openbaarheid' komt op verschillende manieren aan bod. In het museum staat de openbaarheid voor de zichtbaarheid, de visuele kunst die in een semipublieke ruimte wordt getoond. Maarten Doorman beschrijft hoe de beeldende kunst uit het centrum van de stad verdween om op te duiken in Abu Dhabi. In het stadhuis behelst de openbaarheid het publieke karakter, dat van openbaar bestuur. Hans Harbers laat echter zien hoe het openbare bestuurlijke spreken een verhullende taal is gaan bezigen en hoe de politiek uit het stadhuis verdween. In de kerk staat de openbaring centraal en de rol die een religieus gebouw in de openbare ruimte speelt. Wim van de Donk en Joks Janssen beschrijven de veranderende plaats van de kerk in de stad en de verschillende manieren waarop vanuit katholieke kring daar op is gereageerd. Op het internet zien we openbaarheid als toegankelijkheid terug, een digitale publieke ruimte die nieuwe manieren van participatie opent. Noortje Marres betoogt dat er hier geen sprake is van verplaatsing, maar van een herverdeling van rollen. Die raakt vooral het klassieke sociaalwetenschappelijke onderzoek dat voorbehouden was aan de academische praktijk van de universiteit. Hoe al deze modaliteiten van openbaarheid op de een of andere manier een compositie vormen die nooit als geheel is te begrijpen maar onmiskenbaar samenhang vertoont, zet Bruno Latour uiteen met behulp van 'het plasma'. Latour betoogt dat de stad alleen schijnbaar te kennen valt via Google Earth. Juist wat onzichtbaar is, is van belang.

Het tweede deel gaat over *De bedrijvige stad*. Het bevat bijdragen die

de stad in actie tonen. Piet de Rooij laat zien hoe het politiebureau zijn plek in de stad veroverde en welke ontwikkelingen het oorspronkelijke hoofdkantoor doormaakte. Pieter Winsema beschrijft hoe de stad als een complex netwerk kan worden beschouwd. Hij toont hoe de reizigers op het Centraal Station als vanzelf hun weg vinden in de georganiseerde chaos. Pauline Terreehorst laat zien hoe het warenhuis als vrijplaats voor vrouwen verdween, en de hele binnenstad van Europese steden het decor werd voor een activiteit die winkelen wordt genoemd, maar dat al lang niet meer is. David Hamers beschrijft de opkomst van de meubelboulevard aan de rand van de stad. Guus Dix en Pim Klaassen beschrijven hoe kennis, macht en markt zich tot elkaar verhouden in de geschiedenis van de beurs. Rob Hagendijk verdiept zich in de handel en wandel van de havenstad, de geheimen van het entrepotdok en de verplaatsing van de zeevaart naar zandplaten voor de kust.

Het derde deel beschrijft *De genietende stad*. Genieten betekent hier vooral: eten, van de spreekwoordelijke vette bek tot haute cuisine. Maar daar blijft het niet bij, want het genieten is niet compleet zonder de oude genotmiddelen koffie, sigaar en sigaret. Huub Dijkstra laat zien hoe de markthal een renaissance doormaakt onder stedelijke bestuurders die het voedsel in de stad weer deel van de publieke beleving willen laten uitmaken. Jacques Bos beschrijft de transformaties die de restaurantcultuur heeft doorgemaakt. Michiel Leezenberg analyseert het koffiehuis als icoon van de publieke sfeer en laat zien dat deze locatie historisch gesproken altijd veel meer divers is geweest dan westerse filosofen hebben verondersteld. Annemiek Nelis gaat in op de heimelijke praktijken van de rookplek. Klasien Horstman ten slotte verleidt de lezer met een kroket uit de muur. 'Stadslucht maakt vrij', zo luidt het gezegde. Vrij om te bewegen, vrij om te genieten, vrij om te handelen en vrij om te denken. Veel van de gebouwen en locaties die oorspronkelijk onderdak boden aan specifieke vormen hiervan staan nog recht overeind. Zo staan de effectenbeurs en de Bijenkorf in Amsterdam nog gebroederlijk naast elkaar. Maar de bestemming ervan is inmiddels gewijzigd: de digitalisering van de beurshandel is even veelzeggend als de transformatie van het fenomeen 'winkelen'. Over wat dit precies betekent voor het denken over stedelijkheid en moderniteit kunnen nog boekenkasten worden volgeschreven. Maar wat duidelijk wordt is dat de stad zowel koploper als achterblijver is. Ze kan zowel worden gezien als een 'museum' van de traditionele moderniteit als dat ze een 'huis van de toekomst' is waarin nieuwe ordeningsvormen zich als eerste manifesteren. Tegelijkertijd heeft het er alle schijn van dat 'stedelijkheid' niet langer noodzakelijk is verbonden aan 'de stad', zoals 'modernisering' paradoxaal

genoeg niet langer 'de moderniteit' als referentiekader heeft: ze staat daar los van, als een echo van het oorspronkelijke geluid, maar vormt er wel de weerkaatsing van.

Gebouwen veranderen van functie, maar blijven staan. Locaties wijzigingen, maar blijven opduiken als iconen op de plattegrond. Macht, kennis, geloof, intimiteit, amusement: ze zoeken naar plaatsen, binnen oude en nieuwe ordeningspatronen. 'Bestemming gewijzigd' dus: stad en moderniteit fungeren als uitstekende plaatsbepaling van het vertrekpunt waartegen de huidige bewegingen zich afspelen. Maar de routeplanner die de volgende bestemming aangeeft moet nog worden uitgevonden.

Literatuur

Benjamin, W. (2002). *The Arcadis Project*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cronon, W. (1991). *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*. New York and London: W.W. Norton & Company.

Latour, B & E. Hermant (1998). *Paris Ville Invisible*. Paris: La Découverte-Les Empêcheurs de penser en rond.

Scott, J. C. (1998). *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven and London: Yale University Press.

Steel, C. (2008). *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*. London: Vintage Books.

Vries, G. de (1999). *Zeppelins. Over filosofie, technologie en cultuur*. Amsterdam: Van Genneep.

I.

Het museum

De stad, het museum en de kunst in Amsterdam en Abu Dhabi

Maarten Doorman

Waar staat het museum voor moderne kunst in de stad? In het centrum, of in de periferie, de buitenwijken? Laten we die simpele vraag niet meteen proberen te beantwoorden en eerst een blik werpen op twee foto's van zo'n museum bij zijn geboorte. Want de vraag is niet zo simpel als hij lijkt. De eerste foto is die van het Stedelijk Museum in Amsterdam. (1) Hij is van kort na de opening van het gebouw (1895) en geeft een indruk van de directe omgeving van dit museum voor moderne en hedendaagse beeldende kunst. Het gebouw ligt aan de Paulus Potterstraat, die op de foto vooral zichtbaar wordt door de jonge boompjes langs zij. Tussen het museum en de fotograaf staan een man en drie kinderen, de voorgrond wordt gevormd door onbebouwd terrein, dat in de voorafgaande eeuwen weiland was, en nu vertrappt door bezoekers van de wereldtentoonstellingen die in 1883, 1887 en 1895 op het braakliggende terrein zijn gehouden. Dit gebied wordt ontwikkeld, zoals dat de laatste decennia heet.

De foto wekt dezelfde indruk als enkele iconische foto's van het dan juist voltooide Concertgebouw, dat lijkt op te rijzen tegen een landelijke omgeving, zo botsend met het hedendaagse gevoel van waar een cultuurtempel behoort te staan: in het hart van de stad. (2) Precies die tegenstelling maakte de foto's iconisch en het is hetzelfde gevoel dat bij de hedendaagse kijker wordt opgeroepen met de hier afgebeelde foto van het Stedelijk Museum.

Het Stedelijk Museum verrees namelijk, net als het Concertgebouw, aan de rand van de stad, waar nieuwe woonwijken gepland stonden voor de gegoede burgerij. Het neo-renaïssancistische gebouw van de architect A.W. Weissman huisvestte een behoorlijk hybride collectie; een allegaartje van antiek, juwelen, Aziatische kunst, curiosa, militaire voorwerpen, meubels en contemporaine kunst. Veel hiervan was afkomstig uit de verzamelingen van de weduwe S.A. Lopez Suasso-de Bruyn en van de Amsterdamse koopmansfamilie Van Eeghen, die samen ook de bouw financierden. De hedendaagse kunst kwam uit de collectie van de zogenoemde 'Vereniging met de lange naam' (De Vereniging tot het Vormen van eene openbare Verzameling van Hedendaagsche Kunst te Amsterdam). (3) Pas in de loop van de twintigste eeuw zou het accent van de collectie in het museum steeds exclusiever op moderne en hedendaagse kunst komen te liggen.

Culturele spierballen

De tweede foto toont een bouwterrein in Abu Dhabi. Ook hier verrijst een museum in een nog niet bebouwde omgeving aan de rand van de stad. Alleen gaat het hier niet om een randgebied van wijkend platteland, maar om een tegen de kust aan gelegen braakliggend eiland van 27 km², het fameuze Saadiyat Museumeiland. Het eiland is, in de taal van de verantwoordelijke autoriteiten, *'a world-class leisure, residential, business and cultural hub of global proportions, housing the world's largest single concentration of premier cultural assets'*. En dat is nauwelijks een overdrijving. Want inmiddels zijn hier de fundamenten gelegd voor het Zayed Nationaal Museum (ontworpen door Lord Norman Foster), het Guggenheim Abu Dhabi (door Frank Gehry), het Louvre Abu Dhabi (door Jean Nouvel), een niet meer als 'theater' bestempeld *performing arts center* (door Zaha Hadid) en het grotendeels onder water gesitueerde Maritiem Museum. (4)

Als in deze nieuwe eeuw een land ergens zijn culturele spierballen laat zien, dan is het hier. Met de beroemdste architecten ter wereld en in samenwerking met de echt grote spelers (het Louvre, de Guggenheim Foundation) wordt hier een aantal musea gerealiseerd voor nog niet eerder vertoonde geldbedragen. Het nieuwe, in 2017 te openen Guggenheim zal uitsluitend worden gewijd aan moderne en hedendaagse kunst; het zegt een vaste collectie te willen opbouwen, tentoonstellingen te organiseren en onderzoek en educatie te entameren en zich daarbij te richten op een wereldwijde kunstgeschiedenis vanaf 1965. En dat vanuit verschillende perspectieven, waarmee op zijn minst de suggestie wordt gewekt dat die kunstgeschiedenis niet louter de westerse kunsthistorische canon behelst. De officiële website van het project vermeldt:

'The Guggenheim Abu Dhabi will be a pre-eminent platform for global contemporary art and culture that will present the most important artistic achievements of our time. Through its permanent collection, exhibitions, scholarly publications and educational programmes, the Guggenheim Abu Dhabi will promote a truly transnational perspective on art history.' (5)

Dit grootschalige project lijkt wel heel ver af te staan van het locale geploeter op de poldergrond waarmee het gebouw van het Stedelijk Museum aan het eind van de negentiende eeuw in Amsterdam verrees. Maar er zijn een paar frappante overeenkomsten, die Harry Mulisch's paradox van het octaaf uit *De compositie van de wereld* (1980) in herinnering brengen: het is hetzelfde en het is niet hetzelfde.

Wat is dan hetzelfde? Ten eerste de plaats: de gebouwen zijn gesitueerd aan de rand van de stad, op de fysieke grens dus tussen bebouwde omgeving (cultuur) en braakland (natuur), al is dat braakland in het ene geval tot polder gestold moerasgebied en in het andere geval een overgangsgebied van lagune, zee en woestijnkust. Ten tweede de economische situatie: beide gebouwen ontstaan op een moment van sterke economische groei, waarbij nieuw kapitaal vrijkomt en investeringen in de culturele sector mogelijk maakt. Ten derde, in het verlengde van deze twee factoren, krijgen beide instellingen een plaats in een fase van sterke stedelijke expansie. En de vierde overeenkomst is de missie: beide musea hebben de pretentie om hedendaagse kunst te tonen, zij het dat die wens bij het Stedelijk aanvankelijk vooral bij de Vereniging met de lange naam leefde, terwijl de grondleggers een nogal heterogene collectie als startkapitaal inbrachten. En zij het dat de vraag, wat die hedendaagse kunst bij het Guggenheim Abu Dhabi precies is, voorlopig onbeantwoord blijft achter een aantal algemeen geformuleerde voornemens die dan weer eens een globale wereldwijde westerse canon suggereren, dan weer vooral de nationale en regionale kunst eerder in die canon lijken te willen situeren.

En waarom zijn ze niet hetzelfde? Die vraag is een wijd open deur, want in 120 jaar is de identiteit van moderne of hedendaagse kunst sterk veranderd en Abu Dhabi ligt in wel erg veel opzichten ver weg van Amsterdam. Tegelijk zal echter in het Guggenheim Abu Dhabi toch deels hetzelfde soort kunst worden getoond als nu in Amsterdam te zien zal zijn, terwijl veel van de oudere moderne kunst, waarmee het Stedelijk een museum voor contemporaine kunst begon te worden, ook binnen luttele jaren in de naast het Guggenheim geplande dependance van het Louvre te zien zal zijn. Bovendien vertellen die veranderingen misschien iets meer over de verhouding van museum en stad. Daarom gaan we hier door die open deur, om in vogelvlucht te bezien hoe de kunst veranderde, hoe het museum en in hoeverre dat veranderde museum nog staat aan de rand van een stad waar het ooit stond.

Complex gesprek

De grootste verandering in de twintigste-eeuwse kunst is haar conceptualisering. Waar de kunsten traditioneel mimetisch waren, of beter: een vorm van representatie, en sinds de romantiek ook altijd een vorm van expressie, werden de beeldende kunsten gaandeweg steeds meer een manifestatie of voertuig van gedachten en theorieën over de kunst zelf. Het beginpunt hiervan ligt in het werk van Marcel Duchamp, zij het dat het belang van diens urinoir, flessenrek en fietswiel op kruk pas laat in de

twintigste eeuw werkelijk algemeen werd doorgrond en aanvaard. Zelfs de belangrijkste theoreticus van deze ontwikkeling, de Amerikaanse filosoof en kunstcriticus Arthur Danto, traceerde het beginpunt aanvankelijk nog bij Andy Warhol. Warhols *Brillo Boxes* (1964), aldus Danto, waren zonder theoretische kennis en reflectie niet meer als kunstvoorwerpen te herkennen en identificeren. (6) Sindsdien (maar in feite dus al vanaf Duchamp) is alle kunst, zelfs een expressief geschilderd schilderij, conceptueel; elk kunstwerk is een filosofisch statement in een complex gesprek over de kunst zelf. Daarmee is vooruitgang in de kunst zelf niet meer mogelijk en het einde van de kunst als geschiedenis aangebroken. De kunst is conceptueel en de avant-garde is voorgoed voorbij. (7)

De tweede grote verandering is de geleidelijke teloorgang van de autonomie van de kunst en haar verschillende genres. Niet alleen zijn steeds meer genres door elkaar gaan lopen en valt lang niet altijd meer ondubbelzinnig vast te stellen of iets fotografie of schilderkunst, film of sculptuur, performance of theater, video of installatie, architectuur of beeldhouwkunst is – of weer iets anders. Ook de autonomie van de kunst in ruimere zin is steeds minder vanzelfsprekend geworden door talloze *crossovers* en door de van oorsprong avantgardistische, maar eigenlijk al romantische ambitie om het verschil tussen kunst en niet-kunst, tussen kunst en maatschappij en tussen kunst en leven op te heffen. (8) Het steeds meer verdwijnende onderscheid tussen hoge en lage cultuur en het vaak ongemerkt in elkaar overlopen van kunst, mode, reclame, design, amusement, nieuwe media, jongerencultuur, film en games illustreren de steeds problematischer wordende autonome status van al die objecten die eens zo vanzelfsprekend onder de noemer van ‘beeldende kunst’ werden gebracht en aldus door musea moesten worden verzameld en getoond.

Omdat op deze plaats wordt nagedacht over de locatie van het museum in de stad, speelt nog een minder belangrijke verandering mee. Toen het Stedelijk Museum in Amsterdam hedendaagse kunst begon te verzamelen, was het centrum van de wereld gelegen in Parijs. Moderne kunst was rond de vorige eeuwwisseling Europese kunst en het brandpunt van de nieuwste ontwikkelingen, om te beginnen de abstractie, was de Franse hoofdstad. Maar parallel aan de oprukkende militaire en economische hegemonie van de Verenigde Staten werd dat halverwege de vorige eeuw New York, zoals uit alle grote overzichten van de twintigste-eeuwse kunstgeschiedenis valt op te maken.

Wie echter voor de eenentwintigste eeuw probeert te beschrijven waar de belangrijkste galerieën en musea zijn, waar de belangrijkste kunstenaars zitten en waar hun werk verhandeld en verzameld wordt, kan daar

nauwelijks meer een helder antwoord op geven. In elk geval is dat niet meer (uitsluitend) New York. Verzamelaars uit China en het Midden Oosten zijn de laatste tien jaar de internationale kunstmarkt steeds meer gaan domineren. En in samenhang hiermee is ook niet meer zo eenvoudig aan te geven welke kunst uit welke landen en culturen op wereldschaal toonaangevend is, aangezien in toenemende mate in galerieën, op veilingen en op kunstbeurzen werk uit andere culturen snel in prijs stijgt en (dus) cultureel aanzien verwerft.

Deze ontwikkeling wordt niet alleen door de kunstmarkt gestuurd, er zit ook beleid achter. Dat blijkt uit de voornemens van het Guggenheim Abu Dhabi, dat expliciet de pretentie heeft de canon van moderne en hedendaagse kunst niet alleen vanuit 'transnationaal' perspectief te benaderen, zoals we zagen, maar ook te herdefiniëren. Een website van de overheid van Abu Dhabi meldt:

'The Guggenheim Abu Dhabi will move beyond a definition of global art premised on geography by focusing on the interconnected dynamics of local, regional, and international art centers as well as their diverse historical contexts and sources of creative inspiration. In realizing this endeavor, the museum will acknowledge and celebrate the specific identity derived from the cultural traditions of Abu Dhabi and the United Arab Emirates, as well as other countries comprising the Middle East, even as it pioneers a novel, visionary model that will redefine the art-historical canon.' (9)

Deze lokale en regionale culturele tradities van de moderne beeldende kunsten zijn in de internationale literatuur echter nog nauwelijks beschreven en het is de vraag in hoeverre hier canonvorming reeds heeft plaatsgevonden en hoe substantieel de tradities op dit vlak überhaupt zijn: zo'n 85% van de bevolking van de Emiraten (totaal ongeveer tien miljoen inwoners) bestaat uit emigranten zonder wortels in de lokale of regionale cultuur, terwijl de natie die deze cultuur vorm wil geven niet veel langer dan veertig jaar bestaat.

Architectonisch statement

Als de kunst in 120 jaar zó veranderde, moeten ook de musea die deze kunst verzamelden en toonden er anders uit zijn gaan zien. Negentiende-eeuwse gebouwen als het Stedelijk werden gaandeweg vervangen dan wel heringericht volgens de beginselen van de modernistische architectuur. Toonaangevend werd het Museum of Modern Art in New York (moma). Maar in de loop van de jaren zeventig zien we een kentering en eind vorige

eeuw werd de kritiek op het museum voor moderne kunst algemeen. Kunst tonen in een *white cube* was niet langer *bon ton*: het veronderstelde een achterhaald modernisme, een idioom van zuiverheid en vooruitgang dat geassocieerd werd met een historisch geworden avant-garde, met wereldvreemd estheticisme, elitarisme, steriliteit en onachtzaamheid jegens de zojuist beschreven veranderingen in de kunst.

Dat had consequenties voor het gebouw. Een van de eerste mijlpalen in de omslag naar een nieuwe gedaante van het museum was het Centre Pompidou in Parijs, dat in 1977 voltooid werd. Het spectaculaire gebouw van Richard Rogers en Renzo Piano met een enorme bibliotheek, theater- en filmzalen had nog maar weinig van een klassiek museum. Het werd meteen populair maar riep tegelijkertijd kritiek op. De filosoof Jean Baudrillard hekelde de architectuur als een spektakelstuk dat de innerlijke leegte moest verhullen, een uiting van de knieval voor consumentisme en entertainment. Dit museum was volgens hem een monument voor de dood van de cultuur. (10).

Als pionier in de spectaculaire museumbouw wordt Centre Pompidou misschien wel eens overschat, in relatie tot bijvoorbeeld het al twintig jaar eerder gebouwde Guggenheim van Frank Lloyd Wright in New York. Te lang is deze prachtige parkeergarage van beeldende kunst gezien als hoogtepunt van het modernisme, terwijl het gebouw achteraf moeiteloos valt in te passen in de postmoderne traditie. Toch ontstaat vanaf de geboorte van Centre Pompidou inderdaad een wereldwijde tendens tot aandacht trekkende museumgebouwen. Vanaf nu wordt het museum steeds vaker een architectonisch statement dat los staat van de collectie en laat het de haast religieuze aanspraken van het modernisme achter zich. Het museum rijst voortaan ook voor ongelovigen op, en voor niet-bezoekers; het neemt afscheid van het modernisme, het wordt '*un des emblèmes les plus visibles de la postmodernité.*' (11)

Spraakmakend in ons land was het Groninger Museum (1994) dat een topattractie werd in de noordelijke provincies. In het buitenland was dat in de eerste plaats Frank Gehry's met titanium beklede Guggenheim Museum aan de haven van Bilbao (1997), waarna nog vele musea wereldwijd zouden volgen, culminerend in Gehry's herhaling van zetten in Abu Dhabi waarvoor nu de fundamenten worden gelegd. Zo raakt het kunstmuseum in zijn nieuwe gedaante ver van de negentiende-eeuwse gestalte verwijderd die in het Stedelijk Museum van Amsterdam zo goed te herkennen was. (12)

Al was er vanaf het begin kritiek op deze ontwikkeling en verstomde het door Baudrillard ingezette refrein van wantrouwen niet, er werd toch vaak gewezen op het enorme succes en de hernieuwde aandacht

voor hedendaagse kunst. Bovendien bleken deze nieuwe musea niet alleen toeristische trekpleisters met een aanzuigende werking voor de lokale economie, ze waren ook van belang voor allerlei vormen van stadsvernieuwing. Vervallen delen van de stad leefden op door de aanwezigheid van een spraakmakend museum.

In deze tendens paste het hergebruik van grote leegstaande of vrijkomende gebouwen voor musea van hedendaagse kunst. Soms zijn die gebouwen al eeuwen oud, zoals het zeventiende-eeuwse hospitaal in Dublin (imma), meestal gaat het echter om industriële gebouwen: het in een graansilo gevestigde museum voor hedendaagse kunst (muhka) in Antwerpen, het in een textiel fabriek gesitueerde De Pont in Tilburg, het Ludwig Forum voor Internationale Kunst in een voormalige paraplu fabriek in Aken, de omgebouwde pakhuizen aan het havenfront van Tate Liverpool en uiteraard de grote broer ervan, de als een kathedraal oprijzende voormalige elektriciteitscentrale van Tate Modern in Londen.

Veel van zulke gebouwen staan min of meer in, of niet al te ver van het centrum van de stad, deels omdat de betreffende stad gegroeid is en het centrum daardoor groter en diffuser is geworden, deels omdat het locaties aan een centraal gelegen haven betreft die om een nieuwe ruimtelijke invulling vragen. Maar de aantrekkelijkheid van industriële gebouwen met hun minder elitaire uitstraling en met grote afmetingen om het tentoonstellen van veel uiteenlopend werk mogelijk te maken, verplaatst ook menig museum naar de rand van de stad.

Natuur

En dan zijn er de laatste decennia ook nog musea voor hedendaagse kunst gebouwd, die een expliciete relatie aangaan met de 'natuur', dat wil op zijn minst zeggen: een niet-stedelijke omgeving. Dat is de ambitie bijvoorbeeld van het museum Insel Hombroich bij het Duitse Ruhrgebied, waarin binnen en buiten, tuin en kunst, natuur en cultuur, zoveel mogelijk in elkaar overgaan. Of dat van het Louisiana Museum voor Moderne Kunst in Kopenhagen. Een opvallend vroege manifestatie van dit concept is het Kröller-Müller Museum in Otterlo. De beelden buiten maken bij deze musea telkens een integraal en belangrijk onderdeel uit van de te tonen collectie. In het verlengde hiervan werd op de negende Architectuurbiënnale in Venetië het project *Raumortlabor* gepresenteerd, een benadering waarin stedelijk landschap en als 'natuur' ervaren omgeving verbonden worden, zoals dat gebeurde bij het nieuwe museumconcept van de omgebouwde voormalige raketbasis bij Neuss (in het Ruhrgebied) en van het daar gelegen paviljoen van de Japanse architect Tadao Ando.

Dan is niet het gebouw het belangrijkste, maar het gebouw als deel van de omgeving, zoals eigenlijk ook de als museum in gebruik genomen oude, meest industriële gebouwen meer zijn dan de spierballenarchitectuur, die we bij de grote postmoderne statements van Gehry zien. Het belang van het gebouw zelf wordt overigens ook ondergraven door de digitalisering van de kunstcollecties van de laatste jaren. Steeds meer werk kunnen wij steeds beter zien op onze eigen computer, gewoon thuis en dankzij onze mobiele schermen in beginsel overal. (13) Dat relativeert tegelijk het belang van de plaats van het museum in de stad.

Cement van de samenleving

Vanouds stond het museum voor schilderkunst midden in de stad. Neem het ontstaan van de National Gallery in Londen. Dat zou een museum met een publieke collectie van oude en moderne kunst moeten zijn, vonden de Britse politici die met de investeringen dienden in te stemmen. De latere premier Robert Peel (naar wie de Engelse politieagent, de bobbie, werd vernoemd) betoogde in juli 1832 in het House of Commons dat het museum ook bedoeld was voor de lagere geledingen in de maatschappij. Hij was ervan overtuigd dat sociale en politieke onrust getemperd zou worden door de uitwerking van de schone kunsten op het gemoed van de werkende klasse. Juist daarom leek het hem een goed idee het op te richten museum te situeren bij Charing Cross, waar, en hier haalde hij Dr. Johnson aan, *'the great tide of human existence is fullest in its stream.'* Het museum werd dus bij oprichting niet alleen beschouwd als een bijdrage aan het verzamelen van grote kunst, maar ook als cement van de samenleving. (14)

Het streven naar sociale cohesie was niet de enige reden dat musea in het centrum van de grote steden ontstonden. In de eerste plaats was die locatie het gevolg van de initiatieven van burgerlijke elites. Daarop vormde het Stedelijk Museum in Amsterdam aan het eind van de negentiende eeuw geen uitzondering. Deze elites verzamelden eigentijdse kunst en zij woonden doorgaans in de grote stad. Daar was bovendien ook het publiek. Die laatste factor is nog altijd van belang. Stadscentra blijven door de concentratie van culturele en andere hoogwaardige voorzieningen (restaurants, hotels, winkels) voor een groot lokaal en toeristisch publiek aantrekkelijk als plaats voor de grote musea van hedendaagse kunst, ondanks de bovengenoemde plattelandsavonturen van enkele musea. Ook overheden blijven de aanwezigheid van zulke musea steunen als impuls voor stedelijke vernieuwing.

Alleen: wat is het centrum van de stad? Dat was in de romantische negentiende eeuw en in de avant-gardistische twintigste eeuw een stuk

duidelijker. Parijs had een historische kern waar de schillen als jaarringen van een boom omheen leken te groeien, zij het dat Haussmann met zijn grote, alles doorsnijdende boulevards daar vanaf 1860 een flinke correctie op uitvoerde. Die correctie op het organische boomschorsmodel werd pas weer teniet gedaan toen de Boulevard Périphérique, de rondweg rond Parijs, zich sloot en Parijs weer maakte tot een klassieke stad die juist hierdoor nu zo worstelt met door de ring geïsoleerde buitenwijken – of liever: met een door de ring geïsoleerd centrum waarover overheid, planologen en architecten nu zo tobben.

Londen had zo'n centrum, zij het veel minder geïsoleerd dan Parijs of Amsterdam. Dat begon immers met de ene gracht rond de andere te leggen en bleef zich zo min of meer concentrisch ontwikkelen tot ver in de twintigste eeuw. En al vormt de plattegrond van New York een rooster, door de geïsoleerde ligging van Manhattan als schiereiland zien we hier een vergelijkbaar beeld. Gaan wij van zulke steden uit, dan lijkt de in het begin gestelde vraag eenvoudig. Musea staan in het centrum, en als ze aan de rand gebouwd worden vanwege goedkopere grond en particulier initiatief, dan zal de organische groei van de stad dat museum op een geëigende tijd weer in het inmiddels gegroeide centrum opnemen. Vestigen ze zich in oude gebouwen of in industrieel erfgoed, dan is dat in, of vlakbij het al dan niet oorspronkelijke centrum van de stad. Hetzelfde geldt voor de spectaculaire nieuwbouw, de eerder genoemde uitzonderingen in natuurgebieden daargelaten.

Het Guggenheim Abu Dhabi wordt niet in het centrum gebouwd, maar aan de rand van de stad. Het zou ook nooit in het centrum gebouwd *kunnen* worden, want Abu Dhabi heeft geen centrum, althans niet in de klassieke betekenis van het woord. Weliswaar suggereren toeristische websites dat er zoiets bestaat, maar de vaak genoemde Corniche is een soort snelweg langs de kust, geflankeerd door bankgebouwen en hotels, een aanblik die de westerling in geen enkel opzicht met zoiets als een stadscentrum associeert. Abu Dhabi is een samenraapsel van woonwijken, shopping malls, een golfbaan, moskeeën, een formule 1 race circuit, een kleine vissershaven met een overdekte markt, een vliegveld en hotels. De stad heeft een zodanige (non)structuur dat je van al deze elementen, inclusief het nu verrijzende museumeiland net zo goed kunt zeggen dat ze aan de rand liggen als dat ze in het centrum gelegen zijn.

Hetzelfde geldt voor veel nieuwe, snel groeiende steden in het Midden-Oosten en in Azië. Maar ook het nadenken over wat de ruimtelijke structuur van een hedendaagse stad is, kan het lokaliseren van het klassieke idee van een stadscentrum compliceren. Zo beschreef Bruno Latour in *Paris: ville*

invisible (1998) samen met de fotografe Emilie Hermant Parijs vanuit zulke uiteenlopende technologische en sociale gezichtspunten, dat de traditionele structuur van een stadsplattegrond leek op te lossen. (15)

De mediawetenschapper Martijn de Waal schetst in *De stad als interface* (2012) de vergaande invloed van digitale mobiele techniek op onze ruimtelijke beleving van de stad. In navolging van stadssocioloog Arnold Reijndorp zet hij uiteen, hoe steden als Rotterdam en Amsterdam niet meer simpelweg een centrum hebben met woonwijken eromheen, maar eerder een netwerk vormen

‘van plekken met verschillende functies en voor verschillende stedelingen uiteenlopende symbolische waarden. De stedeling stelt uit dat palet al doende zijn eigen stad samen. Hij woont op de ene plek, winkelt in het winkelcentrum langs de snelweg, maar soms ook in het centrum, en bezoekt in zijn vrije tijd plekken die aansluiten bij zijn behoeftes.’ (16)

Dat betekent niet dat de beleving van een stadscentrum bij bewoners en toeristen of andere bezoekers geheel aan het verdwijnen is, maar wel dat die klassieke ervaring, zelfs in concentrisch gegroeide steden als Parijs en Amsterdam, steeds minder toonaangevend wordt.

Een voorbije toekomst

‘Waar staat het museum voor moderne kunst in de stad?’ Dat was de eerste zin van dit stuk en welbeschouwd zijn alle woorden van deze vraag problematisch. ‘Waar’ is moeilijk te beantwoorden, want het veronderstelt een idee van de stad met een centrum of algemene ruimtelijke structuur, dat althans op wereldschaal steeds minder betekenis heeft gekregen. ‘Het museum’ is ook al geen onproblematische term, want wat is de status van zo’n instituut na zoveel decennia van kritiek, nu steeds meer gebouwen tentoonstellingsmachines worden in plaats van hun collectie te tonen, ze zoveel mogelijk mensen moeten trekken en een hoge omzet moeten halen uit toegangsbewijzen en museumwinkels, nu ze vooral een *ervaring* moeten leveren in plaats van kunst te presenteren? Het woord ‘modern’ vervolgens is een historisch etiket geworden en heeft steeds meer zijn semantische kern van ‘eigentijds’ verloren. Zelfs ‘kunst’ is een problematische term wanneer je je probeert af te vragen wat daartoe behoort en wat niet, bij het tonen, verzamelen en ontzamen van objecten die tot verschillende domeinen worden gerekend. En dan hebben we ook nog het woord ‘stad’. Wanneer het om een concentratie van bij elkaar wonende mensen gaat, lijkt dat woord onproblematisch, althans zolang je niet verlangt naar het

ruimtelijk of sociaal al te nauwkeurig afbakenen van zo'n gemeenschap. Maar ook zonder dat verlangen blijft het een lastig begrip. Vinden de mensen buiten Almere dat Almere een stad is? Is de Randstad een stad, en zo niet, waarom Abu Dhabi dan wel? Met deze vragen raken we echter te ver van onze vraag af, die met twee foto's begon. Want wat zagen we? De eerste foto toonde een voorbije toekomst. De jonge boompjes groeiden uit en werden gekapt, de zwarte man ging dood en ook de jonge kinderen op de foto leven niet meer. Het van de toekomst vervulde modernisme evenmin. Die andere foto, met de hijskranen op het zand, is ook vol toekomst, zij het een toekomst die als we de hier beschreven veranderingen serieus nemen volstrekt niet meer te voorspellen is. Er komt kunst in een museum en een museum in (of aan de rand van) een stad. Die onderneming is gemodelleerd naar een negentiende-eeuws voorbeeld en als zodanig op deze plaats en voor de komende jaren niet goed meer te begrijpen. (17) Waar wordt hier wat gebouwd?

Noten

1

Foto Collectie Stadsarchief Amsterdam, afbeeldingsbestand 010003001781, ca. 1897.

2

Collectie Stadarchief Amsterdam: kabinetfoto's afbeeldingsbestanden 010005000977 (foto A.T. Rooswinkel, ca. 1886), 010005000978 (verv. Gebr. Douwes, ca. 1886).

3

Temporary stedelijk 3 /collectie geschiedenis, <http://www.stedelijk.nl/over-het-stedelijk/collectie/collectie-geschiedenis> (18 mei 2012).

4

Zie voor dit en het volgende <http://www.saadiyat.ae/en/masterplan.html> (21 mei 2012).

5

http://www.artsabudhabi.ae/en/Content/cultural_district.aspx (24 mei 2012).

6

Arthur C. Danto (1986). *The Philosophical Disenfranchisement of Art*. New

York: Columbia University Press. (1992). *Beyond the Brillo Box: The Visual Arts in Post-Historical Perspective*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

7

Maarten Doorman (2003). *Art in Progress. A Philosophical Response To The End Of The Avant-Garde*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

8

Maarten Doorman (2004). *De romantische orde*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, Hfdst. VI.

9

http://www.abudhabi.ae/egovPoolPortal_WAR/appmanager/ADeGP/Citizen?_nfpb=true&_pageLabel=p584&did=311990&lang=en (6 juni 2012).

10

Fieke Konijn (2009). 'Centre Beaubourg in de geografie van de museumgeschiedenis', in: *De Witte Raaf* 142, november-december 2009. (<http://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/3473>, 25 mei 2012). Vgl. Marie-Thérèse Killiam (2012), 'Baudrillard's Nuclear Museum and the End of Culture', in: *Kritikos*, Vol. 3, March 2006. (<http://intertheory.org/killiam.htm>, 4 juni 2012).

11

J. Pedro Lorente (2009). *Les musées d'art moderne et contemporain: une exploration conceptuelle et historique*. Paris: L'Harmattan, p. 309.

12

Vgl. Jan Vaessen (2000). 'Fundament of façade. Vijftien stellingen over recente museumarchitectuur', in: Truus Gubbels e.a. (red.), *Museumarchitectuur als spiegel van de samenleving*. Abcoude / Amsterdam: Unipers / Boekman, p.11-23 (p.18 e.v.). In hetzelfde boek over het Guggenheim in Bilbao Paul Schnabel, 'Kunst als zware industrie. Het Guggenheim Museum Bilbao', p. 80-103.

13

Lorente, 2009, p. 349.

14

Johan Siegel (2008). *The Emergence of the Modern Museum. An Anthology of*

Nineteenth-Century Sources. Oxford / New York: Oxford University Press, p. 63.

15

Bruno Latour (1998). *Paris: ville invisible* (met foto's van Emilie Hermant), digitaal op <http://www.bruno-latour.fr/virtual/index.html>.

16

Martijn de Waal (2012). *De stad als interface. Digitale media en stedelijke openbaarheid*. Groningen: Proefschrift Universiteit Groningen, p. 110.

17

Vgl. Robert R. Janes (2009). *Museums in a Troubled World. Renewal, Irrelevance or Collapse?* Londen / New York: Routledge, p.17 e.v.

II.

Het stadhuis

Politiek transport – het stadhuis en de kabelbaan (1)

Hans Harbers

1986 – gemeenteraadsverkiezingen. In Groningen meldt zich lijst 11, b.i.e.r. – de Bond van Initiatiefrijke Experimentele Realisten. *Bus d'r uit. Kabelbaan d'r in*, staat te lezen op één van hun verkiezingsaffiches. 'Auto's worden buiten de binnenstad geparkeerd. Bijvoorbeeld in de buurt van het station: daar wacht een stoeltjeslift die de reizigers snel en goedkoop naar het hart van Groningen transporteert', aldus de programmatische toelichting. Hoe ludiek en onuitgewerkt het idee oorspronkelijk ook was, sindsdien is de kabelbaan nooit meer helemaal van de Groningse politieke agenda weggeweest. Tijden hoorde men er niets meer van, om dan plots weer terug te keren. Bijvoorbeeld in 2001 als de Groninger City Club in haar tweemaandelijks nieuwsbulletin publiekelijk fantaseert over het oppimpen van de Oosterhaven tot een soort van Venetiaans Canal Grande – compleet met zingende gondelaars, en vanuit de Euroborg, het nieuwe stadion van fc Groningen, te bereiken via een hoog boven de stad zwevende kabelbaan. Kan men zo overstappen van de ene in de andere gondel. Of in 2005 als het Groninger Vervoers- en Coördinatie Centrum haar eigen 1-april grap over een aan te leggen kabelbaan dwars door de hele stad – van de Euroborg in Zuid-Oost, via het NS-station, naar de Grote Markt, en dan door naar het Zernike Science Park ten Noorden van de stad – serieus begint te nemen. Zo'n kabelbaan zou sneller, goedkoper, veiliger, milieuvriendelijker en stiller zijn dan andere vervoersmiddelen zoals de bestaande bus of de in discussie zijnde tram – en natuurlijk een toeristische attractie van jewelste. Daarvan zijn de pleitbezorgers nog steeds heilig overtuigd: het zal duizenden, zoniet tienduizenden bezoekers op jaarbasis aantrekken.

Fact free politics

Maar op wiens agenda staat die kabelbaan eigenlijk? Wie bepaalt en beheert die agenda – de politiek, kiezers, gekozenen, de gemeenteraad, college van b&w, de ambtelijke dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken? Of is dat te traditioneel gedacht – binnen de kaders immers van de inmiddels toch lang en breed achterhaalde modernistische samenleving met haar keurige institutionele taakverdeling? Dat was ooit een kernleerstuk van de sociologie: de modern-industriële samenleving zou zich kenmerken door een proces van differentiatie. Elke maatschappelijke taak vereist zijn

eigen institutie. Die taken dienen strikt gescheiden te blijven, dus ook de instituties. En daarom spreken we van de scheiding tussen kerk en staat, tussen recht en politiek, privaat en publiek, of, om wat langer stil bij te staan, de scheiding tussen wetenschap en politiek.

Im Hörsaal keine Politik – in de collegezaal geen politiek, aldus Max Weber (1917/2012) in zijn beroemde lezing *Wissenschaft als Beruf*. Wetenschap moest in zijn ogen gevrijwaard blijven van politiek. Wetenschappelijk onderzoek gaat over de feiten – het *Sein*; politieke wilsvorming over de waarden – het *Sollen*. En die twee domeinen moeten strikt van elkaar gescheiden blijven. Het epistemische onderscheid tussen feiten en waarden verbond Weber aldus met het institutionele onderscheid tussen wetenschap en politiek. Dat zou goed zijn voor de wetenschap – haar neutraliteit en objectiviteit; maar ook voor de politiek. Het politieke spreken moet vrij zijn, los van *Sachzwang*, de dwang van de feiten, aldus Weber. Wat we normatief wenselijk achten mag niet afhankelijk zijn van wat feitelijk mogelijk is. Zo geredeneerd kent waardevrije wetenschap – *value free science* – een tweelingzusje: feitenvrije politiek – *fact free politics*.

Aan deze strikte scheiding van wetenschap en politiek zitten nog twee andere vast: die tussen experts en leken en tussen burgers en politici. Waarheidsvinding is het domein van daartoe opgeleide wetenschappelijke experts – een zaak van deskundigen waar de leek buiten moet blijven. En de politiek delegeren we in onze indirecte democratie aan gekozen vertegenwoordigers, die weliswaar de hete adem van de burger in hun nek voelen, maar grondwettelijk toch geacht worden ‘zonder last en ruggespraak’ hun werk te doen. Het is deze driehoeksverhouding tussen wetenschappelijke experts, beroepspolitici en leken-burgers die lange tijd de grondstructuur vormde van ons denken over rationaliteit en vooruitgang. Het is een van de constitutionele pijlers van ons Westers-moderne wereldbeeld.

Collectieve wilsvorming, zo luidt dus de gedachte, is het primaat van de politiek. Toch wijst de praktijk anders uit. De kabelbaan brengt ons op heel andere plekken dan het stadhuis – het centrum bij uitstek van de traditionele (gemeente)politiek. Het begon nog wel op de lijst van een politieke partij, maar toch vooral een ludieke. Later werd de kabelbaan voornamelijk een speeltje van andere maatschappelijke actoren. Ik noemde al de Groninger City Club en het Vervoers- en Coördinatie Centrum. Maar wat te denken van het umcg – het Universitair Medisch Centrum Groningen? Dat is van meet af aan nauw betrokken bij de gedachten- en planvorming rond de kabelbaan. Sterker: het is een van de drijvende krachten achter het hele idee. Dat heeft te maken met de bereikbaarheid

van het ziekenhuis. Decennia terug is in overleg met de gemeente besloten het wat toen nog heette Academisch Ziekenhuis geheel opnieuw te bouwen, op de plek waar het al stond: dicht tegen het stadscentrum aan. Dat zou de overloop naar de binnenstad bevorderen. Onderdeel van de deal was dat de gemeente zou zorgen voor goede toegankelijkheid van het ziekenhuis. Het umcg zit dan ook steeds aan tafel als het om stad-Groninger vervoersbeleid gaat. Aan de exploitatie van de kabelbaan wil het zelfs substantieel bijdragen in ruil voor plaatsbewijzen voor het ziekenhuispersoneel.

Verkeersdrukte

Dat vervoersbeleid krijgt in de jaren negentig gestalte met een breed opgezette verkennende nota, getiteld *Het kan verkeren*, over de steeds maar toenemende verkeersdrukte in de stad. Verschillende opties worden opengehouden – vrije busbanen, kabelbaan, tram. Met name de laatste mogelijkheid trekt de aandacht van het college van b&w. Voorjaar 2005 kondigt het een onderzoek aan naar de haalbaarheid van één of wellicht zelfs meerdere tramlijnen door de stad. Het onderzoek maakt deel uit van het Kolibri-project – een samenwerkingsverband in de regio Groningen-Assen ter verbetering van het openbaar vervoer.

Maar dat gaat natuurlijk allemaal erg lang duren. Reden voor een aantal maatschappelijke partijen, waaronder weer het umcg en de Groninger City Club, maar ook de Kamer van Koophandel en IKEA, om weer vaart achter de kabelbaan te zetten. Hoewel het college grote aarzelingen heeft, en vooral inzet op de tram, gaat het accoord met een haalbaarheidsonderzoek en neemt zitting in de begeleidende werkgroep. Ze betaalt ook mee – zij het met een klein bedrag; de bulk van het benodigde onderzoeksgeld komt van het Ministerie van Economische Zaken. Het onderzoek wordt uitgevoerd door een werkgroep, bemand door het vcc-Noord en aangestuurd door Marketing Groningen, die ook de voorzitter van de werkgroep levert. De gemeentelijke dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken is nauw betrokken bij het onderzoek en verleent de nodige hand- en spandiensten. De klassieke politiek, i.c. de gemeentelijke overheid is dus weliswaar participant in het geheel, maar van enig primaat van de politiek is hier toch bepaald geen sprake. Het zijn vooral marktpartijen die het voortouw nemen, steeds weer met flinke media-steun, met name van het regionale Dagblad van het Noorden. In latere fases is dat in nog sterkere mate het geval. Achtereenvolgende Colleges van b&w kiezen steeds duidelijker voor de tram en trekken hun handen af van de kabelbaan. Onderzoek door derden wordt dan nog net gedoogd, ambtenaren van roez verstrekken nog wel de noodzakelijke informatie aan onderzoekers, maar dat is het dan

ook wel ongeveer. Betrokkenen klagen niet voor niets over het gebrek aan medewerking van de gemeente, daar waar in hun ogen politiek enthousiasme nu juist vereist is.

‘Voor het slagen van plannen van de Kabelbaan is het noodzakelijk dat de gemeente deze omarmt. Goede en volledige informatievoorziening en openheid zijn eveneens van doorslaggevend belang voor een succesvol vervolg. Op deze manier wordt voorkomen dat criticasters op verkeerde gronden en met behulp van stemmingmakerij sympathie winnen bij het grote publiek en kan een eventuele volksraadpleging op basis van reële en waardevolle argumenten plaatsvinden. Uiteraard past hierbij het actief promoten van het Kabelbaanidee en het voeren van een open discussie.’ (Haalbaarheidsonderzoek Kabelbaan Groningen, okt. 2006, p. 58)

Leken-burgers

Op de steunbetuiging van een enkel gemeenraadslid na, krijgt de kabelbaan dus vooral gestalte – op papier althans – buiten de traditionele politiek om. De politiek, zo heet het, heeft zich verplaatst – van de traditionele instituties van de democratische rechtsstaat (regering, parlement) naar allerlei andere maatschappelijke instanties en actoren (Bovens, 1995). De politiek heeft niet meer het primaat inzake collectieve wils- en besluitvorming. Anderen spelen daarin een minstens even belangrijke rol. Ook in de rechtszaal, in ziekenhuizen, op scholen, in het wetenschappelijk laboratorium en aan de tekentafel van de ingenieur wordt politiek bedreven. De voor moderne samenlevingen zo kenmerkend geachte institutionele taakverdeling is behoorlijk aan het vergruizen. Zo is de gekke koeien ziekte, om een bekend voorbeeld te noemen, niet alleen een medisch-wetenschappelijk probleem, maar ook een economisch, een politiek, een juridisch en een cultureel probleem. Er is dan ook een veelheid aan actoren bij betrokken: boeren, veeartsen, beleidsmakers, de Europese Unie, transportbedrijven, supermarkten, consumenten en niet te vergeten koeien, heel veel koeien. De gekke koeien ziekte is exemplarisch voor veel maatschappelijke kwesties: het zijn hybride problemen die alleen in hybride fora opgelost kunnen worden.

Neem weer de verhouding wetenschap-politiek. Daartussen bestaat een veel hechtere band dan dat Westers-moderne wereldbeeld toestaat. In reactie op Webers lezing sprak Jürgen Habermas (1963/68), bijna vijftig jaar later, midden in de Koude Oorlog, al over de toenemende verwetenschappelijking van de politiek en idem dito verpolitisering van de wetenschap. Het ‘wetenschappelijk-technologisch-militair-industrieel complex’ heette dat.

Wetenschap blijft niet binnen de veilige muren van het laboratorium. We experimenteren in *real time* met onze natuur, zowel op het macroscopisch niveau van ecosystemen als op het microscopisch niveau van genen. Feiten en waarden, wetenschap en politiek raken in zulke situaties steeds hechter verweven – kijk maar naar de klimaatdiscussie of naar een willekeurig rapport van de Gezondheidsraad over een of andere nieuwe medische technologie. Wetenschap levert niet alleen kennis op *over* onze wereld, maar geeft zelf ook actief vorm *aan* die wereld.

Dat de feiten niet voor zich spreken, maar interpretatie behoeven en dus contextgevoelig zijn, wisten we al wel langer. Onzekerheid is troef – ook in de wetenschap. Maar als wetenschap die context ook mede vorm geeft, dan is ze zelf een politieke actor van belang geworden, en wordt ze onderdeel van het politieke spel van botsende zekerheden. Denk nog maar eens terug aan de strijd tussen Shell en Greenpeace inzake de Brent Spar. Of, meer recent, aan de discussie over nut en noodzaak van de grieprik.

Met deze vervaging van de grens tussen wetenschap en politiek komen, begrijpelijkerwijs, ook die andere twee onderscheidingen ter discussie te staan. Immers, als wetenschap een vorm van politiek is, voortgezet met andere middelen, zoals de franse filosoof Bruno Latour (1983) stelt, dan is het niet verwonderlijk dat leken-burgers zich daar ook tegenaan willen bemoeien. Kortom, die keurige taakverdeling tussen wetenschappelijke experts, politici en leken-burgers implodeert op alle fronten. Een willekeurig voorbeeld: patiëntenverenigingen, medici, zorgverzekeraars en beleidsmakers in de gezondheidszorg zitten regelmatig bij elkaar aan tafel. Om nog maar te zwijgen over het vervagen van grenzen op internet – daar gaat iedereen op elkaars stoel zitten.

De verplaatsing van de politiek naar andere domeinen en gremia roept een democratisch legitimitieitsprobleem op. Immers, procedures voor collectieve wils- en besluitvorming zoals we die kennen voor de traditionele politiek ontbreken op deze plekken waar zogenaamde ‘sub-politiek’ bedreven wordt. Alom wordt daarom voorgesteld ook die procedures mee te verplaatsen om zo ook de sub-politiek onder democratische controle te brengen (bv. Beck, 1986; Callon, 2009).

Grofweg kan dat op twee manieren: via de lijn van wat de politiek filosoof Will Kymlicka (2001) *vote centred democracy* noemt, of via de lijn van *talk centred democracy*. De eerste lijn zet in op versterking en uitbreiding van allerlei verkiezings- en stemprocedures. In de VS bijvoorbeeld moeten zelfs het lokale schoolhoofd en de plaatselijke sheriff op campagne. In Nederland kennen we dat amper. Ons poldermodel is veel meer gericht op de tweede lijn: intensivering van de deliberatieve democratie via een scala aan

inspraak- en participatiemogelijkheden.

Neem weer de verhouding tussen wetenschap en politiek, in het bijzonder de relatie tussen wetenschappelijke experts en leken en tussen burgers en gekozen politici. Op het gebied van wetenschap en technologie wordt het ene instrument na het andere verzonnen om de leek te betrekken bij ontwikkelingen in onze kennismaatschappij en de technologische cultuur: lekenpanels, *science courts*, brede maatschappelijke discussies, consensus conferenties, scenario workshops – allemaal pogingen om de verplaatsing van de politiek naar het laboratorium en de tekentafel ook democratisch te reguleren en te legitimeren. Op het gebied van politiek en bestuur gonst het van initiatieven inzake burgerparticipatie, interactief beleid, privaat-publieke samenwerking, en de lerende overheid. Lees een paar WRR-rapporten over bestuurlijke vernieuwing en de overheid, en je bent op dit punt weer helemaal bijgepraat. Daarin wordt *governance* (horizontale besluitvormingsprocedures) weliswaar gepresenteerd als aanvulling op en niet als vervanging van *government* (verticale besluitvormingsprocedures), dat neemt niet weg dat in deze gedachtegang de laatste terrein verliest ten gunste van de eerste.

Kortom, de verplaatsing van de politiek, en daarmee de afzwakking van het primaat van de politiek, wordt gecompenseerd met een uitbreiding van de overlegdemocratie. Dat klinkt sympathiek, maar er zijn ook wel een paar kanttekeningen bij te plaatsen.

Kwaliteitsbewaking

De inbreng van leken in wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen is toe te juichen. Wetenschap en technologie blijft altijd mensenwerk. Daar kun je en moet je niet blind op varen. Maar als de vervaging van de grens tussen leken en experts impliceert dat oude vormen van kwaliteitsbewaking – de gesloten wetenschappelijke gemeenschap – niet vervangen worden door nieuwe, dan loop je het risico het kind met het badwater weg te gooien. Dat leken mee- en tegenspreken is goed voor de wetenschap, maar helemaal zonder poortwachters gaat het niet. Dan zal elk vertrouwen in de wetenschappelijke expertise wegvloeien – vertrouwen dat juist onontbeerlijk is omdat we niet alles zelf kunnen weten (zie ook Collins & Evans, 2007).

Laten we de wetenschap verder voor wat ze is, en concentreren we ons op de politiek. Pleidooien voor meer inspraak, participatie en deliberatie veronderstellen een hoge mate van bereidheid tot deelname. Daaraan kan op goede gronden getwijfeld worden. De loodgieter laten we het sanitair repareren, voor medische kwesties gaan we naar de dokter, en politiek en

bestuur delegeren we via verkiezingen aan beroeps politici. Dat is juist de charme van indirecte democratie: het garandeert ons recht op politieke luiheid. Je moet er toch niet aan denken dat je altijd overal over mee zou moeten praten.

Bovendien, niet zelden is burgerparticipatie en interactief beleid een doekje voor het bloeden, terwijl je ondertussen wel mede verantwoordelijk bent voor het resultaat ervan. Een pond zeggenschap tegen een kilo verantwoordelijkheid noemde vakbondsbestuurder Arie Groeneveld dat ooit, en organiseerde liever een volgende staking. Ruime toepassing van deliberatieve democratische procedures vergroot het draagvlak voor beslissingen, maar loopt ook het risico ten koste te gaan van daadkracht. Het maskeert nogal eens de koudwatervrees van politici voor heldere politieke uitspraken en beslissingen – ook tegen de vermeende volkswil in. Consensus is een mooi democratisch ideaal, maar kan in de typisch Nederlandse context van bestuurlijk polderen ook gemakkelijk in haar tegendeel verkeren: slappe compromissen onder miskenning van tegenstrijdige belangen en botsende idealen – het domein bij uitstek van het vrije politieke spreken.

Juist dat vrije politieke spreken staat onder druk – van drie kanten tegelijk zelfs. In de eerste plaats door het voortdurende beroep op ‘de wetenschappelijke feiten’. Zie het enthousiasme voor *fact-checkers* en *evidence based policy*, en de afkeer van *fact free politics*, symboolpolitiek, *framing* en *spinning*. Terwijl politieke wilsvorming toch een zekere mate van vrijheid ten opzichte van de feiten vereist. Politieke idealen willen zich juist niet neerleggen bij de feiten. Zij zijn bij uitstek *contra-factisch* – tegen de feiten indenkend. Als dat niet meer kan dan komen we onherroepelijk terecht in technocratisch vaarwater – een ernstige vorm van depolitisering, want zelf bepaald niet politiek onschuldig. In die zin is het nog maar de vraag wat erger is: Monti of Berlusconi.

Het vrije politieke spreken staat in de tweede plaats onder druk van bestuurlijke compromissen. Dat is te begrijpen vanuit ons meerpartijstelsel, maar wordt niet gecorrigeerd door een flinke dosis dualisme. Integendeel, kandidaat-kamerleden worden na de verkiezingen zomaar opeens minister of staatssecretaris; en voorzitters van kamerfracties die de zittende coalitie ondersteunen zijn meer regeringsvertegenwoordiger dan volksvertegenwoordiger. Terwijl het vrije politieke spreken toch juist om dat laatste gaat: het vertegenwoordigen van en vormgeven aan botsende idealen in de samenleving. Dan moet je geen meel in de mond hebben van bestuurlijke compromissen en loyaliteiten.

Ook de hang naar het vaak helemaal niet zo gezonde *Volksempfinden*, tot

slot, komt het vrije politieke spreken niet ten goede. Wie uit vrees voor de kloof tussen burger en politiek denkt het volk te moeten napraten kan maar beter direct Maurice de Hond inhuren. Politieke wilsvorming verwordt zo tot terreur van de opiniepeiling. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor eerder genoemde mode van burgerparticipatie en inspraak. Op het niveau van bestuur en beleid (*policy*) valt daar best wat voor te zeggen, maar op politiek niveau (*politics*) staat het de actieve vormgeving aan de strijd der meningen en idealen juist in de weg. De kloof tussen burger en politiek is geen bedreiging voor de democratie, maar vormt juist de productieve kern van het politieke representatieproces. Burgers moeten politici kunnen tegenspreken en zelfs naar huis sturen, maar omgekeerd moeten politici ook burgers kunnen toe- en tegenspreken. De volkswil moet niet alleen gevolgd, maar ook gevormd worden.

Kortom, wellicht was het primaat van de politiek wat veel gevraagd, maar dat wil niet zeggen dat het politieke spreken zich de mond moet laten snoeren. De moderne samenleving mag, om met Zygmunt Bauman (2000) te spreken, feitelijk nog zo *fluid* en *liquid* zijn geworden, hybridisering en ontgrenzing hoeft niet – en wat mij betreft behoort ook niet – te leiden tot verlies van de eigen(zinnig)heid van de politiek. Niemand weet dan nog wie waarvoor op welk moment verantwoordelijk is. Georganiseerde onverantwoordelijkheid noemt Ulrich Beck (1986) dat treffend. Ook in dat opzicht valt er het nodige te leren van de geschiedenis van de kabelbaan in Groningen – zij het, helaas, vooral in negatieve zin.

De kabelbaan zweeft boven de markt

Najaar 2006 verschijnt het Haalbaarheidsonderzoek Kabelbaan Groningen. Het wachten is op een officiële reactie van b&w. Tot die tijd zwijgen ook de meeste gemeenteraadsleden – tot ergernis van een aantal voorstanders. Ondertussen gaat in januari 2007 de raadscommissie Beheer & Verkeer accoord met de door b&w voorgestelde uitwerking van plannen voor een regiotram die ook de binnenstad aandoet.

In maart 2007 reageert het College dan toch op het haalbaarheidsonderzoek. Negatief. 'Een kabelbaan bezoek je met je kinderen in de Efteling' zou één van de wethouders gezegd hebben. Duidelijk is dat b&w kiest voor de tram en de kabelbaan steeds meer ziet als bedreiging voor die keuze. Daarover verbazen anderen zich dan weer. Tot dan toe was het officiële standpunt dat beide vervoersmiddelen elkaar niet bijten. Waarom dan nu opeens zo'n harde afwijzing? De voorzitter van de Groninger City Club vraagt om een referendum. De initiatiefnemers van het haalbaarheidsonderzoek vestigen nu hun hoop op de gemeenteraad. Ook de Christen Unie wil een raadsdebat.

Dit is geen technisch-wetenschappelijke, maar een politieke kwestie en hoort dus in de Raad, aldus de cu-fractievoorzitter. Een oprechte oprisping van het ideaal van het primaat van de politiek. Maar ook dat verwatert. De behandeling komt niet verder dan de raadscommissie.

Menig commissielid spreekt zijn of haar verbazing uit over de categorische afwijzing door b&w van de kabelbaan. De kabelbaan heeft geen toegevoegde waarde, tast het beschermde stadsgezicht van de binnenstad aan, en biedt een oplossing voor een probleem dat er niet is, aldus de verantwoordelijke wethouder in de commissievergadering van 4 april 2007. Maar, als het College zo principieel tegen is, waarom dan eerst wel een haalbaarheidsonderzoek toegestaan, daaraan actief meegewerkt en zelfs meebetaald, zo vraagt menigeen zich tijdens de vergadering af. Goed punt, zou je zeggen. Maar dat kan evenzogoed tegen de raadsleden zelf gekeerd worden. Waarom hebben zij niet veel eerder de hele zaak afgeblazen als er toch sowieso geen meerderheid voor te vinden was – nog los van allerlei haalbaarheidskwesties? Waarom het politiek wenselijke zo laten afhangen van het technisch en financieel mogelijke? Omdat, zo zou een antwoord kunnen luiden, het doen van onderzoek bij uitstek een politiek middel is om van iets af te komen: van uitstel komt mooi afstel. Dat zal best – hogere politiek-strategische logica. Maar het komt de politieke helderheid niet ten goede. Burgers hebben niet voor niks de pest aan dit soort spelletjes. De uitkomst van de vergadering is typerend: er wordt besloten dat er nader onderzoek moet komen; en de wethouder is bereid ambtelijke kennis daarvoor beschikbaar te stellen, mits het onderzoek geïnitieerd en gefinancierd wordt door marktpartijen. De gemeente doet niet meer mee en stopt er geen geld meer in, maar houdt ook niets tegen. De initiatiefnemers gooien daarop de handdoek voorlopig in de ring. Door de opstelling van de gemeente (College afhoudend, Raad afwachtend) hebben zij het gevoel aan een dood paard te trekken.

Eind 2008 doet één van de raadsleden – een fervent voorstander van de kabelbaan met zeer goede connecties met de initiatiefnemers – nog een poging de zaak weer nieuw leven in te blazen. Zonder al te veel succes overigens. Het is twee jaar stil, tot voorjaar 2011. Jan Terlouw, voorzitter van een externe commissie die de gemeente adviseert inzake het voorgenomen, maar omstreden multimediale cultuurcentrum Groninger Forum, spreekt zich in het voorbijgaan opeens positief uit over een eindstation van de kabelbaan in datzelfde Forum aan de Grote Markt. Dat zou de publieke aantrekkingskracht aanmerkelijk vergroten. Terlouw's uitspraak heeft vooral gevolgen voor de Forum-plannen. Het trekt sommigen over de streep, anderen worden er nog sceptischer door: de ene disneyficering (de

kabelbaan van vervoersmiddel tot toeristische attractie) veroorzaakt de andere (Forum van cultuurpaleis tot volksvermaak).

Vervolgens ontstaat een ingewikkeld politiek spel binnen de gemeente en tussen gemeente en provincie waarin Zuiderzeelijn-gelden, regiotram, Groninger Forum en kabelbaan in wisselende samenstellingen met elkaar worden verbonden, gesteund dan wel afgewezen door wisselende coalities. En zo ontstaat een uiterst complexe situatie waar een buitenstaander amper nog een touw aan vast kan knopen. Temeer als drie partijen – PvdA, VVD en sp – ook nog eens intern verdeeld blijken te zijn: in de Provinciale Staten nemen ze standpunten in die haaks staan op die van hun partijgenoten in de Gemeenteraad.

Kortom, de kabelbaan is een goed voorbeeld van een hybride probleem, te behandelen in hybride fora. Maar het laat ook goed de schaduwzijde daarvan zien. Ingekapseld als de kabelbaan inmiddels is in een netwerk van issues en stakeholders, van gevestigde en minder gevestigde belangen, van regels en procedures, van half wel en half niet gepasseerde stations, komt hier van vrij politiek spreken amper nog iets terecht, laat staan van enig primaat van de politiek. Maar ondertussen zweeft dat krenge nog steeds boven de markt, zonder een duidelijk ja of nee van het cruciale politieke orgaan bij uitstek – de gemeenteraad.

Een productieve illusie

Hoe naïef is het om zo'n eenduidige ja/nee-beslissing te verwachten?

Miskent dat niet die teloorgang van het primaat van de politiek, die verplaatsing, hybridisering en ontgrenzing waar we het steeds over hebben? Is het niet raadzamer zulke transformatieprocessen onder ogen te zien en de politieke praktijk daarop aan te passen? Immers, zo stelde Beck (1993) reeds, georganiseerde onverantwoordelijkheid vereist een heruitvinding van de politiek, een reorganisatie van het politieke handelen die recht doet aan die transformaties. Het is echter de vraag of zo'n heruitvinding in termen van eerder genoemde versterking van participatie en deliberatieprocessen niet juist averechts werkt. Het zou wel eens kunnen leiden tot een nog verdere verrommeling van de politiek – met dank aan wijlen PvdA kamerlid Piet de Visser die vond dat we de Irak-oorlog ingerommeld waren. In die zin had Weber wel degelijk een punt: de collectieve wils- en besluitvorming staat op het spel.

Optimisten zien in elke bedreiging nieuwe kansen. Pessimisten hebben de neiging vooral nostalgisch terug te blikken. Zo ook inzake de politiek: vernieuwing en heruitvinding versus klaagzangen over wat teloor ging. Een interessant alternatief voor beide posities biedt de notie van *productieve*

illusions – weten dat iets een illusie is, terwijl het toch productief is om er naar te handelen. Bijvoorbeeld de religieuze gedachte dat God troost biedt, of het humanistische idee dat de mens de maat van alle dingen is, of de scientistische scheiding van feiten en waarden: allemaal illusies, maar wel productief – net als de liefde voor je partner.

Zo kan ook het primaat van de politiek als een productieve illusie bekeken worden. Dan hoef je niet, zoals de pessimisten, in de ontkennende stand te gaan staan. De transformaties van de moderne samenleving en de gevolgen daarvan voor de politiek, i.c. het stadhuis, zijn onmiskenbaar. Maar je hoeft ook niet, zoals de optimisten, blind te zijn voor de schaduwzijden van politieke veranderingen en vernieuwingsdrift. Het primaat van de politiek mag dan een illusie zijn, als regulatief idee kan het wel weerstand bieden aan nog meer zwevende kabelbanen.

Literatuur

Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M: Suhrkamp.

Beck, U. (1993). *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt a.M: Suhrkamp.

Bovens, M. et.al, (1995). *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: Wiardi Beckmanstichting.

Callon, M. et al. (2009). *Acting in an Uncertain World. An Essay on Technical Democracy*. Cambridge MA: MIT.

Collins, H. & R. Evans (2007). *Rethinking Expertise*. Chicago: Chicago UP.

Haalbaarheidsonderzoek Kabelbaan Groningen. Projectnummer 0604-05-01-004. Groningen, oktober 2006.

Habermas, J.(1963). 'Verwissenschaftlichte Politik und öffentliche Meinung', in: idem, (1968). *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*. Frankfurt a.M: Suhrkamp, p. 120-145.

Kymlicka, W. (2001). *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Oxford: Oxford UP.

Latour, B. (1983). 'Give me a laboratory and I will raise the world'. In K.D. Knorr and M. Mulkay (eds.), *Science Observed. Perspectives on the Social Studies of Science*. London: Sage, p. 141-170.

Weber, M. (1917). *Wissenschaft als Beruf*. Nederlandse vertaling in: (2012). *Wetenschap als beroep / Politiek als beroep*. Nijmegen: Vantilt, p. 7-41.

Noten

1

De reconstructie van het verhaal over de kabelbaan is gebaseerd op berichtgeving in het Dagblad van het Noorden, Groninger gemeentelijke documenten, en gesprekken met betrokkenen.

De kerk

De veranderde rol van kerkgebouwen in het publieke domein

W.B.H.J. van de Donk en J. Janssen (1)

‘Wat het kleeft is voor de mens, is de architectuur voor een landschap. Door een kleeft krijgt ons lichaam een nieuwe gedaante. Maar ook moet het ons passen en overeenkomen met onze waardigheid. Evenzo heeft de architectuur tot taak, het aanzien van een land of streek dusdanig te wijzigen, dat het eigen karakter en de geestelijke waarde van zo’n gebied zuiver tot uitdrukking komen en tevens door het nieuwe uiterlijk vormend worden beïnvloed. Het behoeft nauwelijks betoog, dat de kerkelijke bouwkunst hierbij een heel bijzondere rol te vervullen heeft. Zij vervult bij het kleeft van de architectuur de rol van het sieraad, dat alle aandacht voor zich opvraagt.’

Deze prachtige passage vormt de openingsparagraaf van een boeiend betoog van de benedictijner monnik Dom Hans van der Laan (1904-1991) over kerkenbouw in Brabant (Van der Laan, 1952). Zijn betoog maakt onderdeel uit van een opvallend – in drie delen uitgegeven – werk, getiteld *Het Nieuwe Brabant* (1952-1955). *Het Nieuwe Brabant* weerspiegelde perfect de maatschappelijke context van de tijd waarin het verscheen: het Brabant van mijn ambtsvoorganger [*W.v.d. Donk – red.*] Jan de Quay in het begin van de jaren vijftig. Een Brabant waarin er sprake was van een nog aarzelende verstedelijking. En ook in onze dagen is de betekenis en de verschijningsvorm van de verstedelijking in Noord-Brabant niet zonder meer vergelijkbaar met die in andere delen van Nederland. Er is sprake van een mild soort verstedelijking, een, die zich met groene en blauwe vormen van dooradering vruchtbaar verbindt met de ommelanden. Brabant kenmerkt zich meer dan andere delen van het land door dynamische en symbiotische vormen van ‘stadteland’, door wat de oecd tegenwoordig omschrijft als vormen van ‘rurbanity’. De problematiek van de snel veranderende functie van kerkgebouwen, die wij in deze bijdrage aan de orde stellen, wordt overigens zowel in de steden als op het platteland ervaren, zij het dat die in de steden eerder aan de orde was dan op het platteland. Maar in deze dagen speelt die problematiek indringend ook in de kerkdorpen. De naam alleen al geeft aan hoe daar processen van ontkerkelijking doorwerken in de ruimtelijke, sociale en spirituele dimensies van het samenleven.

In deze bijdrage willen we, vertrekkend vanuit de observaties van Van der Laan, nagaan wat de veranderde functie van kerkgebouwen betekent voor het samenleven in Brabant, en welke mogelijke perspectieven

voor herontwikkeling zich aandienen. Wij pleiten voor de start van een voorzichtig maar wel open debat over de vraag of hier geen sprake is van een 'publiek belang' dat wellicht ook aanleiding kan zijn voor een meer actieve maatschappelijke betrokkenheid van diverse partijen. Voordat we daar verder op in gaan, eerst iets over de historische context van *Het Nieuwe Brabant* waarin Van der Laan zijn betoog over kerkenbouw aan de orde stelde, en de positie van zijn opvattingen in de historische ontwikkeling van het katholiek ruimtelijk organiseren in Brabant.

Het Nieuwe Brabant

De titel van destijds verraadde een zeker optimisme ten aanzien van de toekomst. Daarvoor was alle reden. De schaarste van de eerste naoorlogse jaren leek begin jaren vijftig overwonnen. Onder invloed van de Amerikaanse Marshallhulp en gesteund door een op gang komende actieve industrialisatiepolitiek van de nationale overheid, werden in Noord-Brabant de contouren zichtbaar van het latere eigen *Wirtschaftswunder* (Walravens, 1995).

Het provinciaal bestuur, vanaf eind 1946 onder de bezielende leiding van Jan de Quay, droeg daar in niet geringe mate aan bij door de ontwikkeling van een eigen regionaal – economisch beleid. Dat kwam onder meer tot uitdrukking in een voor die tijd bijzonder voortvarend Welvaartsplan, opgesteld en uitgewerkt tussen 1947 en 1949 (Hoogstraten, 1988; Janssen, 2006). In het spoor van het optimistische Welvaartsplan vormden de jaren vijftig voor veel Brabanders een tijdperk van nieuw, regionaal elan en van zich razendsnel aankondigende veranderingen. Het is precies dat gevoel dat de redactieraad van *Het Nieuwe Brabant* met het bijvoeglijk naamwoord 'nieuwe' in de titel heeft willen uitdrukken. 'Wat door voorgaande generaties werd voorbereid, werpt thans zichtbaar vruchten af', aldus redactievoorzitter De Quay in zijn inleiding. 'De schuchterheid van de verdrukte is grotendeels verdwenen, evenzo de geprikkeldheid van de minderwaardige en de achtergestelde'. De boodschap van De Quay en het provinciebestuur was duidelijk: Brabant mocht zich omwille van de maatschappelijke vernieuwing niet afzijdig houden van de ontwikkelingen die de nationale staat in gang zette.

Het Nieuwe Brabant gaf uitdrukking aan een hernieuwd regionaal zelfbewustzijn, en van de bijzondere positie die de provincie op sociaaleconomisch en cultureel gebied zou willen innemen in de nationale eenheidsstaat. Het discours van 'achterstelling en uitbuiting' en het beeld van het 'arme Brabant' zoals dat tijdens de generaliteitsperiode zou hebben bestaan, klonk weliswaar in diverse bijdragen nog door,

maar de veelbelovende ontwikkelingen die zich aftekenden op het terrein van economie, landbouw, scholing, cultuur enzovoorts, kregen eveneens aandacht. In *Het Nieuwe Brabant* werd geprobeerd het vooroorlogse conservatief-regionalisme met zijn angst voor 'Hollandse' (lees: protestantse) overheersing en 'vreemde invloeden' van buitenaf te vernieuwen, zonder daarbij de traditionele verworvenheden van datzelfde, katholiek geïnspireerde regionalisme overboord te gooien. De Quay vond het niet voor niets noodzakelijk dat men zich beraadde op 'de eigenwaarden die in de maalstroom van uniformering niet verloren mogen gaan', zeker 'nu er steeds minder sprake is van een isolements-positie' van Brabant. De eigenwaarden waarover De Quay sprak waren begin jaren vijftig nog onlosmakelijk verbonden met het katholicisme, dat niet alleen in spirituele, maar ook in materiële zin de architectuur van de Brabantse dorpen en steden in hoge mate bepaalde. De torenspitsen die de *skyline* van het Brabantse landschap domineerden, symboliseerden het verbond tussen kerk en wereld dat in het eerste naoorlogse decennium nog fier overeind stond. De vele kerkgebouwen vormden de fysieke uitdrukking van het emancipatieproces waar in de negentiende en twintigste eeuw zoveel werk van was gemaakt door de katholieken. Na de Bataafse Revolutie, die een eind maakte aan de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk, en meer nog na de invoering van de grondwet in 1848, voelden katholieken zich steeds minder achtergesteld en gingen meer en meer hun plaats in de Nederlandse samenleving opeisen. Fraters en zusters waren werktuigen van de katholieke emancipatie, die in het bijzonder ook tot uitdrukking kwam door de bouw van heel veel nieuwe kerken, zeker in het 'koortsachtig kerkenbouwende Brabant' (Rogier en De Rooy, 1953).

Gods huis in het midden

Met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 positioneerde de katholieke kerk zich letterlijk en figuurlijk in het midden van de Brabantse samenleving (Albers, 1903; Rogier en De Rooy, 1953). De vaak achter gevels van huizen en pakhuizen gevestigde schuilkerken, waarin de katholieke eredienst werd gehouden werden verruild voor een uitdijend landschap van veelal neogotische paleizen. 'De Heer een huis te bouwen', was de taak waarvoor de katholieken zich gesteld zagen. Onder aanvoering van Rome – en gevoed door contrareformatorische opvattingen – ontwikkelden regionale kerkelijke leiders een actieve cultuurpolitiek, waarin de fixatie op en van het heilige werd nagestreefd. Daarbij paste vanzelfsprekend ook een katholiek programma voor de materiële stoffering van de regio, dat de symbolische grens tussen het sacrale en het profane fysiek markeerde.

De gewijde ruimte van de kerk – Gods huis – vormde het structurele element in deze door hiërarchie ingegeven katholieke herleving. Het kerkgebouw moest wederom een vast ijkpunt in het publieke domein worden om de relatie tussen Kerk en gelovigen te organiseren. De zichtbare manifestatie van de kerk stond niet op zichzelf, maar moest het in gang gezette kersteningsoffensief ondersteunen. Niet voor niets diende een hoge kerktoeren, aldus de befaamde katholieke bouwmeester P.J.H. Cuypers, ‘om uit de verte de plaats der kerk aan te tonen, hij moet ook hoog zijn omdat de klokken het geluid in de verte over de woningen der gemeentenaren moeten verspreiden en hen ter kerke roepen’ (Cuypers, 1886).

Niet alleen de kerkgebouwen zelf, maar ook de inpassing ervan in de bredere, stedenbouwkundige context van dorp en stad moest voldoen aan de katholieke hiërarchie tussen het geestelijke en het stoffelijke. Niet voor niets lezen we in een brochure uit 1933 van het bisschoppelijk bouwbureau te 's-Hertogenbosch dat in een katholieke streek ‘de parochie eenheid van uitbreidingsplannen is’, met ‘het Kerkgebouw als kern, daaromheen scholen, parochiehuizen, consultatiebureaus, kloosters, enz. [...] De Kerk immers en haar instellingen is het blijvende, vaste anker in het woelige, driftig wisselende leven’ (Studiekring Kerkelijke Bouwkunst, 1933). De kerk moest weer het centrum worden van het maatschappelijk leven – zoals de kathedraal centraal had gestaan in het stadsleven gedurende de vroege middeleeuwen. Hierin klinkt de hiërarchische visie op de verhouding tussen kerk en wereld door, die in de vooroorlogse periode met verve werd uitgedragen door de tot katholiek bekeerde hoogleraar architectuur M.J. Granpré Molière, bij wie Van der Laan colleges volgde (Meijer en De Heer, 1981). Hij stond op het standpunt dat pas nadat de plaats voor de kerk, het huis van God, was bepaald de stedenbouw in profane zin kon worden uitgeoefend.

De met de verzuiling gepaard gaande emancipatie van de katholieken in Brabant stond ‘in het teken van een geestelijk-cultureel herstel-conservatisme’ (Von der Dunk, 1990: 99). Het was een conservatisme dat tot doel had de hiërarchisch georganiseerde Kerk nadrukkelijker te verankeren en te verbinden met de lokale en regionale samenleving. Overigens moeten we dat conservatisme niet al te eenduidig plaatsen tegenover een meer vernieuwingsgezinde moderniteit. Want ‘wat herstel heette, was in feite een welbewuste modernisering, gedrapeerd in het kleed van de Middeleeuwen’, zoals historicus Peter Raedts onlangs treffend opmerkte (Raedts, 2011). Katholieken presenteerden zich eind negentiende, begin twintigste eeuw maar al te graag als overlevenden uit de voortijd, maar daarachter verborg zich een hoogst moderne, efficiënte en invloedrijke organisatie, die zich –

ook in bouwkundig opzicht – bediende van zeer moderne technieken. De inzet van het herstel-conservatisme vond niet alleen plaats op de kleine schaal van het kerk- en woongebouw, maar ook op de grotere schaal van dorp en stad. Zo werd op religieus-morele gronden een vorm van ‘katholieke planologie’ bedreven, gericht op de ruimtelijke versterking van de traditionele katholieke-sociale integratiekaders (Janssen en Beckers, 2007). Het ‘wereldlijke’ instrumentarium van de ruimtelijke ordening was een middel om de katholieke identiteit – *sensus catholicus* – van de regio te benadrukken en de gewenste sociale (en ook economische) ordening door te voeren. Het Brabantse landschap werd begin twintigste eeuw zodoende actief gheredefinieerd als een bij uitstek katholiek territorium, dat – als ware het een separate geloofsgemeenschap in de profane ruimte van de Nederlandse staat – moest worden gemarkeerd, afgebakend, ingericht en geordend naar katholieke principes.

Merkttekens

De publieke ruimte, waarop de protestanten zo lang beslag hadden weten te leggen en dat ze wisten te domineren, moest worden heroverd en van nieuwe, katholieke merkttekens voorzien. Het volledig door kerken, kloosters en kapellen ‘herkerstende’ en verzuilde landschap vormde de ruimtelijke expressie van de katholieke (moraal)leer, waarin de religieuze principes van het katholicisme tot uitdrukking werden gebracht. De architectonische vorm werd in het verlengde van de katholieke norm gedacht.

Ten tijde van het verschijnen van *Het Nieuwste Brabant*, leek het katholiek kerkelijk en religieus leven zich op grond van nieuw herwonnen historische verworvenheden in een comfortabel middelpunt van het publieke domein te vestigen. Niet langer hoefde de katholieke kerk, vechtend vanuit de marge en in de context van een behoorlijke hoeveelheid concurrerend aanbod of opgelegde restricties, zelfstandig een positie in de Brabantse ruimte te bevestigen. Tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat in de planmatige modernisering van het naoorlogse Brabant voor de kerk een prominente plek was gereserveerd. Het ‘sieraad’ in het kleed van de Brabantse architectuur waarover Dom Hans van der Laan sprak, mocht in de wederopbouw van steden en dorpen niet ontbreken. Het feit dat juist hij door De Quay als auteur van het hoofdstuk over kerkenbouw was aangezocht, vormt niet alleen uitdrukking van het belang dat de regionale bestuurlijke en maatschappelijke elite hechtte aan een prominente positie van de Kerk – in het (fysieke) hart van de Brabantse samenleving – maar ook aan vernieuwing van de kerkelijke architectuur en de herpositionering

van de kerk in het maatschappelijk bestel. Van der Laan immers was net na de oorlog door aartsbisschop Jan de Jong benaderd om met een groep katholieke architecten uit heel Nederland nieuwe richtlijnen voor de wederopbouw van verwoeste kerken te ontwikkelen. Hieruit vloeide de befaamde 'Cursus Kerkelijke Architectuur' voort, die vanaf 1953 in het Kruithuis in 's-Hertogenbosch door Van der Laan werd gedoceerd, en die zou leiden tot (Bossche) schoolvorming in de architectuur.

Wie de bijdrage van Van der Laan uit 1952 leest, voelt het zoeken naar nieuwe vormen, nieuwe benaderingswijzen om het probleem van de kerkbouw in *Het Nieuwe Brabant* tegemoet te treden. De wat triomfalistische aanpak van zijn negentiende en vroeg twintigste-eeuwse voorgangers, zoals P.J.H. Cuypers en M.J. Granpré Molière, die met hun aan de Middeleeuwen ontleende neogotische en neoromaanse vormtaal vanuit de marge het publieke midden hadden 'heroverd', leek in de naoorlogse context niet alleen niet langer te voldoen, maar ook ongepast. Dat had allereerst te maken met de sociaaleconomische situatie. Na 1945 was immers herstel van oorlogsschade de eerste prioriteit; in de jaren vijftig kwam de grootschalige bouw van nieuwe woonwijken en industrieterreinen op gang. 'De verwoesting van zoveel oude en nieuwe kerken, en de algehele verarming van het land, eisten het gelijktijdig bouwen van vele en goedkope kerken', aldus Van der Laan in *Het Nieuwe Brabant*. 'De noodzaak om met zulke bekrompen middelen toch tot schone kunst te geraken, drong ertoe, zich ernstig te bezinnen en naar de sleutels der elementaire schoonheid te zoeken'.

Ten tweede speelde de veranderde organisatie waarbinnen de kerkbouw plaatsvond een rol. Als gevolg van de opkomende ruimtelijke planning op zowel gemeentelijk als rijksniveau, moest men nieuwe wegen inslaan, waarbij een procesmatige aanpak van bouwplannen voorop stond. Kerkelijke deskundigheid, bijvoorbeeld in de vorm van 'Stedenbouwkundige Adviescommissies', moest worden gemobiliseerd om een positie te claimen in de nieuwe planologische werkelijkheid. Zo werden gegevens met betrekking tot te verwachten woningen en parochianen op wetenschappelijke wijze vergaard, waardoor samengewerkt kon worden met de stedenbouwkundige planningsorganen van de overheid. Het was, naar later bleek, de voorbode van een zich in de jaren vijftig en zestig verbreidend proces van verstatelijking van het katholiek ruimtelijk organiseren.

Bouwwoede

De kerkelijke bouwwoede werd onderdeel van het brede liberaalburgerlijke midden van de Nederlandse samenleving. Die samenleving nam veel van

het inhoudelijke programma van het katholicisme over (Van de Donk, 2001; 2007). Hetzelfde geldt ook voor de instituties die door kerken waren gesticht. Zo werden solidariteit en naastenliefde ondergebracht in het al even uitgebreide als ambitieuze programma van de verzorgingsstaat. En de voorheen katholieke kerken, pastorieën en gemeenschapshuizen, ooit geboren uit kerkelijk en particulier initiatief, werden in de jaren vijftig en zestig niet alleen steeds meer volledig gefinancierd uit publieke middelen, maar kregen daardoor ook steeds meer, sluipenderwijs, een publiek karakter. (2).

Ook in de Kerk zelf vond bezinning plaats op de kerkelijke grondslagen en liturgische aspecten van de eredienst. Die heroriëntatie leidde tot een soms radicale vernieuwing van de kerkenbouw, tot materialisatie van vernieuwde religieuze concepten (vooral in stedelijke uitbreidingsplannen). Die vernieuwing vond plaats tegen de achtergrond van een reeks van maatschappelijke vernieuwingsprocessen, die niet in de laatste plaats door de welvaartsplanning werden gestimuleerd. Zo moest voor de duizenden Brabanders die in de jaren vijftig hun vertrouwde woonomgeving in dorp en stad verlieten om in de nieuwe woonwijken onderdak te vinden, een nieuw, geestelijk tehuis worden gebouwd. Dat tehuis, zo verwoordde ook Van der Laan, zou het centrum moeten worden van de nieuwe, in bestuurlijke, sociologische en planologische kring aangehangen 'wijkgedachte' (Doevendans, 1988). Vanuit deze optiek zou het kerkgebouw het centrum moeten zijn van een waaier aan sociaal-maatschappelijke voorzieningen. Het kerkgebouw was zodoende dus niet langer uitsluitend het centrum van de eigen, katholieke geloofsgemeenschap, maar een sociaal-culturele eenheid, met een breder draagvlak in de stedelijk-verzuilde gemeenschap. Kerken werden op deze wijze een functioneel instrument tot vorming en opvoeding in de wederopbouwperiode (Melchers, 2011). Zo werd de gevreesde afnemende functie van de kerk tegengegaan. De kerk moest weer op georganiseerde wijze het centrum worden van het maatschappelijke leven in de nieuwe Brabantse woonwijken.

De vooroorlogse ideeën over de symboolfunctie van de kerk als hoeder van de traditie en, belangrijker, herkenningspunt binnen het nieuwe stads- en dorpsgezicht, werden in deze nieuwe (steden)bouwkundige context in toenemende mate bekritiseerd. Want wat was eigenlijk nog de betekenis van een traditioneel element in de nieuw geplande woonwijk? Desondanks bleven kerken, samen met scholen en gemeenschapsvoorzieningen, nog centraal staan als compositorisch onderdeel van de 'wijkgedachte'. Alleen stond de kerk niet langer prominent op zichzelf, maar werd onderdeel van een bredere, sociaal-culturele functie, een soort *civic centre*. Dit paste in het,

met name in protestantse kring, aangehangen concept van de dienende kerk, die schuilplaats is voor de stadsnomade en voertuig voor menselijk contact (Peet, 2004).

Markthal

Het kerkgebouw werd niet alleen als sociaal-maatschappelijk fenomeen onderwerp van maatschappelijk experiment, ook de architectonische middelen tonen in de jaren vijftig en zestig een staalkaart aan interpretaties en variaties. Daaraan droeg ook Dom Hans van der Laan zelf in niet gering mate bij. Onder meer met zijn zoektocht naar zuivere architectonische uitdrukking van de klassiek overgeleverde, vroegchristelijke basilieken, op basis van de theorie van het plastisch getal. Van der Laan onttrok zich in toenemende mate aan de door de Brabantse geestelijkheid gewenste bezinning op een aan de nieuwe tijd aangepaste zelfbewuste en triomfalistische katholieke architectuur. Het specifiek katholieke werd door hem verruild voor het meer algemene, het universele. In zijn optiek hoorde een kerk 'alleen maar de ruimte te zijn die wij van nature nodig hebben voor beschutting en onderdak [...] De voorwaarden die men aan een kerk stelt, gelden daarom in principe voor ieder huis, voor ieder verblijf van mensen' (Graatsma en Naalden, 1982: 10).

De voorzichtige pogingen van Van der Laan om de traditionele opvattingen over kerkbouw te doorbreken, vinden pas na 1955 brede weerklank in katholieke kring (Peet, 2004). (3) Tot die tijd poogt de Brabantse clerus en het bestuur de schade aan zowel het bestaande culturele erfgoed als de ruimtelijke structuur van stad en land zoveel mogelijk in oude luister te herstellen. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) vormde de feitelijke scheidslijn waarlangs zich de door Van der Laan (en anderen) aangekondigde vernieuwing – een *aggiornamento* in de katholieke kerkelijke bouwkunst in Brabant zich voltrok. Vóór het Concilie werd het traditionele type kerkgebouw met architectonische middelen vernieuwd, na het Concilie voltrok de vernieuwing van de kerkbouw zich door een conceptuele benadering van de kerkelijke identiteit. Daarbij speelden niet alleen architectonische, maar ook praktische overwegingen een rol. Want hoewel kerken grotendeels ontsnapten aan de toenemende industrialisatie en standaardisatie van de bouw, werd het decoratief programma buitengewoon sober. De langwerpige basilicale plattegrond maakte plaats voor een markthalachtige ruimte zonder zijbeuken. Het altaar werd naar voren geschoven, zodat de kerkgangers zich rondom de pastoor konden scharen. Deze stond voortaan met zijn gezicht naar de mensen toe. Een teken dat de kerk zich meer wilde openstellen voor de moderne tijd en de daardoor

beïnvloede gelovigen. Ook het beroep op ruimtelijke beschutting van tijdloze waarden (geslotenheid) uit de vooroorlogse periode werd verruild voor transparantie. Zo werd een meer open contact tussen Kerk en stedelijke samenleving bevorderd. Het sacrale en profane, door bouwmeesters als Cuypers en Molière nog nadrukkelijk van elkaar gescheiden, werd nu doelbewust met elkaar in verband gebracht. De dichotomie maakte plaats voor een overgangs- of drempelzone.

Vanaf eind jaren vijftig, begin jaren zestig vond in de katholieke kerkelijke bouwkunst een verschuiving plaats van herbouw naar nieuwbouw, van traditie naar moderniteit, als antwoord op de democratisering en individualisering van de kerkelijke gemeenschap. In die verschuiving lag feitelijk al de kiem verborgen van de daarop volgende marginalisering van het kerkgebouw als centrum van diezelfde gemeenschap. De stedenbouwkundige en demografische veranderingen van de jaren zestig van de twintigste eeuw zorgden voor een leegloop van de binnensteden. De woonfunctie van veel stadscentra ging verloren door de eerder genoemde 'trek naar buiten'. Aangemoedigd door de toegenomen welvaart en mobiliteit verhuisde de stadsbevolking naar de moderne stadsuitbreidingen die in hoog tempo uit de grond werden gestampt. Deze verschuiving maakte, samen met het proces van ontkerkelijking (we spreken hier bewust niet van secularisatie! (4)), dat overal in Brabant negentiende en vroeg-twintigste eeuwse kerkgebouwen buiten gebruik werden gesteld. De kerkelijke groeperingen in de binnensteden werden te klein om het kostbare onderhoud te blijven dragen. De hoop op een betere toekomst leek uitzichtloos. Vanaf de jaren zeventig nam immers de vraag naar kerkelijke nieuwbouw zienderogen af. Er was sprake van zowel een verzadiging als een zich sterk manifesterende ontkerkelijking. In de buitenwijken speelde tevens de teloorgang van de 'wijkgedachte' een rol. Onder meer door de toegenomen automobilititeit en de opkomst van grootschalige winkelcentra, nam de maatschappelijke functie van het kerkgebouw als *civic centre* sterk af. En met de ontkerkelijking verdween ook nog eens de religieuze functie. Voor velen in het eens zo katholieke Brabant was niet duidelijk waar kerken nog toe dienden, wat hun plaats zou moeten zijn in een moderne samenleving, en of er überhaupt nog wel kerken gebouwd moesten worden. De ruimtelijk-fysieke implicaties van de ontkerkelijking werden zichtbaar door sloop en afbraak van kerken. In een toespraak ter gelegenheid van de kerkenbouwzondag in 1967 voorzag de oecumenisch bevlogen Bossche bisschop Jan Bluysen (opvolger van de eveneens zeer geliefde Brabantse bisschop Bekkers) deze ontwikkeling. Hij kondigde – in de kenmerkende vernieuwingstaal van 'Vaticanum II' – aan dat experimenteren met een

multifunctioneel gebruik van kerkgebouwen niet kon uitblijven (Bluyssen, 2004).

Tegenbeweging

Het duurde echter niet lang, of er kwam een tegenbeweging op gang. In eerste instantie door een kleine groep van bij de lokale geloofsgemeenschap betrokken katholieken, voor wie de veranderingen zich in al te snel tempo hadden voltrokken en die – in de terminologie van het sociologisch discours van de jaren zestig – in een soort ‘*cultural lag*’ verkeerden. Veel katholieken in Brabant hadden immers al met pijn en moeite de modernisering doorstaan die Vaticanum II had bevolen. Die had ertoe geleid dat veel kleurrijke, neogotische kerkinterieurs waren ‘schoongemaakt’ en op moderne leest geschoeid. De zuivere, zakelijke, en functionalistische architectuur, met bijbehorende witte, kale ruimten, die door de cursus kerkelijke architectuur van Dom Hans van der Laan was bevorderd, stond voor veel Brabanders te ver af van de poëzie, kleur, beeldcultuur en warmte die ze gewend waren van de katholieke kerk. Nog geen decennium later bleken ook de laatste manifestaties van het door Van der Plas (1963) gedocumenteerde ‘Rijke Roomse Leven’, namelijk de ontvolkte kerkgebouwen zelf, te moeten worden opgeruimd. In de vroege jaren zeventig klonken dan ook de eerste protesten en begon – weliswaar in kleine kring – de herwaardering van het katholieke bouwen, nu echter vanuit een historisch-nostalgisch perspectief. Niet langer was het geloof, maar de herinnering aan de katholieke cultuur de drijvende kracht achter de herneming van de neogotische erfenis, die door Dom Hans van der Laan en anderen was verruild voor een meer op eigentijdse leest geschoeide kerkelijke architectuur.

Nu het katholieke Brabant op het punt stond te verdwijnen, werd de notie van cultureel erfgoed opgeroepen. Na de marginalisering van het kerkgebouw uit het midden van de samenleving, vond de monumentalisering ervan tot erfgoed plaats. Zoals dat voor veel erfgoed geldt, krijgt het die monumentale betekenis in de praktijk vooral wanneer iets dierbaars tot het verleden dreigt te gaan behoren en er een extra bewaarinspanning wordt gevegd. De notie van cultureel erfgoed vormt dan een argument om een object, doorgaans los van economische belangen en de sociale en maatschappelijke context, te behouden. Dat bleek begin jaren zeventig bijvoorbeeld toen de neogotische Barbarakerk van Cuypers in Breda, sinds 1875 in gebruik als kathedraal, werd gesloopt, mede als gevolg van de ontvolking van de Bredase binnenstad. De sloop van deze bisschopszetel vormde, aldus kerkhistoricus Peter Nissen, het

symbolisch keerpunt in de omgang met de katholieke kerkbouw in Brabant (Nissen, 1997). Een beroemd 'heilig huis' sneuvelde. Dat maakte in de stedelijke samenleving van toen nog veel gevoelens los. Dergelijke emotionele confrontaties waren – op kleinere schaal – in diezelfde periode ook merkbaar bij het verzet van parochianen tegen voorgenomen kerksluitingen, zoals in Eindhoven bij de St. Lambertuskerk. De ongerustheid van een groeiende groep Brabantse (ex)katholieken over de (voortgaande) sloop van kerken werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg overgenomen. De officiële monumentenzorg, die zich tot dan toe vooral had beziggehouden met de bescherming van gebouwen uit de periode tot 1850, gaf het nostalgisch verlangen naar het laat negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse Rijke Roomse Leven een professionele inbedding (Van der Woud, 2008). Ze benoemde de restanten die de vermeende 'grote schoonmaak' van 'Vaticanum II' hadden overleefd – op basis van de Monumentenwet uit 1961 – tot (katholiek) erfgoed. Zodoende baarde de marginalisering van de kerk haar eigen materiële reformatie, in de vorm van een toegenomen monumentalisering.

Monument in het midden

De opname van de fysieke restanten van het Rijke Roomse Leven in de canon van de staatsgedreven monumentenzorg verliep in de daarop volgende decennia uiterst voorspoedig. Die snelle inlijving van het negentiende-eeuwse katholiek religieus erfgoed werd ongetwijfeld in de hand gewerkt door de in kunsthistorische kring hooggewaardeerde symbolische inhoud en samenhang van de katholieke *Gesamtkunstwerken*. In tegenstelling tot de doorgaans sobere kerkarchitectuur van de protestanten, imponeerde de negentiende eeuwse neogotische pracht en praal van de katholieken. De kleur, poëzie en warmte die de neogotische kerken uitstraalden, maakten ook dat bescherming ervan op brede maatschappelijke instemming kon rekenen. Daarnaast kon de monumentenzorg gemakkelijker dan de lokaal gewortelde en autonoom opererende protestante kerkgemeenschappen in overleg treden met het gecentraliseerde katholieke kerkbestuur. Anders dan de katholieke kerkenbouw, die altijd vanuit de gecentraliseerde kerkleiding is aangestuurd en gecontroleerd, mist de protestante kerkbouw uniforme voorschriften en een eenduidige ideologie. Dat bemoeilijkte de totstandkoming van een gezamenlijke en breed gedragen strategie voor de monumentalisering van het protestants erfgoed.

Werd de monumentalisering van de fysieke hoogtepunten van het Rijke Roomse Leven in de jaren zeventig nog gevoed door het activisme van

burgers die als gelovigen waren opgegroeid in de kerk, enkele decennia later was sprake van een meer geprofessionaliseerde en gedistantieerde blik op de erfenis van het katholicisme. Aan het einde van de twintigste eeuw verschenen er ineens allerlei boeken waarin religieuze werelden beschreven werden die verloren waren gegaan, te beginnen met *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (1996). Het was een indrukwekkend gedenkboek met prachtige foto's van vervlogen tijden, die, overeenkomstig de populaire secularisatiethese, wilden uitdrukken dat de geloofsovertuigingen met bijbehorende symbolische en materiële cultuur, voornamelijk interessant zou zijn als categorie voor fossielen, als relictten die de tand des tijds niet hebben kunnen doorstaan.

Deze toegenomen afstand tot het katholieke verleden, zorgde op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw voor een renaissance van de erfgoedgedachte, en het 'oprekken' van de monumentenstatus. Ook de naoorlogse periode kwam zodoende binnen bereik van de monumentenzorg, met als gevolg dat niet alleen de negentiende-eeuwse neogotische erfenis, maar ook de meer moderne, Bossche School-kerken uit de wederopbouwperiode in aanmerking kwamen voor een erfgoedstatus. Via de geijkte procedures van de professionele monumentenzorg (selectie en waardering) worden inmiddels waardevolle, naoorlogse kerkgebouwen als erfgoed gecategoriseerd en voor bescherming voorgedragen op de monumentenlijst. (5)

Hoewel het discours van de monumentalisering en – in het spoor daarvan – herbestemming van religieus erfgoed, na een aarzelende start in de jaren zeventig, zich mag verheugen in een toenemende maatschappelijke populariteit, is de rooms-katholieke kerk zelf andere wegen ingeslagen. Al eerder heeft cultuurhistoricus Bijsterveld (2009) erop gewezen dat er, na de aanvankelijke convergentie tussen kerk en monumentenzorg, nu steeds meer sprake lijkt van divergerende, elkaar soms welhaast uitsluitende, perspectieven. Vanuit de kerk is een meer rigide en orthodoxe lijn ingezet, ingegeven door zowel religieuze motieven als financiële belangen.

De heroriëntatie op het Romeinse leergezag en een strengere, meer theologisch, op de eredienst gerichte houding van de clerus heeft de ruimte voor herbestemming ingeperkt. Die ruimte is bij de katholieken overigens per definitie al minder groot dan bij protestanten. Dat heeft te maken met het feit dat, zoals eerder vermeld, het kerkgebouw in katholieke kringen wordt opgevat als een *Domus Dei*, het huis van God, een gewijde en heilige ruimte.

Partycentrum

In de meer starre opstelling van de rooms-katholieke kerk hebben ongetwijfeld ook de eerste, slechte, ervaringen met herbestemming van kerken in de jaren tachtig en negentig meegespeeld. De profane, nieuwe functie vond daarbij in het geheel geen aansluiting bij de spirituele en religieuze dimensie van het kerkgebouw en stond daarmee soms zelfs in regelrechte tegenstelling. Een pregnant voorbeeld is de in 1990 tot partycentrum verbouwde Sint-Josephkerk in 's-Hertogenbosch. Daarover ontstond veel discussie omdat op deze liturgisch heilige plek voortaan profaan gefeest en gedanst zou worden. Kerken die aan de eredienst worden onttrokken en niet van grote cultuurhistorische en monumentale waarde zijn, kunnen volgens menig kerkleider daarom beter worden gesloopt dan dat ze hun religieuze identiteit verliezen. Overigens blijkt het (katholieke) leven ook in deze praktijk soms sterker dan de leer. In de praktijk is er de nodige variëteit waarneembaar in de houding van de bisschoppen/bisdommen ten aanzien van herbestemming van religieus erfgoed en de opvatting over wat nu exact profane functies zijn.

Er was ook een financieel motief voor heroriëntatie op nieuwe functies. Veel bisdommen en parochies verkeren in financieel zwaar weer. Hun fragiele financiële positie vormt een prikkel om een verouderd kerkgebouw eerder te slopen dan van een nieuwe functie te voorzien. Sloop van een kerkgebouw levert voor de kerkelijke gemeenschap meestal meer geld op dan herbestemming (Bisseling et al., 2011). Voor projectontwikkelaars geldt vaak ook dat de bouwtechnische en financiële risico's van herbestemming niet opwegen tegen sloop en nieuwbouw. Kerkelijke architectuur blijkt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld fabrieksgebouwen, een lastige herbestemmingscategorie.

Zowel de striktere interpretaties van de rooms-katholieke kerk ten aanzien van de eredienst, de financieel zwakke positie van bisdommen, die de mogelijkheid hebben om met hun vastgoedeigendom vermogen te genereren om te blijven bestaan, samen met de projectontwikkelaars die meer verdienen aan sloop-nieuwbouw, zorgen voor een paradoxale situatie. De Kerk, die voorheen zorgde voor samenhang, cohesie en betrokkenheid in de Brabantse parochies, kiest er nu voor het gebouw dat die bredere sociale, culturele en religieuze waarden symboliseert en representeert, op te offeren voor een smallere en meer orthodoxe invulling ervan.

Daarmee ontstaat een nieuwe fase in het debat over de betekenis van kerkgebouwen, waarin zich opnieuw andere partijen dan de kerkbestuurders en gelovigen melden. Vanuit een perspectief van gemeenschap en leefbaarheid verdwijnt er met de sloop van een kerk tenslotte meer dan een stapel stenen. Zoals hiervoor betoogd, was het bouwen van kerken

lange tijd onderdeel van een breder ruimtelijk en sociaal-cultureel 'bouwen'. Gesloopte kerken laten daarom vaak een sociale en ruimtelijke krater na in de omgeving. Niet zozeer de ontzuiling en het afstoten van kerkelijk vastgoed, maar de ontzieling van de omgeving die gepaard gaat met de sloop van de kerk vormt een steeds groter maatschappelijk probleem, en vormt hier en daar wellicht een nieuw publiek belang dat de basis kan zijn voor overheidsbemoeienis. (6) De problematiek deed zich eerst voor in de steden, waar het aantal vaste kerkbezoekers sinds de jaren zestig sterk is gedaald, maar is inmiddels ook op het (Brabantse) platteland sterk voelbaar. Waar het proces van afstoting en sloop in de steden wat geruislozer verloopt, wordt dit gevoel van ontzieling in het platteland totaler. Dat is niet zo vreemd als we bedenken dat de publieke functie van de kerk in kleinschalige gemeenschappen zich letterlijk en figuurlijk meer prominent manifesteert dan in de stad. Niet voor niets spreken we van 'kerkdorp', en niet van 'kerkstedes'.

Er lijkt voorlopig geen oplossing in zicht voor deze paradoxale situatie. Integendeel, de problematiek lijkt zich verder te verdiepen. Eendimensionale benaderingen in de discussie over de toekomst van kerkgebouwen domineren de discussie, zowel van de zijde van de rooms-katholieke kerk (met zijn focus op de eredienst) als van de zijde van de monumentenzorg (die de monumentwaarde van het object voorop stelt) als van de vastgoedsector (die economische waardevermeerdering nastreeft). Vanuit een breder perspectief komen nog andere aspecten aan bod. Want met de sloop van kerken wordt niet alleen de ruimtelijke structuur die ooit leidend was bij (steden)bouwplannen aangetast, maar ook de sociale structuur van de gemeenschap. Wat verdwijnt is een ankerpunt voor de herinnering, het symbolisch hart van een gemeenschap, maar ook een krachtig religieus en bezielend teken van geloof, hoop en liefde. Zelfs al verliest een kerkgebouw zijn functie als plaats van de eredienst, het blijft – in termen van de befaamde Franse historicus Pierre Nora – een *lieu de mémoire*, een drager van betekenis en zingeving, zowel profaan als religieus, zowel individueel als collectief (Brok et al., 2012). Deze sociaal-culturele dimensie is nog amper in beeld; ze past ook minder in het discours van tot nu toe dominante partijen in de discussie over religieuze gebouwen. Desondanks ligt in de sociaal-culturele dimensie niet alleen een belangrijke sleutel voor een beter begrip van de publieke functie van de kerk, maar ook voor een duurzame toekomst.

Ankerpunten

In het reguliere discours over de herbestemming van religieus erfgoed staat slechts de architectonische en bouwhistorische dimensie van het

kerkgebouw als plaats van de eredienst centraal, naast de intrinsieke waarde als monument en de economische waarde als vastgoed. Maar het kerkgebouw bezit ook een toegevoegde waarde, een symbolische en spirituele lading, die de hele gemeenschap aangaat. De kerk was en is meer dan enkel het huis van God en de plaats waar gewijde handelingen plaatsvinden. Ze was (en is soms nog) ontmoetingsplaats, begraafplaats, gerechtsplaats, verkooppunt, nieuwscentrum, aanplakplaats. In en rond de kerk vermengden zich, zoals Bijsterveld (2009) terecht constateert, altijd sociale en profane functies. Vanuit een dergelijk perspectief fungeren kerken in vele delen van het ontzilde Brabant nog altijd als ankerpunten in de *mental map* die mensen zich van hun stad en dorp vormen. Kerken vervullen zodoende een cruciale rol in de stedenbouwkundige en sociale structuur van stad en land. Dat dwingt tot zorgvuldigheid als het gaat om behoud en doorontwikkeling ervan.

Het gebouw kerk staat zo intussen voor meer dan het instituut Kerk, dat merkwaardig genoeg steeds meer voor een smalle en op de eredienst gefocuste benadering van het probleem van de ooit zo trots gebouwde kerken staat. Die Kerk verhuist naar de marge van de samenleving, de gebouwen blijven in het nu verweesde midden van die samenleving achter. Maar juist in het maatschappelijk verzet tegen de sloop van de kerken, met name die in de dorpen ('kerkdorpen') klinkt iets door van een agenda die ook als een agenda van de marge kan worden herkend (Taylor, 2007 en Boot, 2010). De door de modernisering en individualisering van de samenleving optredende verschraling in onderlinge betrokkenheid en gemeenschapszin (nauw samenhangend met secularisering die er zowel het gevolg van is, maar ook de voorwaarde schept voor verdere 'modernisering') wordt de behoefte aan zo'n agenda gek genoeg ook weer opgewekt (WRR, 2009). Hier toont zich de door cultuursocioloog Van den Brink (2012) zo scherpzinnig geanalyseerde verschuiving van de eertijds religieuze toewijding aan het sacrale naar nieuwe objecten van toewijding in het sociale en het vitale. Vanuit een dergelijk, meer transformatief begrip van het sacrale, is het wellicht ook mogelijk de toekomst van de kerken weer te verbinden met de bredere, maatschappelijke ontwikkeling van Brabant.

Onderling sociaal vertrouwen, leefbaarheid, sociaal kapitaal: de monumentale benadering van de 'kerkenproblematiek' schiet volgens ons te kort om echt te begrijpen wat er aan de hand is. Om in de geest van Dom van der Laan te spreken: men is nog gekleed, maar ziet dat sieraden in de samenleving aan het verdwijnen zijn. Daarin ligt wellicht een reden voor de samenleving om zich opnieuw tot deze problematiek te verhouden: leefbaarheid, de zorg om die actief vorm te geven, ook in het

publieke domein. De problematiek is niet gemakkelijk: hoe te handelen in een situatie waarin kerkelijke gebouwen nog steeds in het volle midden van de samenleving staan, maar waar de Kerk als institutie steeds meer naar de marge is verplaatst? Wie draagt zorg voor het materiële erfgoed van de katholieke religie, nu de (krimpende) religieuze instellingen en hun kerkgemeenschappen daartoe niet langer in staan zijn? Vertrekpunt voor de beantwoording van deze complexe vraag lijkt ons in elk geval dat het religieus erfgoed niet van de kerken alleen is, en we de kerkbesturen en hun gemeenschappen ook niet alleen mogen opzadelen met de instandhouding ervan.

Bezielde verhalen

De hier geschetste problematiek is niet het exclusieve eigendom van instituties en van hiërarchische organisaties, ze is niet het eigendom van de kerk en niet van de overheidsgedreven monumentenzorg. Ze kent in toenemende mate een publiek karakter en vraagt veeleer om een gemeenschappelijke en gedeelde verantwoordelijkheid, om wat we, in het verlengde van de hier gepresenteerde gedachtevorming, de vermaatschappelijking van het midden zouden willen noemen. Een dergelijk, meer publiek perspectief creëert ruimte voor het verbreden van de arena, van het netwerk van betrokken actoren, en vergroot daarmee ook de kans dat dynamische visies, strategieën en oplossingen worden ontwikkeld die het religieus erfgoed in maatschappelijke, functionele en economische roulatie kunnen houden (Janssen, 2012). Niet voor niets is erfgoed een bij uitstek sociaal fenomeen, dat zijn waarde behoudt (en vermeerdert!) door de verhalen die er over worden verteld, het gebruik dat er van wordt gemaakt en de moeite (ook in geld) die er door groepen in de samenleving voor wordt gedaan (Bazelmans, 2012).

Bezieling van kerkelijke gebouwen door een ander, niet-kerkelijk of -liturgisch doel lijkt in dit verband niet bij voorbaat een onbegaanbare weg. Wij realiseren ons dat dit geen eenvoudige opgave is in een seculaire cultuur die niet langer vertrouwd lijkt met de christelijke traditie en daarmee verbonden geloofspraktijken. Evenmin wordt een dergelijk debat gediend met een al te orthodoxe, naar binnen gekeerde houding van kerkelijke overheden. Samenleving en kerk hebben naar onze mening alle aanleiding voor een hernieuwde dialoog, die niet *a priori* moet worden gegijzeld door een eendimensionale benadering van wat zich als een al even interessant als dringend probleem aan ons voordoet.

Literatuur

Albers, S.J. P. (1903). *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*. Nijmegen: Malmberg Uitgeverij.

Bazelmans, J. (2012). 'Erf-goed: waarde in meervoud', *Vitruvius. Onafhankelijk vakblad voor archeologie, cultuurlandschap, monumentenzorg*, 20, 14-20.

Bijsterveld, A.J. (2009). 'Religieus Erfgoed: meer dan stenen alleen', in: idem, *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant*, Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 139-144.

Bisseling, H., Broekhuizen, J., Oosterwijk, G., Vlieg, W. en Wolswinkel, A. (2011). 'Financiële aspecten van kerksluiting', in: H. Bisseling, H. de Roest en P. Valstar (red.), *Meer dan Hout en Steen*. Boekencentrum: Zoetermeer, 201-214.

Bluysen, J. (2004). *Gebroken wit: vrijmoedige herinneringen en reflecties*. Zaltbommel: Kempen Uitgevers.

Boot, A. (2010). *The Crisis behind our crisis*. Huntingdon: St Matthew Publishing.

Brok, L., Jacobs, J., Winkeler, L. en Van der Zeijden, A. (2012). *Aan plaatsen gehecht. Katholieke herinneringscultuur in Nederland*. Nijmegen: Valkhof Pers.

Cuypers, P.J.H. (1886). 'Nieuwe kerk van den heiligen Dominicus te Amsterdam'. *Bouwkundig Weekblad* 6, 196-198.

Doevendans, C. (1988). *De wijkgedachte in Nederland: gemeenschapsstreven in een stedebouwkundige context*. Eindhoven: TU Eindhoven.

Janssen, J. (2006). *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*. Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact.

Janssen, J. en Beckers, Th.A.M. (2007). 'Katholieke planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3, 350-365.

Janssen, J. (2012). *De toekomst van het verleden. Over ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere*. Wageningen: Wageningen University.

Landheer, H.A. (2004). *Kerkbouw op krediet: de financiering van de kerkbouw in het aartsbischepstelsel Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965*. Amsterdam: Aksant.

Meijer, H. en De Heer, J. (1981). *Rooms bouwen*. Eltheto 64, Zeist: NCSV.

Melchers, M.J. (2011). *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw: functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*. Leiden: Universiteit Leiden (dissertatie).

Nissen, P.J.A. (1997). 'Vergruizing van de katholieke zuil.' In: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel 3: dynamiek en expansie, 1945-1996*. Amsterdam/Meppel: Boom, 271-285.

Peet, J. (2004). 'Een hoeksteen in de architectuur. Protestantse invloeden in de discussie over een nieuwe katholieke kerkelijke bouwkunst, 1957-1967.' In: *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden* 1, 233-257.

Pijfers, H. en Roes, J. (1996). *Memoriale: Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw*. Zwolle: Waanders.

Raedts, P. (2011). *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie*. Amsterdam: Contact.

Rogier, L.J. en De Rooy, N. (1953). *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. 's-Gravenhage: Pax.

Studiekring Kerkelijke Bouwkunst (1933). *Katholiek Cultuurwerk in Brabant: hoe in dit gewest uitgebreid en gebouwd dient te worden*. 's-Hertogenbosch.

Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. New York: Harvard University Press.

Van Hoogstraten, P. (1988). *De ontwikkeling van het regionaal beleid in Nederland 1949-1977. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van overheidsingrijpen in de ruimtelijke structuur*. Eindhoven: TU Eindhoven.

Van Leeuwen, A.J.C. (2007). *Pierre Cuijpers. Architect 1827-1921*. Zwolle: Waanders Uitgeverij.

Van de Donk, W.B.H.J. (2001). *De gedragen gemeenschap: over katholiek maatschappelijk organiseren de ontzuiling voorbij*. Den Haag: SDU.

Van de Donk, W.B.H.J. (2007). *De marge als middelpunt?* [Oecumenelezing 2007], Utrecht.

Van den Brink, G. (2012). *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: AUP.

Van der Laan, H. (1952). 'Kerkelijke bouwkunst.' In: J.E. de Quay e.a. (red.), *Het Nieuwe Brabant, deel I*. 's-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap.

Van der Plas, M. (1963). *Uit het Rijke Roomsche Leven, een documentaire over de jaren 1925-1935*. Baarn: Ambo.

Van der Woud, A. (2008). *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*. Rotterdam: 010 Uitgevers.

Von der Dunk, H. (1990). *Cultuur en geschiedenis. Negen opstellen*. Den Haag: SDU.

Walravens, J. (1995). 'Een belangrijk werk vraagt uw aandacht. Het Nieuwe Brabant als getuige van een verleden tijd.' In: *Brabants Heem* 47, 125-134.

Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: AUP.

Noten

1

De auteurs schrijven deze bijdrage op persoonlijke titel.

2

Financiële steun van regeringswege aan katholieke organisaties hing samen met de bredere betekenis die de overheid toekende aan het kerkgebouw als centrum van de woonwijk. Van regeringswege werd door de minister van Binnenlandse Zaken in 1955 de commissie Kerkenbouw ingesteld. De commissie concludeerde dat er behoefte bestond aan subsidiëring van de stichtingskosten van kerken en pastorieën. De uit deze conclusie voortkomende Wet Premie Kerkenbouw werd op 29 november 1962 van kracht (en liep tot 1972).

3

Dat blijkt onder meer uit het feit dat de redactie van het Katholiek Bouwblad – het belangrijkste forum voor meningsvorming over katholieke kerkelijke kunst – in 1957 vaststelt, dat een heroriëntatie in de katholieke kerkelijke architectuur in Nederland noodzakelijk is.

4

De traditionele kerkelijke instituties – zoals de katholieke Kerk – verloren in de jaren zestig en zeventig inderdaad veel leden, maar de vraag is of daarmee alles is gezegd. Vooral ook was sprake van een verandering binnen traditionele kerken. Daarnaast was er nog een andere verandering: steeds meer religieuze gedragingen en opvattingen vonden hun bronnen geheel buiten de traditionele institutie. Steeds duidelijker wordt dat vele vormen van religie zich niet laten vangen in termen van kerkbezoek of lidmaatschap van traditionele kerken.

5

De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) is in 2001 gestart met een grootschalig onderzoek naar de architectuur en stedenbouw uit de wederopbouwperiode. Voor meer informatie: www.cultureelerfgoed.nl/monumenten/erfgoedoverzicht-monumenten/wederopbouw-1940-1965.

6

Interessant is dat dat vooral in Nederland zo lijkt te zijn, omdat in vele andere Europese landen de staat als eigenaar van de kerkgebouwen de

verantwoordelijkheid ervoor al had genomen. Wij hebben in het bestek van deze bijdrage niet de ruimte voor een systematische vergelijking, maar die zou zeker eens moeten worden gemaakt.

IV.

De universiteit

Wat het Internet ons kan leren over de verschuivende relaties tussen onderzoek en samenleving (1)

Noortje Marres

Het Internet wordt sinds jaar en dag geassocieerd met grensoverschrijdingen. Of het Internet dit ideaal inderdaad belichaamt staat in toenemende mate ter discussie. Digitale netwerken worden gestaag dichtgetimmerd, onder meer door de opmars van besloten platforms, zoals de sociale netwerksite Facebook en de App store van Apple, waar je alleen nog met een wachtwoord binnenkomt. Ook in figuurlijke zin, zou je kunnen zeggen, heeft het Internet zijn aangeboren tolerantie voor grensoverschrijding en transgressie grotendeels verloren. Met behulp van metaforen en interface ontwerpen zijn aanzienlijke delen van het Internet omgetoverd tot besloten ruimtes. Online bezoeken we tegenwoordig een 'loket', en vullen we ons 'winkelwagentje' (Van den Boomen, 2008). Ondanks deze beperkingen worden digitale netwerken nog altijd in verband gebracht met overschrijding en verplaatsing. Online krijgt de fantasie de ruimte als nergens anders. Hier klinken – vul in: marginale, radicale, kwetsbare – stemmen die elders geen gehoor krijgen. Hoezeer men ook probeert greep te krijgen op het medium met behulp van beveiligingsystemen en behapbare metaforen, het Internet blijft verbonden met extra-institutionele praktijken, waar maatschappelijk onaangepasten, hackers, piraten, en protestbewegingen hun gang gaan. Het Internet stelt ons hiermee voor een interessante uitdaging: het daagt ons uit het idee van grensoverschrijding verder te specificeren.

Het ambivalente karakter van het Internet stelt intellectuelen voor een dilemma, net als zoveel technologische verschijnselen eerder hebben gedaan (Woolgar, 2002; De Vries, 1999). Enerzijds vereist de idealisering – en demonisering – van het Internet als een extra-institutioneel domein een sceptische reactie. Het is de taak van kritische denkers en onderzoekers om de fantasie van het Internet als zone van overschrijding en 'exodus' te ontzenuwen, en te laten zien dat dit medium net als alle andere niet ontsnapt aan pogingen tot maatschappelijke inkapseling en 'domesticatie'. Anderzijds is het sociale en culturele denken en het onderzoek zelf gegrepen door de metafoor van het Internet als domein van grensoverschrijding: nergens anders dan op het Internet zijn zoveel cultureel, politiek en sociaal extravagante verschijnselen te bestuderen! Dat wil zeggen: filosofen

en wetenschappers hebben zich *zelf* in groten getale tot het Internet gewend om hen dierbare, maar fragiele sociale en politieke fenomenen te onderzoeken: diaspora's, genderspecifieke culturen, buiten-lichamelijke ervaringen, en deliberatieve, op argumentenuitwisseling gestoelde, democratie. Tenslotte is het netwerkarakter van digitale media nog op een fundamenteeler, conceptueel niveau aantrekkelijk voor sociale en politieke onderzoekers en denkers. Een aantal sleutelbegrippen uit de recente sociale en politieke theorie lijkt moeiteloos toepasbaar op door digitale netwerktechnologie ontsloten domeinen: het sociale netwerk, het sociologische spoorzoeken ('traceability'), en het begrip van de *verplaatsing* van maatschappelijke verschijnselen zoals de wetenschap en de politiek (Latour, 1998).

Scepsis of voordeel

Wat te doen? Moet de sociale en politieke theorie en wetenschap zich wel of niet laten verleiden door de verbeelding van het Internet als instrument en locus van 'grensoverschrijding'? Verdient deze metafoor onze scepsis, of kunnen we er juist ons voordeel ermee doen? Ik wil hier het begrip 'verplaatsing' verkennen als middel om het Internet in sociale en politieke zin te duiden. Ik zal mij daarbij, niet geheel onzelfzuchtig, richten op één maatschappelijke praktijk in het bijzonder, die van het sociale onderzoek zelf. Mijn vraag is dan: is er door de komst van het Internet sprake van een 'verplaatsing' van het sociale onderzoek? Neemt de sociale analyse dankzij het Internet een andere plaats in binnen onze samenleving? Mijn doel hierbij is om het vermogen van het Internet tot grensoverschrijdingen en verplaatsingen te preciseren. Daarbij wil ik één grote vraag *niet* van een sluitend antwoord voorzien. Volgens beproefd sociologisch recept wil ik in het midden laten in hoeverre de associatie tussen het Internet en grensoverschrijding aan de technische kenmerken van het Internet 'zelf' moet worden toegeschreven, of aan de maatschappelijke 'perceptie' ervan (Bijker et al, 1992). (2) In plaats van dit soort oorzakelijke verbanden te onderzoeken, wil ik proberen om aan de hand van Internet-gerelateerde praktijken het sociaal-technische – en/of politiek-technische – concept van 'verplaatsing' zelf te verduidelijken.

Zo wil ik de aandacht vestigen op een verwant begrip dat in de sociale en politieke theorie gebruikt wordt om het maatschappelijke en publieke belang van verplaatsing te benadrukken, dat van de 'herverdeling'. Het Internet kan naar mijn idee wel degelijk verbonden worden met 'een belangrijke institutionele en kennispolitieke verschuiving', om de formulering van de samenstellers van deze bundel te gebruiken. Zij hebben

ons een grote dienst bewezen door daarbij het sociale en politieke concept van de 'grensoverschrijding' naar voren te schuiven. Maar om hedendaagse veranderingen in de verhouding tussen wetenschap, technologie, samenleving en politiek op waarde te schatten, moeten we begrijpen dat grensoverschrijding niet alleen een verplaatsing van a naar b is. Het brengt ook verschuivingen in de *rolverdeling* tussen actoren met zich mee.

Digitalisering of Internet

Wie de sociale en politieke implicaties van de opkomst van het Internet wil verkennen, kan gebruik maken van verschillende conceptuele kaders. De notie van 'digitalisering' verdient daarbij wat mij betreft de voorkeur boven het begrip 'Internet', om een aantal redenen: 'Het Internet' wekt de misleidende suggestie dat het hier om een eenvormig verschijnsel zou gaan, dat stabiel genoeg is om er eenduidige eigenschappen aan toe te kennen. Digitalisering, daarentegen, plaatst het procesmatige karakter van elektronische communicatie op de voorgrond: de verspreiding van digitale netwerken, instrumenten en data door het maatschappelijk leven is een voortgaand en onvoltooid proces. Waar het om de sociale en politieke implicaties gaat, is het bovendien van belang dat dit proces verbonden wordt met specifieke maatschappelijke praktijken en instellingen zoals de digitalisering van de overheid, het gezinsleven, enzovoort. Tenslotte veranderen digitale online media zelf continu van vorm: van het World Wide Web tot sociale platforms als Twitter, van desktopcomputer tot tablet. Om al deze redenen zal ik het hier vooral over digitalisering hebben en niet over het Internet in algemene zin.

Allerlei maatschappelijke instellingen en praktijken worden zoals gezegd geraakt door digitalisering, maar het sociale onderzoek neemt een bijzondere plaats in. Met enige overdrijving kunnen we zeggen dat digitalisering de verhoudingen tussen het 'subject' en het 'object' van sociaal onderzoek ter discussie stelt. Drie kenmerken van digitalisering zijn hiervoor in het bijzonder van belang.

De meest relevante ontwikkeling is de verspreiding van nieuwe instrumenten, genres en formats voor het vastleggen van het sociale leven. De afgelopen jaren is een reeks nieuwe digitale mogelijkheden ontstaan die mensen in staat stellen het sociale leven te documenteren en te becommentariëren als nooit te voren: van het online delen van foto's via platforms als Flickr tot micro-bloggen via de smartphone. Deze technieken stellen hun gebruikers in staat om hun observaties over het sociale leven op grote schaal publiek te maken in de vorm van blog posts of meer geavanceerde digitale collages. Vooral interessant vanuit sociologisch

perspectief is het feit dat als gevolg van de verbreiding van dit soort praktijken, de productie van sociale data steeds nadrukkelijker onderdeel aan het worden is van sociale praktijken. Dat wil zeggen, sociale media plaatsen de productie van sociale data in alledaagse praktijken zelf – of dat nu gebeurt in de vorm van twitterende treinreizigers of slimme elektriciteitsmeters die vastleggen tot hoe laat tieners afgelopen zaterdag zijn opgebleven (Van Dijk, 2012). Maar dit soort ontwikkelingen zijn niet goed op waarde te schatten zolang we een derde partij buiten beschouwing laten: de opkomst van de netwerk-technologie heeft ook gevolgen gehad voor de *analyse* van digitale sociale data.

Data interpretatie

Vandaag de dag zit aan de meeste websites een hele analytische machinerie vast: een reeks instrumenten en diensten die specifiek gericht zijn op de statistische interpretatie van de data die deze sites genereren. Hoeveel bezoekers hadden we vandaag? Waar komen ze vandaan? Waar klikten ze deze week vooral op? (Helmond & Gerlitz, in press). De opkomst van deze machinerie heeft implicaties voor het sociale onderzoek. Je zou kunnen zeggen dat dit soort analytische instrumenten de maatschappelijke verbreiding van het sociaal onderzoek actief ondersteunt, of zelfs in de hand werkt. Een relevant voorbeeld is ‘Yahoo Clues’, een online platform dat de data van zoekmachines beschikbaar stelt voor sociaal onderzoek. In de woorden van Yahoo zelf: dit platform maakt het mogelijk om ‘te ontdekken wat populair is bij een bepaalde groep van zoekmachine gebruikers – onderverdeeld in geslacht en leeftijd – op een bepaalde dag, een bepaalde week, of jaar.’

Yahoo Clues biedt toegang tot een databank met zoekopdrachten: gegevens over wie wanneer zocht naar welke termen. Het ontsluit daarmee een nieuw type van sociale data voor onderzoek, in de vorm van de miljoenen zoekopdrachten die mensen dagelijks bij Yahoo en andere zoekmachines plaatsen als onderdeel van het alledaagse leven (zie ook Rogers, 2009). Yahoo Clues biedt weliswaar geen toegang tot de data zelf, maar het platform biedt gebruiker-onderzoekers de mogelijkheid om zoekmachine-data op leeftijd, geslacht en geografische locatie in te delen, en het maakt daarmee een specifiek sociale vorm van data analyse mogelijk. Yahoo Clues is hiermee een goed voorbeeld van de ‘verplaatsing’ van het sociaal onderzoek die door digitalisering mogelijk is geworden. Sociaal onderzoek wordt hier ingevuld als een populaire activiteit, waar ‘iedereen’ zich mee in zou kunnen laten. In die zin kan Yahoo Clues opgevat worden als een poging om het sociaal onderzoek van de academische wereld naar ‘de samenleving’ zelf te

verplaatsen.

Verspreiding en concentratie

Sociologen en filosofen hebben de afgelopen jaren geprobeerd om de gevolgen van de digitalisering voor de sociale wetenschappen in kaart te brengen. Sommige auteurs proberen een positieve draai te geven aan de herwonnen populariteit van sociaal onderzoek, en constateren een radicale verbreding van het spectrum aan actoren, instrumenten en locaties die vandaag de dag betrokken zijn bij de observatie, documentatie en analyse van het sociale leven (Back, 2010). Deze auteurs zien in sociale media een duidelijk geval van 'niet-professionele onderzoekers die zich en masse bezig zijn gaan houden met het analyseren van het sociale leven.' Rekken we de definitie van 'sociaal onderzoek' flink op, dan kunnen we vaststellen dat het dankzij het Internet een heropleving doormaakt. Heden ten dage doet vrijwel iedereen aan sociaal onderzoek, door vragen te stellen als: 'Door hoeveel mensen worden collega's X en Y gevolgd op Twitter?' en 'Hoeveel filmpjes over tandenpoetsen staan er op YouTube?'. Zo'n interpretatie roept herinneringen op aan het begin van de twintigste eeuw, toen in Europa en de Verenigde staten geëxperimenteerd werd met vormen van sociaal onderzoek waarbij gewone mensen via enquêtes betrokken werden in de beschrijving van het alledaagse leven (Hubble, 2006).

Andere auteurs voelen zich aangetrokken tot de meer grimmige kant van het verhaal. In hun invloedrijke artikel 'De naderende crisis van de empirische sociologie' stellen de Engelse sociologen Mike Savage en Roger Burrows (2007) dat de digitalisering weleens de ondergang van de sociologie als een publieke vorm van kennis zou kunnen betekenen. In deze visie werkt digitalisering niet alleen de popularisering van het sociale onderzoek in de hand, maar ook de concentratie van onderzoekscapaciteit in de handen van een beperkt aantal bemiddelde onderzoekscentra, met grote it-bedrijven bovenaan de lijst. Preciezer gezegd: deze twee ontwikkelingen gaan hand in hand. Hoe meer de technologische praktijken van het verzamelen, annoteren en analyseren van sociale data verbreid raken, hoe verder de centralisering van sociaal onderzoek doorzet. Slechts een klein aantal onderzoekscentra zijn immers uitgerust voor de opslag, verwerking en waardering van de almaar grotere hoeveelheden digitale sociale data. Het sociale en culturele onderzoek naar technologie heeft aangetoond dat schijnbaar tegenstrijdige kenmerken van een technologisch verschijnsel in sommige opzichten juist in elkaars verlengde liggen. Zo weten we uit het sociaal onderzoek naar consumptie dat de dynamiek van popularisering en infrastructurele concentratie elkaar geenszins uitsluiten. Integendeel:

populaire merken als Nike worden juist gekenmerkt door een specifieke combinatie van aan de ene kant verspreiding in allerlei vormen – zij dringen diep door in het sociale leven – en aan de andere kant, sterk gecentraliseerde processen van ontwerp, productie en marketing, en van het regisseren van het verschijnsel Nike meer in het algemeen (Lury, 2004). Wie stelt dat de maatschappelijk verbreding van het sociale onderzoek hand in hand gaat met de centralisering van de technologische capaciteit die haar mogelijk maken, wijst dus op een bekend verschijnsel in de postindustriële samenleving. Het enige is dat deze dynamiek nu van toepassing blijkt op het sociale onderzoek zélf.

Maar we moeten ons niet blindstaren op deze algemene vormen van de verplaatsing van onderzoekscapaciteit – van de academie naar het bedrijfsleven, of van experts naar amateurs. Daarmee zouden we namelijk een meer fijnmazige dynamiek uit het oog verliezen: de herverdeling van onderzoekstaken *tussen* de verschillende actoren die betrokken zijn in digitaal sociaal onderzoek.

Winnaars

Het wetenschaps- en technologie-onderzoek, dat de afgelopen decennia ondermeer in Nederland is ontwikkeld, heeft de aandacht gevestigd op dit laatste aspect van verplaatsing (De Vries, 2007). Filosofen en sociologen in dit onderzoeksveld hebben betoogd dat de verplaatsing van maatschappelijk verschijnselen in de regel veel meer om het lijf heeft dan alleen een verhuizing van verschijnselen van de ene naar de andere institutionele locatie. Verplaatsing gaat in de regel hand in hand met *herverdeling*: wanneer verschijnsel x of y wordt geïntroduceerd in een nieuwe setting, dan is het waarschijnlijk dat daarmee de rolverdeling tussen de betrokken actoren verandert. Dit argument lijkt me van bijzonder belang voor een goede analyse van de gevolgen van de digitalisering voor het sociale onderzoek, en ook voor de verhouding tussen wetenschap en samenleving in het algemeen.

We moeten twee verschillende begrippen van verplaatsing uit elkaar zien te houden. Het eerste begrip van verplaatsing kunnen we structuralistisch noemen, omdat het de aandacht vestigt op de institutionele locatie waarin verschijnsel X of Y *uiteindelijk* gevestigd raakt of zal raken. Deze opvatting van verplaatsing is gericht op de stabilisatie van verschijnselen. Hier staat de vraag centraal welke sociale instelling als winnaar uit de bus komt van maatschappelijke en politieke veranderingsprocessen: waar concentreert zich de politieke macht na de opmars van de globalisering: in de natiestaat of in boven-gouvernementele instellingen zoals de eu? Wie beheerst de

milieuagenda na de sociale en culturele hype rond duurzaamheid van de afgelopen jaren? Het bedrijfsleven, de overheid, of niet-gouvernementele organisaties? Door de sociale en politieke vraag naar verplaatsing zo te formuleren, wordt politieke macht of maatschappelijke invloed voorgesteld als een enkelvoudige substantie, die zich uiteindelijk slechts in één bepaalde locatie kan bevinden.

Het begrip verplaatsing zoals dat in het wetenschapsonderzoek ontwikkeld is, en in het bijzonder in de zogeheten actor-netwerk theorie, geeft een andere voorstelling van zaken. Historische, sociologische en filosofische studies naar de rol van wetenschap en technologie in het sociale leven hebben uitgebreid aandacht besteed aan de vraag of en hoe deze verschijnselen zich door de samenleving verplaatsen: van het r&d laboratorium naar 'de praktijk', of van pionierspraktijken naar kennisinstituten (Latour, 1988; zie ook Marres, 2005; Oudshoorn en Pinch, 2003). Een aantal van deze studies heeft gewaarschuwd voor een te simplistisch begrip van verplaatsing. De cruciale vraag is niet alleen of en hoe macht of invloed zich verplaatst van de ene maatschappelijk instelling naar de andere. Verplaatsing moet opgevat worden als een veel complexer en fijnmaziger proces: de verplaatsing van een verschijnsel heeft consequenties voor de relaties tussen de betrokken actoren, die gezamenlijk het verschijnsel in kwestie helpen realiseren (zie ook Dijstelbloem, 2008). Dit laatste begrip van verplaatsing is processueel en legt de nadruk op herverdeling. Passen we dit begrip toe op het vraagstuk van de digitalisering, dan is de vraag niet alleen *in welke bestemming* het onderzoek zich concentreert als gevolg van de digitalisering – de ICT-industrie, de samenleving of leken-gebruikers. De vraag is of en hoe digitalisering *de rolverdeling tussen maatschappelijk actoren* in het sociale onderzoek op losse schroeven stelt.

Uitwisseling

Het wetenschaps- en technologie-onderzoek – of, in het Engels, *sts*, naar Science, Technology and Society – stelt dat we voor een goed begrip van de rol van wetenschap en onderzoek in de maatschappij in het bijzonder aandacht moeten besteden aan processen van uitwisseling tussen betrokken actoren (Latour, 1988; zie op dit punt ook Bijker et al, 1992). Deze benadering laat zien dat de ontwikkeling van nieuwe kennis en technologie in de regel gepaard gaat met een complex aan interacties en transacties tussen een uiteenlopende verzameling van actoren: onderzoekers, onderzoekssubjecten, subsidiegevers, infrastructuur beherende instanties, technenuten, beleidsmakers, enzovoort. Vanuit dit perspectief gaat het in wetenschap en

innovatie primair om de *overdracht* van informatie en materialen – en om de overdracht van meer complexe zaken zoals ‘handelingsvermogen,’ tussen de verschillende actoren die bij deze processen betrokken zijn (Cussins, 1996). Om een paar concrete voorbeelden te geven: als mensen ermee instemmen om geïnterviewd te worden, of als ze monsters van dit of dat beschikbaar stellen, als een culturele instelling een onderzoeker toelaat tot haar archieven, vinden in al die gevallen transacties plaats die cruciaal zijn voor de totstandkoming van nieuwe kennis of technologie.

Een ander relevant voorbeeld uit de sociale wetenschappen is het doelgroepen onderzoek. Deze vorm van onderzoek is afhankelijk van bijdragen van een heel spectrum aan actoren: van bureaus die onderzoekssubjecten selecteren tot aan de managers van de onderzoekscentra waar de doelgroepen bijeenkomen, en de maatschappelijke en overheidsinstellingen die opdracht geven tot dit type onderzoek (Lezaun, 2007; Grandclement et al, 2010).

Nemen we de bijdragen van deze actoren in acht, dan wordt duidelijk dat de opkomst van deze vorm van sociaal onderzoek niet alleen een verplaatsing mogelijk heeft gemaakt, maar ook een herverdeling. De opkomst van het doelgroepenonderzoek heeft er niet alleen toe geleid dat de onderzoekscapaciteit in deze of gene instelling geconcentreerd is geraakt, bijvoorbeeld in het bedrijfsleven. Dat zou buiten beschouwing laten in hoeverre het doelgroepen onderzoek de verhoudingen *tussen* de actoren betrokken in sociaal onderzoek herorganiseert, bijvoorbeeld tussen publieke en privé instellingen. Doelgroepenonderzoek brengt verschillende maatschappelijke actoren op een specifieke manier met elkaar in verband: marketing en beleid, openbare universiteit en privé sector, enzovoort. Deze vorm van sociaal onderzoek maakte het bijvoorbeeld mogelijk voor sociale wetenschappers om hun ‘maatschappelijke relevantie’ te bewijzen, als experts en adviseurs op het gebied van de ‘publieke opinie’ en ‘trends’ (Kelty, 2012). In ditzelfde proces kregen nieuwe, gerelateerde voorzieningen een plaats in het sociale leven, zoals bijvoorbeeld opiniepeilingen en het fenomeen van de trend-voorspelling.

De herverdeling van rollen geeft zo een specifieke invulling aan de verplaatsing van onderzoek: in plaats van op de herpositionering van onderzoek in een nieuwe maatschappelijke sector, legt het de nadruk op verschuivingen in de *verhoudingen tussen* verschillende actoren – leek en expert, publiek en privé, media en instituties – die een rol spelen in kennisproductie.

Simplisme

Deze benadering van verplaatsing heeft consequenties voor de manier waarop we de gevolgen van digitalisering voor het sociale onderzoek begrijpen. Het opent een kritisch perspectief op de meer sensationele diagnoses van de verplaatsing van het sociale onderzoek in het digitale tijdperk: als zou het sociale onderzoek zich verplaatsen van de universiteit naar de samenleving, of van de openbare universiteit naar privé instellingen. Voortbouwend op het wetenschapsonderzoek kunnen we stellen dat deze diagnoses leunen op een aantal aannames die te simplistisch zijn, zoals bijvoorbeeld het idee dat het sociale onderzoek zich vroeger *wel* hoofdzakelijk binnen de muren van de universiteit afspeelde. Zoals auteurs als Bruno Latour en Karin Knorr Cetina, maar ook ethno-methodologen als Harold Garfinkel en Mike Lynch, betoogd hebben is wetenschap *altijd* een collectieve onderneming.

Onze ideaalbeelden van wetenschap doen ons misschien anders geloven, maar wetenschappers waren vroeger ook niet de enige hoofdrolspelers in het wetenschappelijk onderzoek, of zelfs niet eens de hoofdrolspelers: een scala aan andere actoren, van onderzoekssubjecten tot beleidsinstanties, filantropen, lokale helpers en leken-experts hebben historisch gezien een beslissende rol gespeeld in de ontwikkeling van wetenschap (zie ook Hacking, 2004).

Zeker, de conventionele opvatting van wetenschap en innovatie maakt het moeilijk om de bijdrage van niet-wetenschappers aan wetenschappelijk onderzoek op waarde te schatten. Wie de nadruk legt op de bijdrage van niet-wetenschappers aan onderzoekspraktijken laadt al snel de verdenking op zich de status van onze kennis te willen ondermijnen: een wetenschap waarin niet-wetenschappers een belangrijke rol spelen wordt bijna per definitie gezien als niet wetenschappelijk genoeg. Het sts begrip van de herverdeling van het onderzoek verzet zich nadrukkelijk tegen deze suggestie, omdat het wetenschap opvat als inherent aan een collectieve onderneming, waaraan een verzameling van actoren een bijdrage levert. Processen van kennisvorming kunnen vanuit dit perspectief het beste begrepen worden als activiteiten waarin zowel actoren binnen en buiten de universiteit, als de context, zoals de experimentele setting, belangrijk zijn. Het bovenstaande heeft ook gevolgen voor onze waardering van de consequenties van digitalisering van het sociaal onderzoek. Willen we die consequenties doorgronden, dan moeten we niet alleen kijken naar de verplaatsing van onderzoekscapaciteit *tussen maatschappelijke domeinen* – dat wil zeggen weg van de universiteit, richting de populaire cultuur of het bedrijfsleven. We moeten onderzoeken of en hoe digitaliseringsprocessen verschuivingen met zich meebrengen in de verhoudingen *tussen* actoren,

binnen en buiten de universiteit. De vraag is of en hoe digitalisering, *de rolverdeling* tussen actoren die betrokken zijn in sociaal onderzoek op losse schroeven zet. Een voorbeeld uit de praktijk van het digitale sociaal onderzoek kan verhelderen waarom we deze vraag bevestigend kunnen beantwoorden.

Facebook onderzoek

In een recente case studie van nieuwe media- en wetenschapsonderzoeker Lonneke van der Velden (2010) onderzochten Van der Velden en collega's activisme op Facebook, en zij richtten zich daarbij op de zogenoemde 'action formats', of 'handelingsvormen', die op Facebook invulling geven aan activisme: tot welke handeling roept Facebook op? Het tekenen van een petitie, een boycot? Voor hun analyse gebruikten zij online software tools zoals de Googlescraper – een instrument dat Google-data aggregereert en analyseert – om de distributie van termen op Facebook in kaart te brengen. Van der Velden et al. produceerden een overzicht van Facebook groepen die bepaalde 'actie'-woorden in hun titels hebben, zoals 'anti-...', 'boycot ...', 'redt de ...'. Vervolgens codeerden ze deze groepen voor de door hen voorgestelde handelingen, en deze bevindingen visualiseerde ze vervolgens in de vorm van tagclouds.

Kenmerkend voor een Web studie als die van Van der Velden is dat zij gebruik maakt van toepassingen en eigenschappen die karakteristiek zijn voor het nieuwe medium (Rogers, 2009). Van der Velden et al. maakten niet alleen gebruik van Google in hun onderzoek, hun studie biedt een analytische toepassing voor een informationeel genre dat op Facebook wijdverbreid is: de pro- en anti-groep en de daarmee verbonden handelingsvormen (boycot, ondertekening). De formatie van online groepen en de stereotypering van activisme op Facebook verschaftte deze studie een *operationalisering* van activisme, en je zou kunnen zeggen dat media-specifieke praktijken daarmee een actieve rol speelden in het *onderzoeksontwerp* van de case studie. Naar mijn idee heeft deze case studie hiermee de 'herverdeling van het sociale onderzoek' actief omarmd. Richard Rogers heeft betoogt dat digitaal sociaal en cultureel onderzoek er goed aan doet zich de 'methodes van het medium' eigen te maken: dit onderzoek past onderzoeksmethodes toe die ingebed zijn in het medium, zoals bij voorbeeld de zoekmachine Google, die gebruikt maakt van netwerkanalyse om de relevantie van bronnen te bepalen (Rogers, 2009, zie ook Rieder et al., 2012). Je zou kunnen zeggen dat Van der Velden's case study een stap verder gaat: hier worden niet alleen de methodes maar ook de *sociale categorieën* die in het medium toonaangevend zijn voor

onderzoeksdoeleinden ingezet. Zoals gezegd maakt Van der Velden's studie actief gebruik van een *format* die specifiek is voor het platform zelf: haar onderzoek naar Facebook activisme richt zich op online groepsvorming, een aan sociale media eigen organisatievorm. Haar studie maakt zo actief gebruik van de sociale organisatievormen die op Facebook in zwang zijn. Haar studie spitste zich bovendien toe op de *titels* van pro- en anti-groepen, die zij selecteerde en ordende op basis van het aantal leden van deze groepen. Hiermee hanteert de sociaal onderzoeker een maatstaf van populariteit die ook door Facebook zelf gepropageerd wordt.

In Van der Velden's case studie is het empirische object aanwijsbaar van invloed op de inrichting van het sociaal en cultureel onderzoek: de case study ontleent er zijn categorieën en maatstaven aan (zie ook Marres en Weltevrede, *in press*). Deze invloed van medium praktijken op de organisatie van het onderzoek wordt hier zelfs actief nagestreefd, en beslist *niet* verhuld als zou zulke invloed een smet zijn op een anderszins 'zuiver' onderzoeksontwerp. Hiermee werpt deze studie licht op een eigenschap van digitaal sociaal onderzoek in bredere zin.

Wanneer sociaal onderzoekers online instrumenten ter hand nemen, is de kans groot dat zij werkverbanden aangaan met platforms, software ontwikkelaars en analytische en visuele tools die normaliter gebruikt worden in contexten die weinig met sociaal onderzoek van doen hebben. Hierbij blijken inzichten relevant die al lang toonaangevend zijn in het wetenschapsonderzoek, zoals het idee dat onderzoek een collectieve praktijk is waaraan zowel mensen als apparaten actief bijdragen. In digitaal sociaal onderzoek blijken deze constructivistische inzichten direct van toepassing op het sociale onderzoek dat wij zelf verrichten. Digitaal sociaal onderzoek is onmiskenbaar een gedistribueerd proces. In digitaal sociaal onderzoek valt een herverdeling van onderzoekscapaciteiten tussen onderzoekers, technologie en sociale praktijken waar te nemen. Hiermee rijst de vraag: tot op welke hoogte maakt digitalisering het mogelijk om de rolverdeling in het sociaal onderzoek *ter discussie te stellen*? Het is duidelijk dat dit een andere vraag is dan de vraag die eerder in dit artikel aan bod kwam – de vraag naar de verplaatsing van het sociale onderzoek naar de samenleving en/of het bedrijfsleven. De kwestie is niet alleen welke maatschappelijke instellingen in het digitaal sociaal onderzoek zullen domineren. Wat evenzeer op het spel staat zijn de *verhoudingen* tussen verschillende actoren die betrokken zijn in het sociaal onderzoek – onderzoekers en onderzoekssubjecten, instrumenten en mensen.

Hierbij is nog een laatste inzicht uit het wetenschapsonderzoek relevant dat ik hier niet onvermeld wil laten: definiëren we onderzoek als een

gedistribueerd proces, dan stellen we het onderscheid tussen de context en de inhoud van het onderzoek ter discussie.

Debatten over de consequenties van de digitalisering van het sociale onderzoek lopen geregeld uit op discussies over veranderingen in de materiële *voorwaarden* van de sociale wetenschap – in de technologische infrastructuur zoals in vormen van data opslag. Van veel aspecten van digitaal sociaal onderzoek is het echter moeilijk te zeggen of deze nu betrekking hebben op de voorwaarden van wetenschap of raken aan de inhoud van wetenschappelijke kennis zelf, of op geen van beide. Wijst onderzoek dat zijn gegevens aan Twitter ontleent op een verandering in de *voorwaarden* van sociaal onderzoek, omdat Twitter berichten zoveel sneller en in veel grotere hoeveelheden te verzamelen zijn dan andere typen sociale data (Leavitt, 2009)? Of ondergaat het concept van het ‘maatschappelijk vertoog’ hier een mogelijk diepgravende verandering, en daarmee ook het analytisch en empirisch instrumentarium waarmee we het bestudeerbaar maken? Niederer en Van Dijck (2010) hebben beargumenteerd dat het laatste het geval zou kunnen zijn, nu ‘het vertoog’ onder meer verwijst naar ambitieuze individuen die hun volgers met éénregelige berichtjes bestoken.

Gewone mensen

Het concept van de herverdeling van het sociaal onderzoek vestigt de aandacht op een brede verzameling van actoren die betrokken zijn in digitaal sociaal onderzoek: online platforms, gebruikers, databases, software ontwikkelaars, algoritmes, IT-bedrijven, commentatoren op de digitale cultuur, informatie-formats, sociale bewegingen en zo verder (zie op dit punt ook Madsen, 2012). Wie geïnteresseerd is in de gevolgen van de digitalisering voor het sociale onderzoek zal moeten bekijken in hoeverre deze actoren hun stempel drukken op het digitale sociale onderzoek. Maakt digitalisering nieuwe samenwerkingsverbanden in sociaal onderzoek mogelijk? Zet het de arbeidsverdeling tussen actoren in het sociale onderzoek, tussen onderzoekers en onderzoekssubjecten, en tussen onderzoekers en onderzoeksinstrumenten, op losse schroeven? Deze benadering van digitalisering als een gelegenheid voor de herverdeling van het sociale onderzoek wijkt op een aantal punten duidelijk af van het idee van een structurele ‘verplaatsing’ van het sociale onderzoek.

De notie van herverdeling verschuift de aandacht van de externe relaties van sociaal onderzoek naar haar interne relaties. Het idee van structurele verplaatsing veronderstelt een vrij strikte scheiding tussen universitaire en andersoortige onderzoeksinstellingen – commercieel, politiek, maatschappelijk. De stelling dat onderzoekscapaciteiten zich verplaatsen

van de ene naar de andere sector accentueert dit onderscheid op zichzelf al. Nemen we daarentegen het idee van herverdeling als uitgangspunt, dan valt vooral op hoezeer in de digitale context sociaal onderzoek uiteenlopende actoren met elkaar in verband brengt: onderzoekers, software en software ontwikkelaars, bedrijfsleven en gebruikers oftewel 'gewone mensen.' (zie op dit punt ook Wyatt et al, 2012). De laatste benadering suggereert een redelijk losse definitie van sociaal onderzoek, één waarin verschillende vaardigheden een bijdrage leveren aan sociaal onderzoek. In de context van de digitalisering van het sociale onderzoek wordt ook een ander inzicht van de sociale studies van wetenschap en technologie opnieuw relevant: ons begrip van kennisvorming verandert drastisch zodra we ons niet richten op de resultaten van kennisvorming, maar op voortgaande processen (Latour, 1988).

Het argument dat de wetenschap aan het commercialiseren of populariseren is, ontleent zijn normatieve kracht aan een focus op uitkomsten: het houdt ons een schrikbeeld voor om ons te mobiliseren in de strijd voor een andere, meer geïnspireerde toekomst. Het idee dat het sociaal onderzoek op dit moment een proces van herverdeling ondergaat, wijst op een andere strategie: deze benadering ontleent zijn normatieve kracht juist aan het feit dat wat als digitaal sociaal onderzoek geldt nog ten dele *onbeslist* is en nog ingevuld moet worden. De vorm van digitaal sociaal onderzoek, en de verdeling van rollen daarbinnen, staat nog niet volledig vast, en het is onze taak om met verschillende rolverdelingen te experimenteren en uit te vinden welke inventieve vormen van onderzoek zij mogelijk maken. Tenslotte nodigt de notie van de herverdeling van het sociaal onderzoek uit tot reflectie op onze eigen rol als onderzoekers en theoretici. Het soort interventie waar we sociaal onderzoekers toe in staat achten – hun maatschappelijk bereik, zogezegd – is anders, afhankelijk van het concept waar we ons door laten leiden, verplaatsing of herverdeling. Het verplaatsingsperspectief dwingt onderzoekers in zekere zin tot een keuze: aan welke kant sta jij? Universiteit of bedrijfsleven? Publiek of Privaat? Reflectie op de *loyaliteiten van het weten*, om de term van Isabelle Stengers te gebruiken, is zeker geen overbodige luxe en al helemaal niet in een context waarin aan maatschappelijk relevant onderzoek in het bijzonder waarde wordt gehecht, en onderzoek bijna automatisch dwarsverbindingen tussen sectoren aanbrengt. Maar vanuit een herverdelingsperspectief is de vraag niet alleen hoe wij onszelf als onderzoekers *positioneren*. Net zo belangrijk is de vraag hoe wij als onderzoekers op een relevante manier kunnen *intervenieren* in de schuivende verhoudingen tussen de verschillende participanten in het digitaal sociaal onderzoek, in de

ruime zin van het woord. Hiervoor is het niet nodig om te kiezen tussen een goede of een slechte toekomst – een verlevendiging van het sociale onderzoek of haar voortgaande uitholling. Die vraag is in veel opzichten makkelijk te beantwoorden. De grote vraag is hoe wij, gegeven voortgaande herverdelingen van het sociale onderzoek, cruciale ingrediënten aan de gegeven situatie kunnen toevoegen, zodat de ‘mix’ van het sociale onderzoek verandert en verlevendigt.

Literatuur

Back, L. (2010). ‘Broken Devices and New Opportunities: Re-Imagining the Tools of Qualitative Research.’ In: *NCRM Working Paper Series*, 08/10.

Boomen, M. van den (2008). ‘Interfacing by Iconic Metaphors.’ In: *Configurations* 16 (1): 33-55.

Cussins, C. (1996). ‘Ontological choreography: Agency through objectification in infertility clinics.’ In: *Social Studies of Science* 26 (3): 575-61.

Dijck, J. (2012). ‘Facebook as a Tool for Producing Sociality and Connectivity.’ In: *Television & New Media* 13 (2): 160-176.

Dijstelbloem, H (2008). *Politiek vernieuwen: op zoek naar publiek in de technologische samenleving*. Amsterdam: Van Genneep.

Gerlitz, C. and A. Helmond. ‘The like economy: social buttons and the data-intensive Web.’ In: *New Media and Society*. Forthcoming.

Grandclement, C. and G. Gaglio (2010). ‘Convoking the Consumer in Persion: The Focus Group Effect.’ In: *Inside Marketing: Practices, Ideologies, Devices*. Ed. D. Zwick and J. Cayla. Oxford and Cambridge, MA: Oxford University Press.

Hacking I. (2004). *Historical Ontology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hubble, N. (2006). *Mass Observation and Everyday Life: Culture, History, Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kelty, C. (2012). 'Introduction to Crowds and Clouds.' In: special issue of *Limn*. <http://limn.it/issue/02>.

Knorr-Cetina, K. (1997). 'Sociality with Objects: Social Relations in Postsocial Knowledge Societies.' In: *Theory, Culture and Society* 14 (4): 1-30.

Latour, B. (1998). 'Thought Experiments in Social Science: from the Social Contract to Virtual Society.' In: *1st Virtual Society? Annual Public Lecture*, <http://www.artefaktum.hu/it/Latour.htm>

Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France*. Translated by Alan Sheridan and John Law. Cambridge: Harvard University Press.

Leavitt, A. (ed.) (2009). 'The Iranian election on Twitter: the first eighteen days.' In: *Web Ecology Project*, <http://www.webecologyproject.org/2009/06/iran-election-on-twitter/> (5 March 2011).

Lezaun, J. (2007). 'A market of opinions: The political epistemology of focus groups.' In: *Sociological Review* 55: 130-51.

Lury, C. (2004). *Brands: the logos of the global cultural economy*. New York and London: Routledge.

Madsen, A. K. (2012). 'Web visions as controversy lenses.' In: A. Carusi, A. Sissel Hoel and T. Webmoor, Special Issue on Computational Picturing. *Interdisciplinary Science Reviews* 37 (1).

Marres, N. and E. Weltevrede. 'Scraping the Social? Issues in Real-Time Research.' In: *Journal of Cultural Economy*. Forthcoming

Marres, N. (2005). *No Issue, No Public: Democratic Deficits After the Displacement of Politics*. Proefschrift. Universiteit van Amsterdam. <http://www.narcis.nl/publication/RecordID/oai:uva.nl:165542>

Niederer, S. & Van Dijck, J. (2010). 'Wisdom of the crowd or technicity of content? Wikipedia as a sociotechnical system.' In: *New Media & Society*, 12 (8): 1368-1387.

Oudshoorn, N. and T. Pinch (2003). *How Users Matter: The Co-Construction of Users and Technology*. Cambridge:

MIT Press.

Rieder, B. & Rohle, T. (2012). 'Digital Methods: Five Challenges.' In: *Understanding Digital Humanities*, ed. D. Berry. Basingstoke: Palgrave.

Rogers R. (2009). *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Savage, M. & R. Burrows (2007). 'The Coming Crisis of Empirical Sociology.' In: *Sociology* (41): 885-899.

Velden, van der L. en C. Lee (2010). *Activism on Facebook: Researching Action Formats*. DMI Summerschool, <https://wiki.digitalmethods.net/Dmi/TrainingProgramProjectFacebook>.

Vries, de G. (2007). 'What is political in sub-politics? How Aristotle Might Help.' In: *Social Studies of Science* 37 (5): 781-809.

Vries, de G. (1999). *Zeppelins: over Filosofie, Technologie en Cultuur*. Amsterdam: Van Genneep.

Whatmore, S.J. (2009). 'Mapping knowledge controversies: Science, democracy and the redistribution of expertise.' In: *Progress in Human Geography* 33 (5): 587.

Woolgar, S. (2002). 'Introduction: Five Rules of Virtuality', in: *Virtual Society? Technology, Cyberbole, Reality*. Oxford: Oxford University Press.

Wyatt, S, A. Scharnhorst, A. Beaulieu en P. Wouters (2012). *Virtual Knowledge: Experimenting in the Humanities and the Social Sciences*. Cambridge: MIT Press.

Noten

1

Deze tekst is een bewerkte, vertaalde en ingekorte versie van Marres, N. (2012) 'Re-distributing methods: On intervention in digital social research, broadly conceived.' In: L. Back and N. Puwar. *Live Methods, Sociological Review Monographs*. Oxford: Blackwell.

2

Het onderscheid tussen objectieve en subjectieve oorzaken van veranderingsprocessen, zo leert de constructivistische filosofie ons, moet tenminste ten dele als een uitkomst van die processen begrepen worden.

De plattegrond

Parijs, onzichtbare stad: het plasma

Bruno Latour

Alles in de stad blijft onzichtbaar, alles, en nog het meest van alles, de stad als geheel.

Je zou kunnen zeggen dat we nu satellietkaarten hebben die ons in staat stellen om gemakkelijk in te zoomen op elk niveau, dat we in een paar muisklikken kunnen schakelen tussen het complete Ile-de-France en het dak van ons gebouw. Door Google Earth of de website van het National Geographic Institute kunnen we eindelijk echt van een panopticum spreken, aangezien we 'de hele stad omvatten' en tegelijkertijd in haar allerkleinste details kunnen duiken.

Nee wacht, we 'omvatten' eigenlijk helemaal niets, we zien niets, we 'duiken nergens in'! Ik geef toe dat de illusie sterk is; het is zo'n leuke achtbaanrit, op en neer van het geheel naar de delen tot je er misselijk van wordt, maar als je denkt dat je alleswetend bent, dan houd je jezelf voor de gek. Alsof je denkt dat het spelen van een computerspel hetzelfde is als een echte voetbalwedstrijd spelen.

Bovendien, satellietfoto's verouderen; ze zijn niet in 'realtime' te zien. Wat je ziet is de stad, jouw buurt, jouw flatgebouw, zoals ze een paar maanden of een paar jaar geleden waren, en in ieder geval in een ander seizoen, met ander licht en vanaf het meest onwaarschijnlijke gezichtspunt – en het minst informatief. Waarom zou jij het dak van je gebouw willen zien? Je bent toch geen antenne-installateur of schoorsteenveger? De beelden worden vernieuwd in intervallen die veel te lang zijn om jou iets anders te bieden dan de illusie dat wat je ziet 'live' is – om nog maar te zwijgen van de pixels die ineens in grote donkere vierkanten veranderen zodra je je buiten de gangbare paden begeeft. Hoe zou het beeld van Parijs zijn als het zo snel vernieuwde dat je jezelf in 'realtime' zou bevinden, en vooral, in *real space*? Om het beeld van een ruimte te vernieuwen en het realistischer te maken hebben we niet een kaart nodig, ongeacht het aantal pixels, maar *oligopticums*. Met dit neologisme bedoel ik smalle vensters waardoor we, via een groot aantal nauwe kanalen, ons kunnen verbinden met slechts bepaalde aspecten van wezens (zowel mensen als niet-mensen) die samen de stad vormen. Een ambtenaar bij een politiebureau bekijkt de video's van de camera's die staan bij de belangrijkste kruispunten in Parijs. Wat ziet hij? Een heleboel, van heel dicht bij; vandaar het woord 'oligo-ptic'. Maar de camera's filmen alleen bepaalde aspecten van wat er gebeurt op een kruispunt en alleen datgene dat ertoe dient om de collega's ter plaatse te

waarschuwen – als ze in staat zijn om deze collega's te bereiken via de radio en als deze collega's willen luisteren. Nog een voorbeeld: je opent de Gouden Gids van Parijs, op zoek naar een loodgieter, en je vindt er een. Maar je hebt bijna niks gezien, behalve een paar pagina's en advertenties, ook al heb je 'alle' ambachtlieden en ambachten van Parijs in je handen. De kaart werkt precies zo als de Gouden Gids: het geeft simpelweg lijsten van plekken, aan de hand van lengte- en breedtegraden, terwijl de Gouden Gids het in alfabetische volgorde doet, met diensten en namen. Niemand zou de dikke Gouden Gids aanzien voor Parijs, dus waarom beschouwen we de kaart van Parijs wel alsof het het gebied zelf is?

De illusie van de zoom is zo misleidend door de indruk die hij geeft van continuïteit. Omdat computers het aantal pixels zo makkelijk kunnen aanpassen aan alle mogelijke schalen en er data aan verbinden (uiteindelijk zijn ze nooit meer dan nullen en enen, bewaard als elektrisch potentiaal op bladen van siliconen), stellen ze ons in staat te geloven dat er tussen al deze gezichtspunten een overgang bestaat, zonder continuïteitsproblemen. En toch is er geen ongecompliceerde relatie, geen brug, tussen wat de politieofficier ziet op de monitor op het Parijse bureau en wat jij ziet op de bladzijden van de Gouden Gids wanneer je wijst naar de naam van je favoriete loodgieter. We moeten vermijden dat we deze twee oligopticum links in dezelfde ruimte, alsof ze twee perspectieven zouden zijn op een en hetzelfde geheel. Ze zijn niet aaneengesloten. Ze zijn niet onderling vergelijkbaar – zelfs als Google, handig gebruikmakend van de nieuwe eigenschap van deze gegevens die nu in digitale documenten kan worden geordend, het voor elkaar krijgt om het adres van jouw loodgieter te plaatsen op het hoopje pixels dat de locatie van zijn bedrijf markeert vanuit de lucht gezien. Ja, het is waar, digitalisering geeft ons de mogelijkheid om wat bruggen te bouwen tussen oligopticum die tot nu toe nog los stonden van elkaar, maar dat maakt het nog geen panopticum. Dat je de naam van jouw loodgieter en de foto van zijn straat op het scherm ziet, geeft jou nog geen Goddelijk Blickveld. Je hebt alleen maar even wat aandacht en geld gegeven voor de uitbreiding van een nieuw netwerk, dat van het bedrijf Google, dat de loodgieter keihard laat betalen voor jouw kleine muisklikjes. Het meest complete panopticum, de meest geïntegreerde software, is nooit meer dan een peepshow.

Je zou kunnen zeggen dat het absurd is om 'reële ruimte' te zoeken op een kaart, een scherm of in een Gouden Gids, en dat Parijs alleen maar gezien kan worden via de enige weg die realistisch is en ervaren kan worden vanuit de eerste hand: slenteren, wandelen en ronddwalen. Niemand behalve de voetganger, die in de etalages kijkt, koffie drinkt op een terrasje, rondneust

op een vlooiemarkt, flyers uitdeelt bij de ingang van de metro, of praatjes aanknoopt met meisjes en jongens op de grote boulevards, begrijpt de ruimte van de Stad van het Licht écht. Dus, als het er om gaat is alleen de subjectieve, persoonlijke, individuele blik objectief. Vanuit dat perspectief, kan het gezichtspunt van kaarten, controlekamers, telefoonlijsten niet meer dan een abstractie bieden van ruimte en het leven in de stad. Er zijn talloze schrijvers, sociologen, psychologen en zelfs stedenbouwkundigen die volhouden dat de stad alleen begrepen kan worden *in concreto* door een individu dat zich rond beweegt in het kader dat de stad biedt.

Toch is er niets abstracter dan dit perspectief, niets onrealistischer – behalve dan het denkbeeldige zoomen, zonder schokken, van het Europese continent naar de Place Beaubourg in Parijs, constant van schaal wisselend. Uiteindelijk kan een stad niet het kader zijn *waarbinnen* een individu zich beweegt, simpelweg omdat dit kader zelf uit niets meer bestaat dan sporen die zijn *achtergelaten* door *andere* individuen die zich daar hebben rondbewogen of die *daar* nog steeds zijn, *op die plaats*. Als we de voorkeur geven aan het gezichtspunt van de voetganger, de persoon die slentert, ronddwaalt, kunnen we niet begrijpen wat er zo speciaal is aan het leven in de stad; het snijdt ons af van die kanalen die ons juist in staat stellen om *niet* het kader te onderscheiden van de persoon die zich binnen dat kader beweegt. Een ruimte kan pas echt worden als we deze kanalen kunnen volgen.

Je zou kunnen zeggen dat een toerist, bijvoorbeeld, alleen maar op doorreis is door Parijs, en dat dit duidelijk de scheiding laat zien tussen het individu dat op bezoek is en het kader dat bezocht wordt: hij of zij reist erdoorheen, Parijs blijft. De slentenaar wordt tegen een achtergrond geplaatst. En toch is dit ook slechts een oppervlakkig perspectief – net zo oppervlakkig als de zoom. In de eerste plaats omdat toeristen zich meestal in groepen bewegen en daardoor slechts een klein deel bestrijken van de veel omvattender toeristische infrastructuur – van de rondvaartboten, het vvv van Parijs, de kantoren van gecertificeerde vertalers, tot en met de chauffeurs van bussen en de problemen die zij hebben met het parkeren van hun ijzeren beesten. Bovendien, vergeet niet hoeveel infrastructuur er nodig is om in staat te zijn rond te wandelen in Parijs. In die zin hebben we allemaal ‘beperkte mobiliteit’.

Deze toeristische infrastructuur heeft op zo veel verschillende manieren de stad vormgegeven dat de bezoeker zich niet langer buiten een vast kader bevindt waarop hij of zij geen invloed uitoefent. ‘Kader’ en ‘bezoeker’: twee perfect omkeerbare manieren van spreken. Per saldo is de toerist misschien niet meer waard dan een paar euro, maar zonder deze infrastructuur zouden

er helemaal geen toeristen zijn en was Parijs slaperig en provinciaal, bevond het zich 'buiten het toeristische circuit'. En dan hebben we nog niet alle renovaties van gebouwen meegerekend die geen ander doel hadden dan de voorbijganger een plezier te doen, de campagnes (altijd zonder resultaat) om te proberen de taxichauffeurs 'vriendelijk tegen buitenlandse bezoekers' te laten zijn, en de ontelbare clichés in films die alle plaatjes van deze toeristen, van de Place du Tertre of de Notre-Dame, net zo onvermijdelijk als toegankelijk maken.

Het is duidelijk dat degene die claimt recht te doen aan de subjectieve en individuele gezichtspunten van de bezoekers, zonder rekening te houden met de infrastructuur waarin zij zich bewegen, een versie zouden geven van de stad die nog bedrieglijker is dan iemand die gelooft dat de kaart van Parijs de stad zelf is. Tussen de bezoeker en het bezochte kader ligt hetzelfde verschil als dat tussen de zoveelste deelnemer in de voortdurende ontwikkeling van Parijs en al diegenen die hem of haar zijn voorgedaan op het pad dat hij of zij zo moeiteloos volgt. Er is dus een pad – broos, geef ik toe – dat ons in staat stelt om het 'kader' gelijk te maken aan het individu 'daarbinnen'. Het kader is *hen*, aangezien het overleven van de infrastructuur gedeeltelijk afhangt van het geld dat de bezoekers achterlaten en de goede indruk die zij hebben van hun bezoek. Aan de andere kant zijn de bezoekers tot op zekere hoogte dit kader, omdat ze vanaf nu in hun levensverhaal, in een deel van hun pad, kunnen opnemen dat ze Parijs 'hebben gedaan', terwijl Parijs 'is gedaan' (toegegeven, voor een klein beetje maar) door die-en-die specifieke bezoekers, die door *dit* poortje gingen bij Centre Pompidou, *hun* koffie toevoegden aan de lijst van drankjes die geserveerd werd in Café Flore, etc. Het enige dat nodig is, is een beetje geslepenheid om het een naar het ander om te vormen.

Maar deze infrastructuur is de maatschappij, zou je kunnen zeggen, waarin we, 'natuurlijk', altijd toeristen moeten 'plaatsen', zodat we niet gaan geloven dat ze 'echt' verwijderbare individuen zijn. Wanneer ze hun verlangen om Parijs te bezoeken volgen, reageren ze slechts op de reclamecampagnes van de reisbureaus, en, als we nog even verder terug gaan (of verder naar beneden), op de belangen van de bedrijven die het moeten hebben van de toerismesector op wereldschaal. Net zoals er een *zoom* is in de geografie, die ons in staat stelt voortdurend te schuiven van de schaal van de planeet naar de Place Beaubourg, lijkt er een *zoom* in de sociologie te zijn, van kapitalisme naar de arme Chinese toerist wiens portret wordt gemaakt door een kladderaar op de hoek van de Place du Tertre. Vanuit dit perspectief is Parijs gesitueerd 'in' Europa en 'in' het Kapitalisme, terwijl elke plek gelokaliseerd wordt aan de hand van breedte- en lengtegraden, en elk individu aan de

hand van overlappende belangen en passies.

En toch, terwijl de geografische zoom nog een zekere plausibiliteit kent, kan dat van de sociologische zoom niet worden gezegd. De eerste is louter een procedure van het tonen van het digitale document waarbij pixels worden verdeeld volgens de gevraagde grootte van het document, een simpele kwestie van dpi, het aantal pixels per inch; de laatste, de sociologische zoom, beschikt zelfs niet over zo'n procedure. Zodra ik de individuele toeristen achterlaat om naar 'datgene' te gaan 'waarin' ze zijn gesitueerd, begrijp ik niet meer waar ik het over heb. Ik neem genoegen met een vaag gebaar, en zeg: 'Alles dat geen toeval is, daar zitten grote belangen *achter*.' Aan de bar, waar ik dit definitieve vonnis vel, terwijl mijn stromannen instemmend knikken, denk ik dat ik genoeg heb gezegd... Beelden van het sociale lijken te veel op die t-vormige kaarten uit de middeleeuwse geografie; er ligt een oceaan omheen waarover niemand iets weet, behalve dat het uitgestrekt is en gevaarlijk vanwege de monsters die er wonen. Over 'de samenleving als geheel' is niks bekend, behalve dat het een cirkel vormt die alles omvat, waardoor het mogelijk is het gesprek onverbiddeijk te beëindigen.

Als we echt willen bestuderen wat 'sociaal' is in Parijs, dan zouden we het heel anders moeten aanpakken. We zouden voor de totaliserende ondernemingen moeten doen wat we net hebben gedaan voor kaarten: ze kantelen van de illusie van het panopticum naar de paden van oligopticum. 'Parijs is onverdraaglijk geworden', 'de gemeente doet rare dingen', 'ze moeten overleggen met de plaatselijke overheden van naburige buitenwijken', 'de politie zou in de buitenwijken moeten patrouilleren', 'hondeneigenaars zouden hogere boetes moeten krijgen', 'er zijn geen gelegenheden voor amateurmuzikanten': allemaal uitspraken die circuleren van mond naar media, van media naar portiers, van portiers naar bewoners, van bewoners naar petitie, van petitie naar kantoren, van kantoren naar besluiten, van besluiten naar het gerechtshof... Kunnen we deze ontelbare uitspraken bestuderen? Tot op zekere hoogte: op blogs, in kranten, cafés, etentjes, pleinen, in sms'jes. Ik ga er vanuit dat de burgemeester informanten heeft, zoals het politiebureau video's en de veiligheidsdienst grote oren. Een massa van geruchten en losse uitspraken wier circulatie, van punt tot punt, Parijs vorm geeft, net zoals de auto's die rijden op de ring of de miljoenen gebruikers die dagelijks vervoerd worden in de metro. Er zijn regelmatig stakingen in het openbaar vervoer, maar dit transport van uitspraken (wat ik 'het verzamelen van uitspraken' noem) staakt nooit... Gelukkig maar... want anders zou Parijs voorgoed verdwijnen.

Sommige van deze woorden 'totaliseren' Parijs en zijn onderwerp geworden van hapklare uitspraken als 'Parijs wil ademen', 'Parijs verwelkomt je', 'Parijs

weigert'. Maar deze totaliserende zinnnetjes circuleren op dezelfde wijze als de individualiserende, zoals dat van het kleine meisje dat in de zandbak broemt: 'Mammie, ik verveel me...'. Het vastleggen van de circulatie van een uitspraak is heel wat anders dan beslissen of een uitspraak totaliserend of individualiserend is.

Terwijl het allegorische standbeeld van Parijs inderdaad 'heel Parijs' representeert, staat het simpelweg bij een kruising en neemt het 'niet meer plaats in' dan het beeld van Balzac op de Boulevard Raspail of dat van De Republiek op het gelijknamige plein. Net zoals de kaart niet het gebied is maar binnen het gebied ligt, waarvan het bepaalde bewegingen versnelt of faciliteert, en net als de Gouden Gids niet 'heel Parijs' is, waar het toch een essentieel onderdeel van is door heel snel adressen te lokaliseren, zo ook circuleren de totaliserende uitspraken die Parijs zien 'als een geheel' in Parijs, waar ze, zo zou je kunnen zeggen, hun *fragmenten van totalisering* aan toevoegen. De meest globale panorama's hebben ook een adres, en zelfs als ze een academische en kwantificerende versie representeren, als iemand inderdaad 'alles' in hen ziet, is het altijd 'in' een donkere hal.

Waarom is het zo belangrijk om met zoveel hardnekkigheid de totaliserende perspectieven op Parijs te 'lokaliseren'? Het is een kwestie van sfeer en adem, en dus, zoals Peter Sloterdijk zou zeggen, een serieuze kwestie van *politiek*. De illusie van de *zoom*, zowel in de geografie als in de sociologie, heeft het nadeel dat die het leven in de stad compleet benauwend maakt. Er is *geen plaats meer*, omdat alles is ingenomen door de naadloze overgang en er geen ademruimte is tussen de verschillende schalen die gaan van het geheel naar de delen of van de delen naar het geheel. Het opvullen is al gedaan. We stikken. Dit – om een geleerd woord te gebruiken – is een kwestie van *mereologie*: de verhouding van de delen tot het geheel, wat een privilege is van de politiek. Het is niet aan de geografie of sociologie om dit te snel te vereenvoudigen, terwijl wordt aangenomen dat het probleem is opgelost en het totaal al bekend is, alsof Parijs slechts een beeld is, in plakjes gesneden, en ligt te wachten om weer in elkaar gezet te worden. Dit idee van de relatie van de delen tot het geheel, als zou het gaan om een legpuzzel, is precies de ontkenning van politiek.

Om politiek herboren te laten worden, om ademen in Parijs weer mogelijk te maken, moet de stad *onzichtbaar* blijven, in de zin dat noch de delen, noch de gehelen waarin zij passen van tevoren vastgesteld worden.

Vanuit dit perspectief is er niets verstikkender dan Google Earth, met zijn pretentie van naadloos inzoomen; niets meer reactionair dan de conventionele discoursen over de voortdurende stroom van mondiaal Kapitalisme naar de marktstallen van Maubert, via de (recentelijk

gedigitaliseerde) prullenmand van Palais Brongniart, de Parijse effectenbeurs. Zoals Sloterdijk zegt, politiek is niet de revolutie maar de uitleg, dat wil zeggen, de ontplooiing van kunstmatige elementen waarvan we, tot nu toe, niet wisten dat we ervan afhankelijk zijn om te bestaan. Met andere woorden, politiek is een kwestie van *airconditioning*, de geleidelijke realisatie dat we bij elkaar leven in leefruimtes die zo onnatuurlijk zijn als broeikassen, en haar ingewikkelde mechanismes die geleidelijk aan ons verschijnen. Zij die geloven dat politiek vanzelfsprekend is omdat het gaat over het Algemeen Welzijn waarvan ze de vorm en de gaven van tevoren zullen kennen, begaan meer dan een misdaad: zij vertonen politiek wangedrag. Voor deze ruimte gebruik ik de term *plasma* – maar het is eigenlijk geen ruimte – waarin, al is daarbuiten niets, de verschillende bewegingen liggen van de totalisaties en deelnames die wachten op uitleg en samenstelling. De term lijkt abstract, maar dat komt doordat alle gebruikelijke metaforen worden gedefinieerd door de *zoom*, wat ons dwingt te geloven dat we begrijpen waar het over gaat wanneer ze zeggen dat er een aaneensluitend pad is tussen de delen en het geheel. Laat de *zoom* even buiten beschouwing, vermenigvuldig de connecties tussen de verschillende perspectieven op Parijs, zonder ze al te snel onderling vergelijkbaar te maken; meet de fundamentele onzichtbaarheid van alle oligopticum (elk van hen ziet goed, maar erg weinig), verplaats de plekken waar ze praten over Parijs ‘als een geheel’ (het kantoor van de burgemeester, het hoofdbureau van de Parijse prefectuur, de controlekamer van het waterbedrijf, het gebouw in de Boulevard Morland, etc.), en vraag je af *waarin* je deze *membra disjecta*, deze verworpen delen, zou kunnen plaatsen, zonder ze meteen te relateren aan de ‘natuurlijke context’, een ‘samenleving’ of, uiteraard, ‘discourses’. Welnu, deze achtergrond is het plasma. Het geeft ons de mogelijkheid om de mate van onze onwetendheid over Parijs te meten. En het stelt ons vooral in staat om de politiek weer kans te geven, door voor haar de taak van het samenstellen te reserveren, en door het niet te naturaliseren of te socialiseren, of het in een simpel woordenspel te veranderen. Zo’n tien jaar lang, hebben we toegegeven aan de verleiding om politiek te vervangen door management en de uitvoering van democratie door het vreselijke woord ‘governance’. We zien nu waarom: goed management, net als ‘good governance’, wordt gebruikt om de relatie tussen de delen en het geheel te reguleren op de meest harmonieuze en effectieve manier die mogelijk is. Ze houden van de *zoom*. Ze zien zaken eerst van bovenaf, dan vanaf het midden en uiteindelijk rond de bodem. Het is één grote onderling verbonden en perfect in elkaar gepaste reeks. Elke matroesjka pop wordt zonder discussie in een grotere matroesjka pop gezet en omvat

zelf weer andere kleinere, altijd zonder frictie. Dat is het zichtbare Parijs. Dat is het Parijs dat gemanaged wordt. Maak nu alle poppen open en gooi ze in het plasma, laat ieder van hen zelf vaststellen wat groter is en wat kleiner, zonder ze van tevoren in een specifieke volgorde te plaatsen en dus alle controverses over de betwiste relaties van de delen tot het geheel open latend. Dat is het onzichtbare Parijs. Dat is het politieke Parijs. Dat is het Parijs dat moet worden samengesteld.

Vertaling: Hermien Lankhorst

Deel 2

De bedrijvige stad

VI.

Het politiebureau

Nummer 14

Piet de Rooij

In 1878 kreeg Amsterdam het Noordzeekanaal en een universiteit. Het waren symbolen van het weer opleven van de stad, die vanaf dit moment snel zou groeien in tal en last, in welvaart en problemen. En bij een dynamische stad hoorde natuurlijk een wereldtentoonstelling, dat was immers de manier om de wereld te laten weten dat men tot de voorhoede behoorde in de mars der beschaving. Zo werd op het huidige Museumplein van 1 mei tot 1 oktober 1883 een *Exposition Universelle Coloniale et d'Exportation Générale* ingericht. Ter gelegenheid van de verwachte toestroom van bezoekers was er een gidsje uitgebracht, *Amsterdam. Gids met platen*, waarin tal van nuttige tips stonden. Over de politie viel te lezen:

'Hoewel Amsterdam, wat zakkenrollers betreft, gelukkig achterlijk is bij andere groote steden, zij men, gedachtig aan het ieder vischt op zijn getij, in de volte vooral op zijne hoede. Geraakt men in moeielijkheden, men schroomde niet zich zoo spoedig mogelijk tot de politie te wenden, welker bereidvaardige tusschenkomst niet vruchteloos zal worden ingeroepen. [...] Zijt ge verdwaald, wend u tot den eersten den besten agent, die verplicht is u terecht te helpen.' (1)

Dit advies is vreemder dan het lijkt. Het gaat er immers van uit dat de politie een dienstverlenende functie had. Ze moesten niet alleen boeven vangen maar hadden een regulerende functie in het stadsleven, en moesten het verkeer van stedelingen onderling zo mogelijk storingsvrij laten verlopen door hen met raad en daad terzijde te staan. Sterker nog: achter het advies schemert de opvatting dat de hoofdtaak van de politie het zichtbaar beheren was van de openbare ruimte. Dat was een opvatting die fundamenteel afweek van de opvattingen van het dominante liberalisme. Thorbecke bij voorbeeld had nog in het midden van de negentiende eeuw nadrukkelijk vastgesteld dat Nederland geen 'alles overheerschende' politie wilde: 'Wij wenschen eene politie, waarvan zoo min mogelijk worde gezien en zoo min mogelijk gesproken.' (2) Nog geen kwarteeuw later werd echter duidelijk dat het stedelijke leven niet langer beheerst werd door afspraken die burgers onderling hadden gemaakt of conventies waaraan zij zich vrijwillig hielden, maar door een onafhankelijk lichaam dat als het ware boven de burgers uitsteeg en het gezag had verworven om hen te dwingen het

kwade na te laten en het goede te doen. Deze omslag vond in Amsterdam plaats in 1878: de politie werd zichtbaar, op verschillende centrale plekken in de stad verschenen politiebureaus en politiestations en er werd aandacht besteed aan het uniform. Deze nieuwe politie had geen grote invloed op de frequentie van misdaden en misdaden, maar wel een paradoxaal effect op de standensamenleving: enerzijds nam de hiërarchie toe, doordat burgerlijke normen nu door een professionele organisatie zouden worden afgedwongen, anderzijds werd het verkeer tussen de stedelingen democratischer, aangezien het handhaven van wet en voorschrift allen gold, ongeacht stand of klasse. In het nu volgende zal eerst nader worden ingegaan op de omslag in 1878, vervolgens zal aandacht worden besteed aan de erosie van de politieke idealen in de crisisjaren en tenslotte zal, aan de hand van één politiebureau als symbool, de ontwikkeling van een eeuw politie in Amsterdam worden samengevat.

Politie als prestige

Het is wat overdreven, maar het gaat nauwelijks te ver om te zeggen dat Amsterdam tot 1878 niet beschikte over een politieapparaat. Tot die tijd liepen er overdag ongeveer 250 agenten over straat, zonder een al te duidelijke taak. Het publiek verwachtte ook niet veel van hun optreden. Ruwweg was het zo dat arme mensen last van ze hadden en dat ze voor de welgestelden niet bestonden. 's Nachts was het toezicht toevertrouwd aan de nachtwacht, een dienst waarin ruim zeshonderd mannen een schamele bijverdienste vonden. Maar in 1878 werd dit allegaartje door een nieuwe hoofdcommissaris omgesmeed tot één organisatie met een sterkte van bijna zeventienhonderd man. In dat jaar kwam er ook een nieuwe Algemene Politie Verordening (APV) tot stand. Kende de vorige, uit 1856, nog maar enkele tientallen bepalingen, die van 1878 telde er al 572.

De vraag is dan waarom Amsterdam eigenlijk een modern politieapparaat wenste. Dat was in ieder geval niet het gevolg van een opvallende stijging in criminaliteit. Evenmin was het nodig om de opkomende arbeidersklasse – *les classes dangereuses* – te beteugelen, want daarvan was evenmin sprake. De meest in het oog springende verklaring is dat Amsterdam zich met een dergelijke politie prestige wenste. Elke stad waar beschaafde burgers naar toegingen, Parijs, Londen, Brussel, Berlijn, had een dergelijk politieapparaat. Het hoorde bij een hoofdstad, zoals brede avenues, parken en fonteinen, musea en een universiteit. Een echte stad hoorde 'grootsteeds' te zijn. Er was nog geen spoor aanwezig van een toch wat sombere analyse als van Georg Simmel, die even na de eeuwwisseling de grote stad zou analyseren als de samenballing van ontworteling, met een nerveus stemmend levensritme

en een moraal die gestoeld was op geld, waardoor ook een zekere hardheid nodig was om staande te blijven. (3) Niets van dat alles was te merken in een verslag van een bezoek door een Amsterdammer in 1867 aan Parijs gebracht. De schrijver zat daar met twee bekenden in een café aan de rand van een brede straat:

'Doch, niettegenstaande die zich in alle rigtingen bewegende menigte en dat voortdurend defilé van rijtuigen, wordt er niet geduwd, gejaagd of gezweept; 't blijft een bedaarde, aangename, aantrekkelijke, beleefde drukte; 't is de drukte van een bevolking, die hier doet onderstellen dat ze uitsluitend voor haar genot leeft; alles lacht, schittert, blinkt. [...] Naast ons zijn van al die bezette stoelen er juist een paar ledig. Een blaauwkiel met zijn vrouw, een eenvoudig wijfje met een muts op 't hoofd, nemen die plaatsen in, en bestellen wat aan den garçon, die 't hun even beleefd en vlug brengt alsof ze de diplomaten van straks waren. Achter hen willen een paar deftige heeren langs den smallen doorgang hun tafeltje verlaten om op den Boulevard te komen. Hun hoeden afnemende, en met een zeer beleefd: 'pardon monsieur, pardon madame!' gaan ze langs den ouvrier en diens vrouw.

'Laat dat heerschap te Amsterdam in de Kalverstraat, of in de hofstad eens met zijn vrouw in een der beste koffijhuizen zóo binnenkomen?' zeï de schilder. 'Je hebt gelijk', hernam de Majoor, 'zoo ver zijn we in dat opzigt niet, maar gelukkig zijn we ook niet beschaafd genoeg om die dames seules [lees: prostituees], die je hier achter, vóór en naast je hebt zitten, in onze cafés te dulden.'

Beleefdheid, zoo als ik straks zeï, overheerscht hier alles. Neem een sergent de ville [lees: politieagent] op een of ander punt van den boulevard, vraag hem iets; de man heeft vormen, is voorkomend en hulpvaardig en gelijkt niet het minst op den meestal plompen, ruwen politie-agent ten onzent. Geheel Parijs maakt den indruk op me alsof het voor het uitsluitend genot en de bijzondere ontspanning van elken vreemdeling is ingerigt.' (4)

Zo zag men het grootsteeds leven graag en dat wenste de burgerij ook in Amsterdam. Daarbij hoorde dus ook een andere politie dan tot dan toe gebruikelijk.

Guus Meershoek heeft onlangs laten zien waar het bij de reorganisatie om draaide. (5)

Het nieuwe ideaal was: overal permanent toezicht. Maar het was onbetaalbaar om op elk punt dag en nacht een agent te hebben, vandaar dat in het *Handboek voor de Dienaren van Politie te Amsterdam* als doel werd geformuleerd:

‘Het doen bewaken van den openbaren weg op zoodanige wijze, dat ieder punt, met zoo kort mogelijke tusschenpoozen, een zeker aantal malen in eene bepaalde tijdseenheid door een surveillerend agent worde bezocht; terwijl bovendien enkele punten voortdurend of bijna voortdurend worden bewaakt.’

De route die de agent op zijn ronde moest afleggen, was nauwkeurig vastgelegd:

‘Marcheerende met een pas van ongeveer 0.70 meter lengte en met eene gemiddelde snelheid van 90 passen in de minuut, moet door een surveillerend dienaar in 5 minuten een afstand van 300 meter, dus in een uur 3600 meter, worden doorlopen.’ (6)

Alleen in noodgevallen, bij brand of een heterdaadje, mocht de agent zijn ronde onderbreken.

Van agenten werd overigens niet verwacht dat zij vreselijk actief zouden ‘optreden’. Ze moesten er eigenlijk vooral zijn, het ging meer om preventie dan correctie. Dat was gestoeld op de ervaring dat politieoptreden vrijwel altijd leidde tot opschudding: nieuwsgierigen kwamen toesnellen, aangehouden mensen werden door hun kameraden of buurtgenoten verdedigd, of een actie van een agent leidde tot een ingewikkelde prestigestrijd die een aanvankelijk kleine kwestie grotere proporties deed aannemen. Agenten werden dan ook gewaarschuwd tegen ‘een overdreven lust tot handelen’. Hij moest zich niet richten op het tegengaan van overtredingen of het vangen van misdadigers, maar vooral op het zoveel mogelijk voorkomen van verstoringen, op de ongehinderde voortgang van de circulatie van mensen en verkeer in een steeds drukker en voller wordende stad. Binnen vijf jaar was het aantal processen-verbaal verdubbeld en bijna de helft daarvan betrof verkeershinder: het parkeren van voertuigen, al dan niet met paarden bespannen, het plaatsen van kraampjes zonder vergunning, het opslaan van bouwmaterialen, handelswaren of huisraad op straat, dan wel het los laten lopen van kippen. Daarnaast werd ook voortdurend opgetreden tegen de straatjeugd: die pleegde bijna per definitie ‘straatschenderij’, zoals het hangen aan rijtuigen, het gooien van sneeuwballen of het anderszins lastig vallen van het beschaafde publiek. In allerlei opzichten wenste het stadsbestuur het openbare leven minder storingsgevoelig, of – in de terminologie van Marx – ‘vloeibaar’ te maken. Dat was nogal wennen voor de stedelijke bevolking en de eerste jaren kwamen er dan ook tal van protesten binnen bij de burgemeester. De

ergernis werd nog bevorderd door een aantal incidenten, waaruit bleek dat verschillende politieagenten de nieuwe vereisten nog niet in alle opzichten onder de knie hadden. Vooral in de jaren tachtig waren er vele opstootjes en vechtpartijen met de socialisten – in veel opzichten ook een letterlijk gevecht om de publieke ruimte – waarbij overigens regelmatig bleek dat de zelfbeheersing van de agenten te wensen overliet.

Zuiverheid van handelen

De politie was nu nadrukkelijk de regisseur van het leven in de openbare ruimte; een essentieel aspect daarvan was een andere verhouding tot 'het publiek': agenten werden losgemaakt van de sociale omgeving waarin ze verkeerdd hadden. Dat bleek bijvoorbeeld uit het tegengaan van een al te amicale omgang met de volksklasse. Zo mochten zij 'buiten noodzaak' geen gesprekken meer met burgers voeren. Dat schiep overigens een probleem, want informatie over ongerechtigheden werd – en wordt – doorgaans juist verkregen door wél praatjes aan te knopen met het volk. Vandaar ook de moeizaam geformuleerde instructie dat agenten 'met overleg, dat is zonder van te groote weetgierigheid noch onverschilligheid te doen blijken' inlichtingen dienden te vergaren over 'alle logementen, slaapsteden, sociëteiten, koffie- en wijnhuizen, schaftkelders, bordeelen, rendez-vous huizen en stallen van verhuurders van rijtuigen.' (7)

Maar niet alleen de banden met het volk werden losgemaakt, ook die met de welgestelden. Zo was het bij voorbeeld niet langer mogelijk om bij ernstige dronkenschap door een dienaar van politie voor een kleine fooi thuis gebracht te worden, wat vroeger een aardige aanvulling was geweest op het karige inkomen van de nachtwacht. Sterker nog: formeel kende de politie niet langer het standsverschil: allen waren burgers, gelijk voor de wet en de APV. Meer in het algemeen moesten de agenten dus tegenover het publiek meer 'zuiverheid van handelen' aan de dag leggen. En de hoofdcommissaris legde uit waarom dat zo van belang was:

'Bevoorrechten vinden helaas maar al te dikwijls plaats. Ze zijn veelal het gevolg van verplichtingen, die de dienaar aan anderen heeft. De handen van zulke dienaren zijn gebonden en wat meer is, zij kunnen niet vrij meer oordelen.'
(8)

Dit was wellicht de kern van de professionalisering: politiepersoneel diende zich zonder aanzien des persoons en onder alle omstandigheden ingetogen en beheerst te gedragen. Dat gaf de superioriteit die nodig was om de openbare ruimte te kunnen beheersen. Deze ruimte was immers niet langer van de burgers maar van de politie.

Interessant is dat de politie de eerste belangrijke organisatie was waarmee de overheid een 'democratischer' omgangsregime tot stand bracht. Eenzelfde ontwikkeling zou zich bijvoorbeeld aftekenen nadat de tram, aanvankelijk een particuliere onderneming, rond de eeuwwisseling in gemeentelijke handen was overgegaan. De welgestelden moesten er toen aan wennen dat alle standen door elkaar in één wagen zaten. Ze moesten bovendien wachten op een halte voordat ze mochten uitstappen, terwijl ze daarvoor met een kleine wenk konden aangeven waar zij eruit wilden. In een dergelijke verhouding pasten ook kleine fooien voor het trampersoneel; dat werd nu ongebruikelijk, ja zelfs ongepast. De standensamenleving werd hiermee uiteraard niet doorbroken, maar overheidspersoneel werd daar als het ware uit losgemaakt. En op de politie en het openbaar vervoer volgden meer diensten waar een vergelijkbaar effect van uit ging. Veel gebieden des levens, waarop de overheid tevoren nauwelijks een rol had gespeeld, zoals onderwijs, kinderverzorging, geestelijke gezondheid, ziekte, alcoholgebruik, huisvesting, arbeid, kregen nu een element van dwang, voorschrift, vergunning of controle door de lokale overheid of instanties die daar nauw mee samenwerkten. In dat proces, door Jan Romein aangeduid als 'de wederzijdse doordringing van staat en samenleving', gingen ook vrouwen een belangrijke rol spelen. Als woningopzichteres bij voorbeeld verloren ze de hen toegeschreven 'zwakte' en konden optreden als de gezaghebbende vertegenwoordigers van de staat. (9) Vooralsnog werden geen vrouwen opgenomen in de nieuwe politie, dat was het gevolg van het feit dat de politie uiteindelijk ook fysiek geweld moest kunnen toepassen. En dat was weer nauw verbonden met het geweldsmonopolie van de politie, ook al was die nu verhuld.

Beschaafd niveau

Na de eeuwwisseling werd de nieuwe orde in de stad onmiskenbaar. Zo bezocht W.H. de Beaufort, oud-minister van Buitenlandse Zaken, die tal van functies in het openbare leven vervulde, in 1902 de stad. Bij een bezoek aan de schouwburg op het Leidseplein kwam hij naast hoofdcommissaris J.A. Franken te zitten:

'Ik gaf hem mijne ingenomenheid te kennen met den tegenwoordigen rustigen toestand. Voor eenige jaren werd men in de winter altijd geplaagd met de optochten van zoogenaamde werkeloozen, die dikwijls de wandeling op straat moeielijk maakten. Thands, niettegenstaande er twee werkstakingen in gang zijn – een van de diamantwerkers en een van de opperlieden en metselaars – zag men op straat niet de allerminste vertooning. De hoofdcommissaris zeide mij

dat hij vooral in dit opzicht veel dienst had van de bereden politie, en dat men er tegenwoordig dadelijk bij is om de minste beweging op straat te stuiten. Ik vroeg hem of het personeel der inspecteurs, waarover vroeger nog al geklaagd was, tegenwoordig beter was. Hierop antwoordde hij mij, dat hij jongelieden van fatsoenlijken huize, die de cursus Hoogere Burgerschool 5-jarig hadden afgelopen, voor deze betrekking opleidde. Zij werden praktisch geoefend en moesten ook nog een examen afleggen: talen, aardrijkskunde, strafrecht enzovoorts. Zodoende kreeg men van lieverlede een zeer beschaafd personeel aan de politie verbonden.’ (10)

De klassenstrijd was onder controle en het personeel langzamerhand op beschaafd niveau. Zoals gezegd, aanvankelijk rees er nogal wat verzet tegen dit nieuwe regime, maar naarmate stedelingen er gewend aan raakten, kwamen er klachten binnen over *niet* optreden van politieagenten. De klachten over het verkeer en de baldadige jongens leken zelfs erger te worden, wat er wellicht vooral op wijst dat de nieuwe normen geïnternaliseerd waren en de verantwoordelijkheid van de politie om deze te handhaven onomstreden was. Zo publiceerde *Het Nieuws van den Dag* in 1912 een fel-realistische rapportage over de verkeerschaos:

‘Niet later dan gisteren was ik er op den Singel, geen twintig passen van het politiebureau, – ’t is waar dat het verkeer per as daar zeer druk is – getuige van, dat een agent van politie als door slaapverbijstering aangegrepen en tegelijkertijd met lamheid geslagen een kluwen voertuigen stond aan te gapen, onder ’s mans eigen oogen zóó jammerlijk inéén gewurmd, dat het een wonder is, dat dit rollend materiaal nog ooit uit elkaar is geraakt. Het eerste kwartier zag de ordebewaarder het kalm aan, hoe de boel in elkaar ráákte, het tweede kwartier, hoe de boel in elkaar was geraakt, en het derde, hoe de karrevoerders elkaar stijfvolekten bij hun pogingen, weer vlot te raken.’ (11)

Berichten over straatjongens bevatten steeds de zinsnede ‘toegenomen baldadigheid’. Het *Algemeen Handelsblad* was in 1908 zelfs van oordeel dat hier iets aan gedaan moest worden, aangezien anders het gehele Nederlandse volk ten onder zou gaan: ‘niet alleen de straatjeugd, maar ook het publiek moet opgevoed worden door tucht, doordien elk ondervindt dat straf op de leelijke streek even onmiddellijk volgt, als een brandwond volgt op aanraking met een gloeiende kachel.’ (12) Het jaar daarop werd er zelfs een Tucht-Unie opgericht die vooral jongeren wilde bijbrengen dat enige zelfbeheersing geen kwaad kon: ‘De Unie beoogt geenszins van onze natie een naar Pruisisch model gedrild volk te maken, maar wel op te leiden tot

orde en regel, ook in het belang van onze zedelijke kracht.' (13) Desondanks moest eigenlijk al betrekkelijk snel worden vastgesteld dat met dit nobele streven niet veel vorderingen werden gemaakt, zodat in 1914 de vraag opkwam hoe dat nu te verklaren viel:

'Waar komt die onwellevendheid, dat gebrek aan beschaving bij een deel van ons volk uit voort? Als wij dat eens goed begrepen, zou het zoeken naar een geneesmiddel allicht gemakkelijker gaan. Vermoedelijk is er meer dan een verklaring, werken verschillende oorzaken er toe mee.

Zou niet een van de voornaamste redenen zijn het groote standsverschil bij onze natie? Bij weinig volken is er zoo lang een zoo groote afstand geweest tusschen de heeren en wat dan het volk heette dan onder ons. En nog. De regententijd en zijn nawerking.

Dat had vooreerst ten gevolge, dat de goede vormen, waartoe ongetwijfeld de beleefde behandeling van vreemdelingen en in het algemeen van onbekende personen behoort, zich niet gemakkelijk van den kleinen kring naar den grooten konden verbreiden.

Een tweede gevolg was een soort vijandschap van de lagen tegen de hoogen. Het volk voelde zich achteruit gezet, er onder gehouden, gering geschat, en toen allengs, bij het wijzigen van maatschappelijke en economische omstandigheden en het verbleeken van godsdienstige of kerkelijke invloeden, het gevoel van onderdanigheid verdween, ging zich die bewuste of onbewuste vijandigheid tegen alles wat 'heer' of 'dame' is uiten, in spot, schimpscheuten en erger.

Nog een gevolg was, dat de lang als minderwaardig behandelde stand geen gevoel van eigenwaarde kreeg. En dan is men het zich niet als iets onwaardigs bewust, voorbijgangers, vreemde bezoekers na te roepen, uit te jouwen, met steenen te gooien, roeiers die onder een brug doorgaan te bevuilen en zich op andere manieren meer te misdragen.' (14)

Het is een lang citaat, maar het gaat hier dan ook om een mooie poging tot sociologische verklaring. Om het in latere termen te gieten: de proletarische achterhoede misdroeg zich, omdat het distinctiegedrag van de bourgeoisie te sterk was om imitatiegedrag mogelijk te maken. Het gaat hier om de prehistorie van Jacques van Doorn en Norbert Elias. En deze verklaring zou voor een goed deel ook wel waar kunnen zijn. Een bevestiging daarvan is te vinden in het drankgebruik. Uit een studie van Jacques van der Stel over drankmisbruik blijkt dat in de negentiende eeuw aanzienlijke hoeveelheden drank werden genuttigd, maar dat rond de overgang van de negentiende op de twintigste eeuw het alcoholgebruik scherp begon te dalen. (15) Dat was echter niet het resultaat van overheidsbeleid en al evenmin van

goedwillende dames en heren die aan drankbestrijding gingen doen. Het was vooral het effect van de arbeidersorganisaties, die in eigen kring het besef wisten te verbreiden dat teveel drinken niet fatsoenlijk was. Die arbeidersorganisaties – met de ‘gezeten werkman’ als kern – vormden dus als het ware de noodzakelijke tussenstap, tussen ‘hoog’ en ‘laag’. Dat zou ook verklaren dat het drankgebruik pas rond de eeuwwisseling ging dalen, want toen pas wisten arbeidersorganisaties een betekenisvolle omvang te verwerven. Pas nadat het standsonderscheid niet zozeer was opgeheven, maar wel zijn attributieve scherpte verloren had, de jaren zestig van de twintigste eeuw, begint het alcoholgebruik weer even snel te stijgen, als het tevoren gedaald was.

Sociale taak

Deze verklaring vormde in feite ook de achtergrond van een aantal opvattingen van hoofdcommissaris van politie Th. M. Roest van Limburg. Hij had die functie in Rotterdam bekleed en was in januari 1914 naar Amsterdam gehaald, waar hij zich ontwikkelde tot een van de meest interessante hoofdcommissarissen die de stad gekend heeft. Als een amateur socioloog verdiepte hij zich in de achtergronden van criminaliteit, baldadigheid en ander ongerief. Daarover schreef hij in 1914 in *De Gids*:

‘Mijn ambt is mij in menig opzicht een openbaring geweest. Het heeft mij in aanraking gebracht met tal van mensen die vroeger buiten mijn omgangskring lagen en mij daardoor genezen van veel standsvooroordeel. Het heeft mij toestanden doen kennen waarvan ik het bestaan nimmer had vermoed, die ik eenvoudig onbestaanbaar had geacht, en mij daardoor rijker gemaakt aan ervaring. Het heeft mij gedwongen mij bezig te houden met vraagstukken van socialen en anderen aard, die vroeger maar zwak mijn belangstelling hadden en daardoor mijn inzicht tot klaarheid gebracht omtrent veel wat mij tot dusver slechts dwarrelig voor oogen stond. Het heeft mij doen begrijpen wat vroeger onbegrepen voor mij was en daardoor mijn oordeel zachter gestemd omtrent opvattingen en geestesstroomingen, die ik vroeger als strijdig met aangeleerde en conventionele begrippen had afgekeurd. Het heeft mij – tot zekere hoogte althans, want die kunst is moeilijk – het volk leeren verstaan.’ (16)

Het was niet alleen een poging om de kloof tussen volk en elite te verkleinen, maar deze opvatting bepaalde ook zijn gedachten over de aard van het politiewerk. Hij sloot aan op de traditie van de ‘nieuwe politie’ van 1878, maar zette deze voort als ‘de nieuwere politie’. De kern van het werk was naar zijn oordeel niet het vangen van boeven, al moest dat ook

gebeuren. De politie had volgens hem echter vooral een sociale taak: 'in het kort gezegd, van handreiking aan allen, die ten bate van het algemeen, een beroep doen op haar veelvermogens invloed en krachtige hulpmiddelen, of putten willen uit de rijke schat van haar groote sociale kennis.' Hier presenteerde Roest van Limburg dus de politie als een organisatie die zich had losgemaakt van 'overwegingen van conventie of fatsoen' en die *als geen ander* de samenleving kende en begreep. De tijden waren veranderd: het gezag kon niet langer met een zo nodig hardhandig optreden worden afgedwongen, maar diende verworven te worden met tact en begrip voor het lastige leven waarin velen leefden.

'De bedoeling van de nieuwe school is: de politie te maken tot een orgaan in den staat dat men niet alleen vreest maar in menig geval ook met vertrouwen zoekt; dat, van hoog tot laag, meêwerkt aan de taak, die toch maar aller taak is van wie in het openbare leven staan: verheffing, versterking en daardoor verbetering van de maatschappij.' (17)

In die opvatting paste ook dat Roest vrouwen aanstelde; die werden in een hokje op het Leidseplein geplaatst om spijbelende jongens op te pakken en terug naar school te brengen. De band tussen politie en burgerij, die in 1878 was doorgesneden, werd hier op een nieuwe manier weer aan elkaar geknoopt. Het geweldsmonopolie werd uiteraard niet opgegeven, maar de discretionaire bevoegdheid van de politie werd hier maximaal opgerekt. Het zwaartepunt lag niet op correctie en zelfs niet zo erg meer op preventie, maar op verheffing. Dit programma zou niet gerealiseerd worden, al was het maar omdat hij in functie was in een extreem lastige periode, de Eerste Wereldoorlog. Begin 1919 nam hij wegens gezondheidsredenen afscheid van de dienst.

Er ging een ander, belangrijk probleem schuil achter het nobele ideaal van Roest. Aanvankelijk had de overheid, of in meer algemene termen 'de politiek', het zich kunnen veroorloven de politie te zien als een relatief simpele uitvoeringsorganisatie. Maar Roest van Limburg zette deze Weberiaanse verhouding op scherp. Als de politieorganisatie overtuigd was van het eigen inzicht in de maatschappelijke verhoudingen, dan kon het bevoegd gezag (burgemeester en openbaar ministerie) weerwerk worden geleverd. Om de politie op niveau te kunnen blijven aansturen, diende het bevoegd gezag deze te volgen in de 'sociologische' professionalisering, zoals omgekeerd de politie in haar functioneren afhankelijk was van een analytisch sterk bevoegd gezag. Dat vergde dat de politiek zich niet alleen – in feite draaide dat voortdurend om twee problemen: de verhouding tussen het lokale en nationale niveau enerzijds en de verhouding tussen de

ordehandhavende en de justitiële component anderzijds – maar vooral over de vraag wat nu eigenlijk de kern was van het politiewerk. Dat vergde ook vooruitzien – doorgaans niet de sterkste kant van politici. Hier leek zich een verhouding af te kunnen gaan tekenen van wederzijdse afhankelijkheid – inclusief de mogelijkheid van wederzijdse frustratie.

Vooralsnog waren dit soort problemen niet werkelijk aan de orde in Amsterdam. De nadruk kwam in het Interbellum op ordehandhaving te liggen, wat ook wel te begrijpen valt, gezien de aanhoudende dreiging van grote sociale onrust in de crisisjaren. Tijdens de oorlog verloor de Amsterdamse politie echter vrijwel elk gezag door medewerking te verlenen aan het Duitse bezettingsregime; de ‘zuivering’ daarna was gebrekkig. Daarop volgden bovendien forse bezuinigingen, waardoor de politieagenten werden ‘ingeblikt’: ze reden rond in auto’s en verdwenen vrijwel van de straat. De openbare ruimte viel weer vrij en werd met name door Provo enthousiast benut. De politiek – gepersonifieerd in de ongelukkige burgemeester Van Hall – verergerde de situatie nog door zo min mogelijk na te denken over de politie. Voor zover de politie nog een prestigieslag aanging, liep dat niet goed af. Daarop brak het grote gedogen uit, waarmee de politie nauwelijks houvast werd geboden.

De hierboven geschetste ontwikkeling is ook af te lezen aan de stad. Politiebureaus waren aanvankelijk verwaarloosde en vervuilde gebouwen, waar zo min mogelijk geld aan werd besteed. In 1908 kwam Hendrik Voordewind – die later een grote bekendheid zou verwerven als auteur van *De commissaris vertelt* – als 21-jarige HBS’er uit Leeuwarden naar Amsterdam om bij de politie te gaan werken. De eerste blik op de dienstgebouwen was niet bemoedigend:

‘Enkele leken van buiten nog wel iets, maar de meeste waren van binnen niets meer dan krotten. Soms waren er een of twee behoorlijke vertrekken, bestemd voor de chefs, maar de lokalen voor de manschappen waren vrijwel zonder uitzondering akelige, sombere hokken, zonder het minste comfort. Daar moesten zij op ongemakkelijke stoelen en banken hun rusttijden doorbrengen, hun schrijfwerk verrichten en hun eten nuttigen, terwijl er dronken kerels en allerlei gespuis, dikwijls in verregaande staat van vervuiling, binnen werden gebracht.’
(18)

Politiebureau no. 14

Daarop was één belangrijke uitzondering – het bureau waar Voordewind zou beginnen – namelijk Politiebureau no. 14 op het Leidseplein. Een oude politiepost bij het plein moest wijken voor een uitbreiding van het

hotelgedeelte van Americain en daarop werd in 1900 een nieuw gebouw opgetrokken, vijf verdiepingen hoog, met een elegante art deco versiering rond de ingang. Het zichtbaar worden van de politie kreeg, met enige vertraging, nu ook een vertaling in de huisvesting: de plaats die de politie in de stedelijke samenleving was gaan vervullen werd nu bevestigd door een gebouw met allure te realiseren. Het gespuis werd voortaan keurig opgevangen.

In dat nieuwe pand was het politiebureau op de benedenverdiepingen gevestigd, daarboven werden appartementen ingericht. Er werd gefluisterd dat daar hoofdcommissaris Franken zou gaan wonen, maar dat bleek niet het geval, ze werden verhuurd. Maar het gerucht maakt in ieder geval duidelijk dat het gebouw in stijl niet misstond op dit prestigieuze punt in de stad: recht tegenover de Schouwburg, schuin tegenover Americain en ongeveer naast het Hirsch-gebouw. En als in een reactie op de klachten van Voordewind was ook binnen het gebouw voldoende aandacht besteed aan de ruimte voor de agenten. De commissaris zat natuurlijk op de eerste verdieping, met uitzicht over het plein. Maar in de kelder was voor de agenten een apart nachtverblijf en een ruime badkamer, terwijl op de begane grond een dagverblijf was met zelfs een aparte 'waschplaats agenten'. (19) Maar vooral het uiterlijk van het gebouw liet zien dat politiepersoneel niet langer een 'infaam beroep' vertegenwoordigde, dat de politie erkenning had gevonden als een essentiële functie in de samenleving met een eigen professionaliteit.

Het nieuwe bureau stond niet alleen in het centrum van het burgerlijk uitgaansleven van de stad, maar bleek zich ook bij het epicentrum te bevinden van de nieuwe jeugdcultuur. Deze zou zich, vanuit een klassieke bohemien-traditie, in de jaren vijftig ontplooiën vanuit café Eijlders en café Reijnders. Robert Jasper Grootveld verdiende op het plein enige tijd de kost als glazenwasser van het Hirsch-gebouw, inmiddels een Apple-store. Rond dat plein begon de marihuana haar zegetocht, terwijl politieagenten de betrapte gebruikers meenamen naar bureau Leidseplein, waaronder Grootveld, Simon Vinkenoog, Jan Cremer en Johnny van Doorn. Maar zoals de idealen van Roest waren verdampt, zo zou ook dit fraaie politiebureau sneuvelen. Nadat de politie het bureau verplaatst had naar de Lijnbaansgracht werd het gebouw betrokken door Henk de Vries. Die was zijn loopbaan in de handel begonnen met het verkopen van wiet op het vermaarde popfestival in het Kralingse Bos (1970). Eind 1975 had hij van zijn vader een seksshop op de Wallen overgenomen, die langzaam werd omgevormd tot een coffeeshop. Tien jaar later opende hij de deuren van een zaak die wereldfaam zou verwerven: The Bulldog. (20) Plein en politie waren

uit elkaar; de riskante gewoonten van het moderne uitgaanspubliek zouden voortaan vanaf de Lijnbaansgracht onder controle worden gehouden. Op een prachtig pand aan het Leidseplein misstaat nu het luidruchtige logo van The Bulldog, maar daartussen prijkt nog steeds in sierlijke letters: Politiebureau No. 14 en daarboven, Anno 1901.

Noten

Hierbij wil ik vooral Guus Meershoek en Han Kapsenberg dankzeggen voor hun commentaar op een eerdere versie.

1

Amsterdam. Gids met platen (Amsterdam 1882), p. 42.

2

Handelingen Tweede Kamer 1858-1859, zitting 30 november 1858, p. 214.

3

Simmel, Georg. 'Die Großstadt und das Geistesleben.' In: *Georg Simmel, Aufsätze 1901-1908*. Electronic edition, p. 227-242.

4

Johan Gram. 'In het Palais Royal. Uit eene correspondentie.' In: *De Gids* 31 (1867), p. 532-561, hier p. 540-542.

5

Guus Meershoek, 'De stad onder toezicht.' In: P. de Rooy (red.), *Waakzaam in Amsterdam* (Amsterdam, 2011), p. 295-359.

6

P.W. Steenkamp en H.G. van Doesburgh. *Handboek voor de dienaren van politie* (Amsterdam, 1879), p. 21.

7

Idem, p. 35.

8

Idem, p. 102-103.

9

José Harris. *Private lives, public spirit: Britain 1870-1914* (London, 1994), p. 216 en p. 195; cf. Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. (Amsterdam, 1997), p. 181 e.v.

10

Willem Hendrik de Beaufort. *Dagboeken en aantekeningen*. ('s-Gravenhage,

1993), p. 169.

11

Het Nieuws van den Dag, 5-12-1912.

12

Algemeen Handelsblad, 12-03-1908.

13

Het Nieuws van den Dag, 24-05-1912.

14

'Barbaarsch Nederland.' In: *Neerlandia* 18 (1914) [via: www.dbnl.nl].

15

J.C. van der Stel. *Drinken, drank en dronkenschap*. (Hilversum, 1995), p. 69.

16

Th. M. Roest van Limburg, 'Sociologische fragmenten.' In: *De Gids* p. 78 (1914), p. 72-98: hier p. 72.

17

Idem, p. 73.

18

H. Voordewind. *Commissaris omnibus*. (Den Haag, 1963), 248.

19

Zie plattegrond in Beeldbank Stadsarchief Amsterdam onder adres Leidseplein 17.

20

Annegriet Wietsma, 'The Bulldog op het Leidseplein.' In: *Ons Amsterdam* (juni) 2007, 239.

VII.

Het station

Pieter Winsemius

‘Dames en heren.’ De omroepster heeft altijd zo’n bijzondere stem. Er is duidelijk op geoefend, ik vermoed om de nagalm te beperken. Ik kom graag op stations. Ik bezoek de Free Record Shop en bestudeer mijn medereizigers. Vooral het Centraal Station in Utrecht is een doorlopende proeftuin van de vaderlandse doe-democratie. In het spitsuur bewegen zich daar duizenden doe-burgers die zonder enig overleg of instructie niet botsen. Als je daar eenmaal op let, aanschouw je een wonder van zelfredzaamheid en vooral van een civiele samenleving.

Die civiele samenleving bouwt op tegenbinding; een begrip dat we leerden van de socioloog Kees Schuyt. In ons project *Vertrouwen in burgers* (1) gingen we er mee aan de loop, zodanig dat mijn teamgenoten zich bezorgd afvroegen of de bedenker het nog wel zou herkennen. Het was ‘anders’ geworden, beaamde Schuyt, want oorspronkelijk doelde hij op de steunberen die de muren stutten waardoor de romaanse kerken in Zuid-Frankrijk niet bezwijken onder het gewicht van hun zware daken. In stationstermen gaat het dus om de institutionele voorzieningen die de hal overeind houden. Wat wij er van maakten, waren de omgangsvormen van de mensen in die hal. Die hebben een gedeeld belang in hun gedeelde openbare ruimte: zo snel mogelijk van hun plaats van vertrek naar die van bestemming komen. Geen van hen heeft belang bij onnodige fricties: het kost tijd en bederft het humeur. Ze ‘regelen’ daarom het onderlinge verkeer met behulp van ongeschreven gedragsregels: er zijn geen ver- en gebodsbordjes, geen verkeerslichten noch agenten die de orde bewaken. Om te begrijpen wat tegenbinding in de praktijk vermag, trokken we voor ons project *Vertrouwen in burgers* door het hele land. We leerden drie lessen: (a) tegenbinding is van alle tijden, (b) tegenbinding is van alle plaatsen, en (c) tegenbinding vormt een prachtige uitdaging voor beleidsmakers, voor wie de stationshal een inspiratiebron kan zijn.

Spelregels

In zekere zin is er, zoals zo vaak, niets nieuws onder de zon: (ongeschreven) gedrags-/spelregels zijn van alle tijden. Volgens de historicus Johan Huizinga (2) is spel – de tot wedkamp gereguleerde strijd – de bron van cultuur. Al spelend maken en handhaven spelers hun eigen regels. Die zijn bindend voor allen die willen meedoen. Dat spel kan heel serieuze vormen aannemen, ‘voor het echie’, zoals dat in het straatvoetbal heet. De geschiedenis biedt daarvan vele, soms zeer kleurrijke illustraties.

Bij het schrijven van een Fries Ridderboek maakte ik kennis met het fascinerende veterecht dat de Friese landadel nog in de vijftiende eeuw 'hanteerde'. (3) Na de fameuze Slag bij Warns van 1345 waar de Hollanders een soort reprise beleefden van de Gulden Sporenslag, (er)kenden ze geen Heer. Waar elders rond 1400 graven of hertogen met inzet van militaire macht de civiele omgang van hun edelingen regelden, gebeurde dat in Friesland pas een eeuw later. In het kader van de strijd om lokale hegemonie – van belang vooral om de doorvaart over de waterwegen ten eigen bate te kunnen beïnvloeden – werden onder de vaandels van de Schieringers en Verkopers een brede collectie plaatselijke twisten uitgevochten waarbij de zogenoemde veteleiders zich sterkten met hun confraters van 'buiten', ongetwijfeld gedreven door de verwachting van een wederdienst als dat zo uitkwam. Zo'n beetje de hele vijftiende eeuw vochten de heren elkaar op deze wijze de tent uit.

Tegelijk was een ieder ook doordrongen van een gedeeld belang in de gedeelde ruimte: voor de maatschappelijke pikvolgorde en de daaruit voortvloeiende rust was het gevecht zinvol en het moest daarom ook een beetje civiel blijven. Om te voorkomen dat het ieder-voor-zich gevecht op een chaos uitliep en de maatschappelijke schade te groot werd, ontwikkelde zich een fatsoenscode, waar een beetje heer zich aan hield. De belangrijkste was die van de openbaarheid. Een vete werd publiekelijk aangekondigd doordat een partij de vrede en vriendschap met de ander opzegde. Krijgshandelingen moesten ook voldoen aan kwaliteitsmaatstaven: geen gedoe met oneervolle 'moord' door vergiftiging en zo, maar eervolle doodslag. Het gebruik van geweld was ook aan regels gebonden: niet op bepaalde feestdagen bijvoorbeeld, niet binnen kerken en tijdens markten, en geestelijken, weduwen en wezen werden 'vrijgehouden'. Maar het aardigste was het proces van verzoening: een ruzie moest bij voorkeur niet geheel uit de hand lopen en er waren dus mechanismes ingebouwd om een vete te beëindigen. Wraakoefening kon bijvoorbeeld worden afgekocht door het betalen van schadevergoeding. Bij een bemiddeling of verzoening werd de wederzijdse schade opgeteld en verrekend. Bovendien waren de veteleider en zijn verwantschapskring financieel aansprakelijk voor de daden van hun vetehelpers. Dat beperkte struikroverij in de marge van het hoofdgebeuren. Daarbij bestonden er ook 'tarieven' voor letsel en doodslag: edellieden waren 'duurder' dan voetvolk. Een speciale plaats was ingeruimd voor het losgeld: het aantal slachtoffers werd beperkt doordat een gevangene afhankelijk van zijn status veel geld waard kon zijn. En als klapstuk waren er zo nu en dan de

zoenuwelijk.

Rond 1442 werd bijvoorbeeld een zoen onderhandeld waarbij vier hoofdmannen van de Vetkopers, waaronder de fameuze Gale Galama en Jancko Douwama, gelijktijdig trouwden met vier Schieringse zusjes Harinxma. 'Ende daer mede solden alle dingen gesoent ende gepeist wesen; dat also gedaen worde.' (4) Ik stel me voor hoe dat zoenhuwelijk is verlopen. Allemaal vrouwen in hun mooiste gewaden en netjes opgedofte edelen, met onder hun wijde mantel de hand op de dolk. Romantiek van wereldklasse. Het viervoudige zoenhuwelijk had evenwel te weinig doorwerking. Een paar jaar later verwoestte de Schieringer Homme Hommema gesteund door de Harinxma's, de stins van zijn Vetkoperse buurman Hessel Albada. Homme huisde in de buurschap Morra ten noorden van Abbega. (5) Al in 1422 wordt hij genoemd onder de Schieringer hoofdelingen, direct na de vier Harinxma's: Sierk, Agge, Epe en Douwe. Hij was getrouwd met hun zusje Ymkje Harinxma en deed vermoedelijk dus ten volle mee toen weer een paar jaar later de vlam serieus in de pan sloeg in de zogenoemde Donia-oorlog. Zwager Sierk liet zes zoons na die zich, om de verwarring te vergroten, allen tooiden met de achternaam Donia. De zes neven gingen dus in de slag met hun drie ooms. Verwarrende tijden met mooie verjaarspartijen lijkt me. Toch leren die lang verleden voorvallen ons een les: het is mogelijk een civiele concurrentie te bevorderen langs de weg van een gedragscode. Een tweede is mogelijk nog relevanter: als er iets waar is van de doorwerking van genen, dan vormt dit de basis voor de civiele omgang die ik mocht ervaren met een diepgewortelde vrijdenker als Gerard de Vries. Homme Hommema en Ymkje Harinxma zijn zijn rechtlijn voorouders.

Pas het laatste decennium durfden beleidmakers te bouwen op de principes van tegenbinding, vooral in het verkeersbeleid. Vroeger stonden we 's nachts om half een stil voor een rood verkeerslicht omdat een ambtenaar dat zo had bepaald. Nu kijken we op een rotonde onze medeweggebruiker aan en is een handgebaar of hoofdknikje voldoende om onze voorrang te 'regelen'. Met een betere doorstroming en minder schade als gevolg. De rotonde kreeg navolging. We werden gevraagd op de snelweg zonder formele spelregels te ritsen. In de gemeente Smalingerland, de thuisbasis van latere generaties De Vries, is ook veel verder geëxperimenteerd vanuit de Open Space gedachte. Bloembakken bleken op de provinciale weg tot een betere snelheidsbeperking te leiden dan borden of snelheidscontroles. In 3B-woonbuurten – bruiden, buiken, baby's – bleken speeltoestellen op eilandjes in het midden van de weg tot veel beter aangepast rijgedrag te

leiden dan bordjes 'Let op onze spelende kinderen'. Wegvernauwingen-zonder-voorrangsborden werken beter dan de klassieke ingebouwde s-bochten met hun geregelde voorrangen. De beleidsmakers in Drachten en omstreken leerden: maak het een beetje gevaarlijk zodat mensen uit een vorm van lijfsbehoud moeten nadenken. Dat vinden ze meestal niet prettig, het leven is een stuk eenvoudiger als je kan schuilen onder de vleugels van een overheidskloek, maar de resultaten zijn verrassend positief. Onfatsoen in de openbare ruimte vormt een terugkerende klacht van burgers. In grote enquêtes, bijvoorbeeld de massale 21minuten.nl internetpeiling van een paar jaar geleden (6), staat de normen- en waarden crisis als zorgpunt onveranderlijk bovenaan, hoger dan de financieel-economische crisis. Als belangrijkste kenmerken noemt men de afname van tolerantie en respect en de toename van verbaal geweld. 'We' weten eigenlijk niet zo goed wat we ermee aan moeten. Toch is, zoals politiek filosoof en bestuurskundige Herman van Gunsteren me laatst met een glimlach zei, fatsoen de regel en onfatsoen de uitzondering. Daarom storen we er ons ook aan. De politiek, het CDA voorop, richtte zich in het spoor van communitaristen als Etzioni, Galbraith en Putnam op de sociale cohesie – samenbinding – als Haarlemmer olie voor dit soort maatschappelijke vraagstukken. Fatsoen moest je doen: we moesten elkaar groeten, naar buurtbarbecues, mantelzorg bedrijven. Onze onderzoeken *Vertrouwen in de buurt*, *Vertrouwen in de school* en *Vertrouwen in burgers* (7) plaatsten daarbij vraagtekens. We argumenteerden dat het antwoord voor maatschappelijk onfatsoen veeleer is gelegen in de tegenbinding tussen burgers die niets met elkaar hebben, anders dan een belang bij een civiele – 'fatsoenlijke' – invulling van hun samenleving. Uit de toevallige wisselwerking tussen individuen ontwikkelen zich in het algemeen nieuwe spelregels die elk van de spelers beheerst. En dat blijkt zowel in onze fysieke leefomgeving te gelden, als in de virtuele.

Civiele omgang in de openbare ruimte

Iedere gemeenschap kent omgangsregels die pas echt duidelijk worden als iemand zich er niet aan houdt: dat geldt als 'onfatsoen'. Verstandige onderhandelaars laten op de markt of in de politiek altijd iets 'op de tafel' voor de ander, zodat die ook met een goed verhaal thuis kan komen en een volgende keer graag terugkomt. Ongeschreven regels schrijven buurtgenoten gewenst gedrag voor. Je groet elkaar en dient je tuin netjes te onderhouden. Oudere burens hebben 'recht' op meer rust en vaker hulp; jongere worden eerder uitgenodigd voor een tuinfeest. Er zijn ook regels om ongewenst gedrag tegen te gaan. Je dient bijvoorbeeld geen vuilnis in het

trappenhuis te zetten, of wasgoed voor het balkon van de benedenburen te hangen. In het verkeer is het niet wezenlijk anders. Bij het passeren van fietsende moeders met kinderen houden we meer afstand dan wettelijk voorgeschreven; spelende kinderen vertaalt zich in langzamer rijden. Zoals de bekende bestuursfilosoof Johan Cruijff al zei: 'Toeval is logisch.' Speciaal in de fysieke leefomgeving kan het proces van de toevallige ontmoeting worden bevorderd door gericht beleid. Niet buurtbarbecues met hun georganiseerd contact maar juist de toevallige, dagelijkse ontmoeting bij een buurtsuper of een schoolhek kan het civiele gemak teweeg brengen. De gemeente Den Haag mag bijvoorbeeld worden geprezen voor het convenant dat het sloot met Ahold, waarbij werd afgesproken dat in elke Vogelaarwijk die op de schop ging, het bedrijf een supermarkt zal (her)plaatsen. Zo'n supermarkt trekt aanloop en stimuleert daardoor civiele omgang. Het is daarom teleurstellend dat er nog steeds sprake is van strijdende architectenscholen, waarbij – ter vereenvoudiging – veelal Le Corbusier tegenover Jane Jacobs wordt gesteld. De eerste school gaat zwart-wit gesteld uit van de esthetiek van de gebouwde omgeving waarin de factor mens als het ware als een stoorzender fungeert. Zij leggen ons heel grote ontwerpen voor waarin, naast de altijd ingeschetste naargeestige boompjes, nietige mensjes figureren. Wie ooit door La Défense in Parijs heeft gelopen, herkent de vervreemdende ervaring. Jane Jacobs daarentegen tekent hele grote mensen in een rommelige omgeving met korte lijnen en veel bochten. Ze scharrelen daar door heen, met veel kans op toevallige maar ook welgevallige ontmoeting. De strijd is ook in Nederland nog geenszins gestreden. Tijdens een lezing vertelde een toparchitect van zijn baanbrekende ontwerp waarbij noch omwonenden noch aanstaande gebruikers werden geraadpleegd. Ze zouden het vermoedelijk toch niet begrijpen.

De openbare ruimte moet uitnodigen tot civiele omgang. (8) Een ieder heeft het verschil ervaren tussen overzichtelijke, lichte parkeergarages-met-muziek-en-camera's en donkere, onoverzichtelijke ruimtes die solliciteerden naar een decor-rol in een gangsterfilm. Blinde garageboxen onder flatgebouwen vormen geen favoriete passages op avondlijke wandelingen. Wie in Rotterdam het Afrikaanderplein wil bezoeken, midden in een Vogelaar-plus-pluswijk, wordt bij de entree verwelkomd door een bordje 'verbod tot samenscholing'. Ik kon de gemeentelijke bestuurders complimenteren met het succes van hun beleid: daar loopt, als je het even kan voorkomen en het is geen markt, helemaal niemand. Ooit vertelde de oud-voorzitter van een buurtvereniging in de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam me zijn hartenwens: kunst op straat. Ik was verbaasd: was er

niks groters? meeslependers? belangrijkers? Hij zei: 'Er is hier helemaal niets.' Kunst op straat daarentegen draagt bij tot een gezamenlijke eigenheid, zoals ook een tikje te mooie scholen of speelveldjes en gastvrije parken dat doen. In het Rotterdamse Delfshaven was de G.K. van Hogendorpschool, door Trouw benoemd tot de beste vmbo van de stad, gevrijwaard van graffiti: het is 'onze' school. De Cruyff Courts, meestal niet gelegen in voorstandsbuurtten, gelden als oases van veiligheid; op vijfhonderd meter afstand blijken de 'normale' cijfers weer te tellen.

Nieuwe spelregels voor sociale media

Uit de wisselwerking tussen individuen ontstaan in het algemeen nieuwe spelregels – zogenoemde emergente normen (9) – die elk van de spelers beheerst. Spelers veranderen hun gedrag zodanig dat hun kansen op overleving of succes worden vergroot – door leren of evolutie. (10) Anders dan de Majesteit vermoedde tekenen nieuwe *spelregels* / omgangsvormen zich het meest zichtbaar af op het internet, de sociale media en mobiele media. De grootste zonde binnen een *online community* is bijvoorbeeld niet de schending van eigendomsrechten maar die van normen over het geven van 'credit': mensen willen erkend worden vanwege hun bijdrage. (11) Een typische internetregel: je mag je wel voordoen onder een andere naam, maar je mag je niet op hetzelfde forum verschillende namen aanmeten. Nederlandse discussiefora beschikken ook over een groot 'zelfreinigend' vermogen. (12) Er gelden bijvoorbeeld duidelijke spelregels over welke bijdragen wel en niet worden geaccepteerd. Mensen fungeren vrijwillig als moderator en plaatsen reacties waarin ze aangeven dat een bepaalde opmerking niet gepast is, of ze participeren niet langer waardoor de kans groot is dat een ontsporende discussie doodbloedt.

De kampioenen onder de internetondernemers blijken beter dan hun concurrenten in staat om in te spelen op zowel het technische ICT-aanbod als de behoeften en kwaliteiten van gebruikers. Hun 'formules' zijn van een grote eenvoud, maar bevatten ook een waarschuwing: wat gisteren *state of the art* was, is dat morgen met een goede kans niet meer. Vier lessen dringen zich op: beweeg mee met je gebruikers, vertrouw je gebruikers ook als producenten, probeer en corrigeer, en houd het eenvoudig. Toen wij deze basisformule destilleerden uit de snel groeiende vliegveldliteratuur, waren we verrast. Het was bijna dezelfde formule die ook naar voren kwam uit de complexiteitstheorie. De schitterende patronen van zwermen spreuwen in het najaar zijn met behulp van eenvoudige instructies driedimensionaal na te bootsen op een computerscherm. Wetenschappers gingen ook in de leer bij de mierenwereld en leerden: het systeem als geheel is onbeheersbaar,

maar er gelden wel degelijk spelregels die een vorm van ordening aanbrengen in de chaos. Maar het merkwaardige is dat tegenbinding in de complexe mensensamenleving als zodanig beperkt bestudeerd lijkt te zijn. Ook in de virtuele leefomgeving liggen kansen, maar ditmaal zijn het de beleidsmakers die kunnen leren van de 'toevallige ontmoeting' met miljoenen gebruikers van internet en sociale media. Begrippen als *crowd sourcing* en *open innovatie* doen steeds meer opgeld. De basisvoorwaarde daartoe is een betere toegang tot informatie, zeker wanneer beleidsmakers besluiten om bepaalde verantwoordelijkheden over te dragen aan (groepen) burgers, doe-burgers. Burgers ontwerpen toepassingen die niet achter een bureau te verzinnen zijn. Die levende vorm van doe-democratie is 'lastig' en de onbeheersbaarheid van een groot deel van de virtuele samenleving plaatst de hiërarchieën van beleidsmakers en – uitvoerders voor een enorme uitdaging. (13) Een gefundeerd tegenspel is ook 'lastig' voor ondernemers die steeds meer verantwoordelijkheden voor de publieke zaak op zich dienen te nemen. (14) Het is een vraag waar de WRR zich de afgelopen jaren intensief mee heeft bezig gehouden: hoe inhoud te geven aan een civiele samenleving waarin normen en waarden zich kunnen aanpassen op de virtuele omgang?

Doe-burgers

Doe-burgers blijken in de veelvuldige één-op-één wisselwerking met 'vertrouwde vreemden' (15) tot veel bereid en in staat. Ze beschikken bij hun toevallige ontmoeting over voldoende informatie van elkaar zonder elkaar persoonlijk te kennen. (16) Wanneer mensen elkaar niet uit het oog verliezen en zich bewust zijn van elkaars aanwezigheid, vervreemden ze niet van elkaar en voelen ze zich meer geborgen in elkaars gezelschap. (17) Zelfs in kwetsbare buurten neemt de omgang civiele vormen aan als er sprake was van een terugkerend dagelijks contact tussen mensen in een gedeelde ruimte. 'Anderen' worden voorspelbaar en dat vormt de basis voor een wederzijds vertrouwen. De toevallige ontmoeting resulteert daardoor na verloop van tijd in een verwachting van veiligheid en zelfs geborgenheid. Is het echter een taak van 'de overheid' om tegenbinding te bevorderen? Is dit nu juist niet bij uitstek het niemandsland dat burgers zelf dienen in te vullen? Velen plaatsten vraagtekens bij de overheids campagnes over fatsoen-dat-je-moet-doen en korte lontjes die juist onwenselijk zijn. Het zijn nauwe marges waarbinnen beleidsmakers zich moeten bewegen. Een 'ongemakkelijke' omgeving zoals een verkeerd park of – ook erg – een 's avonds desolate kantoorwijk leiden tot griezelige vreemden. Een te gemakkelijke omgeving met veel ordebewakers bevordert ook niet de civiele

omgang want die wordt door de sterke hand bewaakt. Ergens er tussen in zit de beetje gevaarlijke omgeving die uitnodigt tot nadenken, maar dan zijn er ook prachtige mogelijkheden voor effectief en efficiënt beleid waarbij de stationshal als een herkenbare en inspirerende proeffabriek kan dienen. Steeds als we in speeches probeerden de essentie van tegenbinding uit te leggen, knikten mensen met ons mee: ze begrepen zonder te begrijpen. Het Centraal Station in Utrecht bracht echter een onmiddellijke blik van herkenning teweeg: tegenbinding is geheel vanzelfsprekend als uitgangsprincipe voor een gedeelde ruimte waar grote menigten door elkaar bewegen met slechts zelden een botsing. De stationshal is bij uitstek de plek van de één-op-één verbinding zonder formele spelregels: als we daarover nadenken, is ieder van ons blij verrast over de bekwaamheden van zijn medeburgers, dit vrijwel ongeacht rangen en standen. De studie van loopstromen op stations, zo leerde ik bij NS Stations (18), blijkt echter een relatief nieuw en weinig bestudeerd gebied te zijn. (19) De civiele omgangsvormen kwamen pas een jaar of twee, drie geleden op de agenda door de sterke toename van het aantal reizigers. Ter illustratie: het CS Utrecht trekt nu circa 160.000 reizigers per dag tegenover zo'n 80.000 ten tijde van de bouw rond 1980. Speciale aandacht gaat uit naar de veiligheidsvraag ten gevolge van de grotere drukte, de ombouw van stations, en de verwerking van grote evenementen (van oudsher Koninginnedag, maar inmiddels 'gemeengoed', mogelijk als gevolg van sociale media: denk aan Lowlands, huldiging Olympiërs in Den Bosch, etc.). Van oudsher gelden er vuistregels voor het voetgangersverkeer. (20) Mensen hebben bij voorbeeld een persoonlijke bufferzone. Op een kleine vier meter afstand vormen ze een cirkel van betrokkenheid c.q. kwetsbaarheid. Ze laten meer ruimte voor 'potige' types, voor stellen en groepen, en voor senioren en gehandicapten. In het algemeen bewaren zowel mannen als vrouwen een grotere afstand tot mannen. Pas bij minder dan twee vierkante meter per persoon passen ze hun snelheid aan op de drukte, bij minder dan een halve vierkante meter vertragen ze naar een ongemakkelijke schuifel. Belangrijk voor de tegenbinding: bij een vrije ruimte beneden de anderhalve vierkante meter per voetganger is de kans op botsingen groter dan tachtig procent, bij een ruimte boven de drie vierkante meter is die kans minder dan twintig procent. Oudere mensen lopen 25 procent langzamer een trap op dan jongere, maar waarom speciaal jonge mannen ruwweg 70 procent sneller afdalen, heeft me steeds verbaasd. De uitleg is simpel: ze durven de zwaartekracht te gebruiken, terwijl vrouwen en senioren die juist vrezen. (21) Mensen blijken ook kuddedieren: ze volgen, zelfs in geval van nood, de massa. Ze zijn ook gewoontedieren: ingesleten paden worden meestal

niet snel verlaten, 'sluiproutes' die ten tijde van drukte hun nut hebben bewezen, krijgen ook op rustige momenten vaak de voorkeur. (22) Er zijn ook ervaringsfeiten: uiteenlopende snelheden leiden tot opstoppingen, de complexiteit van het vinden van civiele oplossingen wordt te sterk vergroot als persoonlijke bufferzones te vaak in het gedrang komen.

Vooralsnog heeft de studie van loopstromen een sterk bètakarakter: het onderzoek richt zich op het in kaart brengen van de bewegingen met behulp van camera's, bluetooth, warmtemeters, etc. Toch beginnen zich de contouren af te tekenen van de te beantwoorden vragen en een eerste aanzet voor de gammaoplossingsrichtingen. Video-opnamen van bovenaf onthullen patronen. De persoonlijke bufferzones worden zichtbaar in ontwijkend gedrag. Mensen maken zich smal door zich een kwartslag te draaien. Door zoals trekvogels een staart te formeren, maken tegenliggers ruimte; de voorste die het 'vuile werk' doet, profiteert zo ook van de volgers. Mijn lichtvoetige voorstudie van het doorkruisen van de Utrechtse stationshal, gekoppeld aan de onderzoeksresultaten van het Santa Fe Institute (23) en anderen, suggereert een aantal hypothesen: civiele tegenbinding wordt bevorderd door gelijke snelheid, gelijke afstand tot anderen en 'objecten' (de zogenoemde *shy-away* afstand), en een voortdurend oogcontact. Uit eerder onderzoek van Jane Jacobs c.s. weten we al dat mensen zich idealiter anderhalve meter schuin linksachter hun voorganger bevinden om over diens schouder mee te kijken en op tijd te kunnen stoppen. In geval van druk tweerichtingsverkeer worden rijtjes gevormd (24) en in westerse culturen houden mensen 'rechts' om tegenliggers te ontwijken. (25) Bij wegvernauwingen wordt bekwaam geritst. (26) Trappen vormen natuurlijke *bottlenecks* (27), vermoedelijk mede door de juist daar sterk uiteenlopende voorkeurssnelheden.

Gamma

Nu al brengt de NS een aantal ervaringsregels in de praktijk. 'Instructies' moeten 'logisch en leesbaar' zijn: niet sturen op borden maar op eigen logica. Het station moet zichzelf wijzen. NS Stations experimenteert bijvoorbeeld in Leiden met zitjes middenin de stationsruimte. De idee is dat hierdoor automatische loopstromen worden gecreëerd, mensen volgen elkaar automatisch. Net als bij onaangename pleinen belemmert een grotere en daardoor vervreemdende ruimte soms de doorstroming. De stationservaring wijkt echter af van die in bijvoorbeeld winkelcentra en uitgaanscentra. Waar het daar de bedoeling is mensen zo lang mogelijk 'vast' te houden, is het hoofddoel op de stations om hun zo snel en aangenaam mogelijk van a naar b te brengen. Ter illustratie: stationswinkels

moeten 'open' zijn zodat reizigers met een enkele blik kunnen inschatten hoe lang ze kwijt zijn voor een kop koffie of een tijdschrift. De loopstromen zijn ook geen continue stromen maar ontstaan als impuls, bijvoorbeeld de roltrap vanaf perron 7 komt 'los' in de centrale hal. De bètadenkers – stationsontwerpers, treinplanners – kunnen juist op dit punt nog veel leren. Zelforganisatie wordt immers een probleem indien technieken de toestroom bepalen. Een trein komt aan en spuwt te veel mensen tegelijk uit op overvolle perrons, of roltrappen spuwen mensen uit op overvolle stations.

Mede door de toenemende drukte op stations genoodzaakt worden aan de gammakant sprongen gemaakt. Op de stations kunnen twee doelgroepen worden onderscheiden: ervaren VS. niet-ervaren reizigers of – in onze termen – vertrouwde vreemden vs. echte vreemden. Het merendeel – in de orde van zeventig procent – van de passanten bestaat uit mensen met vaste reispatronen, forenzen en scholieren bijvoorbeeld. Mensen kennen de stationsinrichting en -processen. Ze raken ook niet snel van de leg als er iets 'fout' gaat. Indien ze in geval van, zeg, treinuitval snel over goede informatie beschikken, zullen trekkers binnen deze doelgroep alternatieven ontwikkelen als basis voor zelforganisatie: welk alternatief hebben 'we'? Andere ervaringsdeskundigen weten hen te vinden en volgen. Zo ontspruit een soms verrassend blijmoedige *community*, die – zeker indien met informatie bevoorrad door goed toegerust NS-personeel in de rol van externe verbinder – tot 'mooie' dingen in staat blijkt. Dat geldt nauwelijks binnen de doelgroep echte vreemden, waarbinnen twee subgroepen zijn te onderkennen: onwennigen vs. echte vreemdelingen. Onwennige reizigers weten vaak wel de weg op hun thuisstation maar zijn na aankomst de weg kwijt. Ze snappen vaak ook niet hoe stationsroutines in elkaar steken, hoe de chipkaart werkt bijvoorbeeld. Het voordeel is wel dat de groep in het algemeen minder gehaast is en de eigen beperkingen heeft ingecalculeerd in de reisplannen. Een beetje hulp op de stations helpt hun op de goede weg. Dat geldt minder bij de echte vreemdelingen, vaak zeer ervaren reizigers van buitenlandse herkomst die, toch al ontregeld door een lange reis, bij aankomst op Schiphol verder worden ontregeld door uitgevallen treinen of poortjes die de uitgang op een station belemmeren omdat ze niet 'ingecheckt' waren.

De NS speelt relatief sterk in op de behoeften en kwaliteiten van de vertrouwde vreemden. Onderzoek suggereert dat het begrip vertrouwde vreemden hun wellicht te kort doet: veel reizigers zitten zo vaak in dezelfde trein, dat ze elkaar echt 'kennen'. Mijn collega Gerard de Vries en ik ontmoetten elkaar bijvoorbeeld vele dinsdagen om een paar minuten

voor negen in altijd dezelfde coupé van dezelfde trein op perron 18 van het CS Utrecht. Op een station en in een trein zijn mensen dus niet anoniem, want de volgende dag zien ze elkaar weer. Hardlopers zijn alleen degenen die denken nog een kans te maken op het halen van een trein. Dat wordt echter minder belangrijk naarmate er meer verbindingen komen die bovendien niet meer aan een vaste dienstregeling zijn verbonden. Het ontregelende rennen concentreert zich in de praktijk bovendien op de eerste treinuitstappers. Ze weten dat ze een kans hebben dan hun aansluiting te halen en zorgen er dus voor in de juiste wagon te zitten en vooraan bij de deur te staan. Hun gehol veroorzaakt daarom geen grote problemen: op het moment dat ze uit de trein springen, hebben ze meestal een vrij leeg perron voor zich.

Tegenbinding bestaat bij de gratie van vertrouwde vreemden: doe-burgers die een zodanig gedetailleerde film van een ideaalbeeld in hun hoofd hebben dat ze met een enkele blik de afwijkingen tussen werkelijkheid en ideaal kunnen constateren en daarop vervolgens kunnen handelen. Vanuit het perspectief van beleidsmakers is het een machtig en vooralsnog onderbenut onderzoeksgebied. Er is nog een lange onderzoeksweg te gaan om menselijk gedrag, zelfs onder redelijk beheersbare condities zoals in een stationshal, te duiden zoals dat wel al gebeurde bij vogels, bijen, mieren en dergelijke. Bestaande misconcepties moeten ook worden geruimd. Te vaak wordt zelforganisatie gelijkgesteld met samenbinding – sociale cohesie – en wordt het fenomeen van de tegenbinding verwaarloosd. Te vaak worden ook burgers onderschat: dat kunnen ‘ze’ niet c.q. dat willen ‘ze’ niet. De stationshal kan daarom gelden als bron voor zowel ontzuivering als inspiratie: burgers kunnen veel zonder beleidsmakers.

De centrale vraag is veeleer: hoe kunnen beleidsmakers, in de mate dat dit nodig is, mensen ‘ongemerkt’ sturen? Johan Huizinga beschouwde spel – de tot wedkamp gereguleerde strijd – als de bron van cultuur. Een – toenemend – deel van de spelregels komt tot stand langs informele weg. De rol van beleidsmakers is daarbij in de eerste plaats gelegen in het scheppen van de randvoorwaarden, die vooral worden gekenmerkt door ‘niet-helpen’: loslaten. Een deel van die regels is echter blijvend formeel, door beleidsmakers namens ons allen bepaald en gehandhaafd. Zelforganisatie behoeft duidelijke kaders, er zijn grenzen aan wat een overheid namens ons allen kan en mag overdragen aan burgers. Indien zelforganisatie leidt tot misstanden – in het vijftiende eeuwse Friesland bijvoorbeeld betwistten de edelingen elkaar het lokale monopolie op de handel op ‘hun’ doorvaarten – is ingrijpen ‘van boven’ wenselijk. Er zijn ook grenzen aan wat een bijna per definitie versplinterde zelforganisatie vermag. Toen rond

1498 gedisciplineerde legers superieur bleken, was het gebeurt met de zelforganisatie en werd de Friese 'vrijheid' ingeruild voor de heerschappij van een centraal gezag. Zelforganisatie is bovendien eindig. Nieuwe technologie biedt mogelijkheden die nieuw beleid behoeven; het internet vormt daarvan slechts één van vele illustraties. Wat in vroeger tijden een 'passende' oplossing was, hoeft dat ook niet te langer te zijn. Van het voorvaderlijk Hommemaslot in de Morra van mijn collega Gerard de Vries is niet veel meer over. In 1490 bestormden de Vetkopers het huis. Vijf jaar later, in 1495, deden zij dat dunnetjes over. Daarna is het huis een 'gewone' boerderij geworden. In 1718 lag direct ten oosten van de boerderij nog een stinswier (28), ongetwijfeld de rest van de oude stins. Het is alleen nog goed voor een bedevaart in familiale kring. Persoonlijke bufferzones zijn daarbij niet nodig.

Noten

1

WRR-rapport nr. 88 (2012). *Vertrouwen in Burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press

2

Huizinga, J. (1952). *Homo ludens: proeve ener bepaling van het spel-element der cultuur*. Haarlem: Tjeenk Willink.

3

Noomen, P.N. (1999). 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk et al., *Fryslân, staat en macht 1450-1650*. Hilversum: Verloren, p. 43-64.

4

Pierius Winsemius (1622). *Chronique van Vrieslant*.

5

Noomen, P.N. (2009). *De stinzen in middeleeuws Friesland en haar bewoners*, Hilversum: Verloren.

6

McKinsey & Company en De Publieke Zaak (2009). *21minuten.nl enquête*. Amsterdam: McKinsey & Company.

7

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Vertrouwen in de buurt*. (2009). *Vertrouwen in de school*. (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

8

Sennett, R. (2012). *Together. The rituals, pleasures and politics of cooperation*. Londen: Penguin Books, p. 78 e.v.

9

Christakis, N.A. en J.H. Fowler (2009). *Connected, New York: Little, Brown and Company*. p. 26.

10

Mitchell, M. (2009). *Complexity. A guide tour*. New York: Oxford University Press, p. 12.

11

Shirky, C. (2010). *Cognitive surplus. Creativity and generosity in a connected age*. New York: The Penguin Press, p. 91.

12

Meijer, A.J., W. Ebbers en N. Burger (2008). 'Citizens 4 citizens', *Eindrapport van een empirisch onderzoek, B-dossier/D2.5*. Enschede: Telematica Instituut, p. 60. Zie ook Meijer, A.J., N. Burger en W. Ebbers (2009). 'Citizens4citizens: mapping participatory practices on the internet', in: *Electronic Journal of e-Government*, 7:1.

13.

Zie ook Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2011). *iOverheid, Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

14

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012). *Publieke zaken in de marktsamenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press

15

Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities. The failure of town planning*. New York: Random House.

16

Blokland-Potters, T.V. (2006). *Het sociale weefsel van de stad: cohesie, netwerken en korte contacten*. Oratie, Erasmus Universiteit Rotterdam.

17

Engbersen, G. (2008). 'Sociale uitsluiting en sociale herovering in Rotterdam', in: Notten, T. (2008). *De lerende stad. Het laboratorium Rotterdam*. Apeldoorn: Garant.

18

Mijn dank gaat uit naar Sebastiaan de Wilde en Jeroen van den Heuvel van NS Stations voor hun enthousiaste en deskundige inbreng.

19

Zie ook Voskamp, A. (2012). *Measuring the influence of congested bottlenecks on route choice behavior of pedestrians at Utrecht Centraal*. Delft: MSc Thesis, Delft University of Technology.

20

Fruin, J.J. (1971). *Pedestrian planning and design*. New York: Metropolitan association of urban designers and environmental planners.

21

Fruin 1971: p. 54.

22

Zie ook Voskamp, A. (2012). *Measuring the influence of congested bottlenecks on route choice behavior of pedestrians at Utrecht Centraal*. Delft: MSc Thesis, Delft University of Technology.

23

Zie bijvoorbeeld Mitchell, M. (2009). *Complexity. A guide tour*. New York: Oxford University Press.

24

Helbing, D., P. Molnár, I.J. Farkas en K. Bolay (2001). 'Self-organizing pedestrian movement', in: *Environment and planning, B: Planning and Design 2001*, volume 28, p. 316-383.

25

Daamen, W. (2004). *Modelling passenger flows in public transport facilities*. Delft: PhD dissertation, Delft University of Technology.

26

Hoogendoorn, S.P. en W. Daamen (2005). 'Pedestrians behavior at bottlenecks', in: *Transportation Science* 39, no. 2, p. 147-159.

27

Voskamp, A. (2012). *Measuring the influence of congested bottlenecks on route choice behavior of pedestrians at Utrecht Centraal*. Delft: MsC Thesis, Delft University of Technology.

28

Homme Hommema heeft ook in Dronrijp een stins gehad, waar hij volgens mijn gegevensbestand in 1459 overleed. Het is een mooi dorp en je kan er goed eten.

VIII.

Het warenhuis

Pauline Terreehorst

Op het Leidseplein, op de hoek van een groot, overgedetailleerd 19^e eeuwse gebouw is sinds 2012 een Apple Store gevestigd, prominent op de begane grond en de eerste verdieping, schuin tegenover de Amsterdamse Stadsschouwburg. Uiteraard kan daar allerlei Apple-apparatuur worden gekocht, en niet-onbelangrijk, allerlei randapparatuur zoals kabels en tassen. Maar dat lijkt bijzaak, want die kun je soms voordeliger online aanschaffen. Je kunt er vooral *praten*: over hoe je je I-pad het beste kunt gebruiken, hoe je films kunt monteren of – minder hip – hoe je je boekhouding bij kunt houden. Op veel plaatsen in het gebouw worden gratis cursussen gegeven, waar het rondkijkende publiek gewoon bij aan kan sluiten. En er is koffie – of thee, *organic*. De monumentale trap die er ooit was, is vervangen door een hedendaags glazen exemplaar, die niet zozeer uitnodigt om erover te paraderen met de nieuwste aankoop (daarvoor is hij iets te glad en onveilig en niemand ziet zijn nieuwe iPad graag trede voor trede naar beneden kletteren), maar om zicht te houden op de omgeving en om een hedendaags – transparant, helder, fris – uiterlijk te geven aan de winkel. Daar is nog lang over gesproken in de Amsterdamse Welstandscommissie. Want het gebouw waarin de Apple Store is gevestigd, is een monument. Sterker nog: het was ooit een van de belangrijkste gebouwen van de stad, een geliefde bestemming voor deftige dames en heren die uit de wijde omgeving kwamen om een dag naar de grote stad te gaan. De Apple Store bevindt zich in het voormalige warenhuis Hirsch & Cie, dat in 1976 definitief de deuren sloot. Het had toen bijna honderd jaar gefunctioneerd als het meest luxueuze warenhuis van Nederland.

De transformatie van warenhuis naar Apple Store heeft ruim vier decennia geduurd. In de tussentijd is het Hirsch-gebouw vooral een verzamelgebouw van kantoren voor bankinstellingen en reisbureaus geweest. Maar een paar overblijfselen in de buurt verraden de meer luxueuze geschiedenis van het gebouw en de directe omgeving, met aan de overkant het ooit modernste hotel van de stad, het American Hotel.

Bloemwinkel Ivy, die tegenwoordig vanuit een buddhistische visie als *concept store* bloemwerk verzorgt, verankerd in een huizenblok op de hoek, aan de kant van de Leidsekafe, is sinds 1898 nog steeds de beste, meest exclusieve bloemenwinkel van Amsterdam. De vestiging van Tesselschade Arbeid Adelt er direct naast, waar luxe handwerken worden verkocht,

gemaakt voor het goede doel door dames van stand, is een laatste teken van de tijd dat die dames hier regelmatig kwamen.

De opening van de Apple Store aan het Leidseplein in Amsterdam is een volgend stadium in de grote ontwikkelingen rond winkelen die de afgelopen decennia het uiterlijk, maar vooral ook het gebruik van de stad transformeerde. Aan de ene kant worden die veranderingen veroorzaakt door nieuwe maatschappelijke verhoudingen, aan de andere kant door mondiale financiële bewegingen.

Het laatste is niet het onderwerp van deze beschouwing, maar verdient wel enige aandacht. De investering in vastgoed ligt tenslotte aan de basis van zowel de economische bloei als van de recessies in de afgelopen decennia. De verwachting dat er hoge winsten uit huur en verkoop van de vierkante meters te behalen zouden zijn met dit vastgoed, heeft geleid tot de bouw van enorme complexen, vaak in hoogbouw. Zulke gebouwen markeren de hedendaagse 'verbouwing' van alle grote wereldsteden, waar wordt gestreden om het hoogste, en duurste, gebouw. China en de Golfstaten zijn hier de meest directe concurrenten van elkaar, op afstand gevolgd door de Verenigde Staten, die ooit het monopolie bezaten op dit soort kolossen. Vaste onderdelen daarvan zijn altijd winkels, vaak in de vorm van shopping malls. Verder zijn er kantoren, hotels, restaurants, nachtclubs, theaters, musea, wellness-centres, appartementen, casino's en parkeergarages te vinden. Al deze functies zijn bedoeld om een zo hoog mogelijk rendement op te leveren. 'Form follows finance' begeleidt al sinds de eerste wolkenkrabbers in Chicago en New York in de 19^e eeuw het maatschappelijke debat over deze investeringen. De ontwikkeling van dit type vastgoed blijkt daarnaast ook nog vaak onderdeel van bankschandalen of andere extreme vormen van – soms criminele – verrijking. Zeker sinds de verwoesting van de Twin Towers in New York op 11 september 2001 door een terroristische aanslag van Al Qaida is daar nog een andere morele discussie aan gekoppeld: of deze demonstratie van westerse welstand in staal, glas en beton, van kapitalistische almacht, wel wenselijk is in een tijd waarin de tegenstellingen tussen grote groepen in de samenleving langs diverse lijnen, religieus of financieel, is verscherpt.

In dit essay wordt op een derde dimensie van deze discussie ingegaan. Hoe zit het met de maatschappelijke en politieke veranderingen die terug te vinden zijn in de tot nu toe dominante aanwezigheid van winkelgebieden in steden? En waar zullen we ons op moeten voorbereiden in de komende decennia? Hoe veranderen *die* de vorm van de stad?

Theater

Zedenbederf, spijlucht, moreel verval, ijdelheid: winkelen is niet altijd als semi-religieuze ervaring beschouwd, zoals de architect Rem Koolhaas in 2012 beweerde bij de opening van zijn tentoonstelling voor het 100-jarig bestaan van de Galeries Lafayette in Parijs. Winkelen is eerder een activiteit die deelnemers betreft bij het ervaren, misschien wel vieren, van het nieuwe. Het geeft iedereen het idee actueel en bijzonder te zijn. Bovendien biedt de anonieme stedelijke omgeving de mogelijkheid om met relatief bescheiden middelen van rol te wisselen en een personage vorm te geven in de film die iedereen van het leven kan maken (Barthes, 1967, Wilson, 1985). Winkelen wordt al vanaf de 18^e eeuw gezien als een theatrale ervaring, waarbij kijken en bekeken worden de belangrijkste activiteit is – belangrijker zelfs dan iets aanschaffen (Stobart, 2008). De stedelijke omgevingen waar deze activiteit plaats vindt, maken dat theater al vroeg ook mogelijk. Trappen, galerijen en brede gangen of trottoirs in bazars en de eerste winkelgalerijen bij wisselbeurzen, zorgen voor de ruimte om vanuit verschillende gezichtshoeken, nabij en op afstand, het schouwspel te kunnen waarnemen. Het kijken naar mensen, fraai of minder fraai gekleed, en het speculeren over hun gedrag, is een van de belangrijkste attracties van plaatsen waar gewinkeld wordt – toen en nu. Dat onderscheidt winkelgebieden bij voorbeeld van sportaccomodaties, waar ook veel mensen samen komen. Een verklaring daarvoor kan zijn dat beide gebieden in hoge mate *gendered* zijn. In winkelgebieden zijn vrouwen oververtegenwoordigd (80% van alle retailconsumenten zijn vrouwen), in sportaccomodaties mannen. Het ‘naar de stad gaan’ om te winkelen werd alleen al daarom een vrouwelijke activiteit, omdat het nauw samenhangt met een van oudsher vrouwelijke taak: de zorg voor de kleding van haar gezin, en de aankleding van hun huis en de directe omgeving daarvan. Vanaf de jaren vijftig worden vrouwen zelfs als expert aangesproken op hun professionele kennis van textiel, huishoudelijke apparatuur en voedingswaarde van levensmiddelen. Door te winkelen lieten vrouwen ook zien dat hun man het zich veroorloven kon dat ze het huishoudbudget aan kwaliteit en luxe besteedden. Veel vrouwen zijn het uithangbord van de welstand van hun echtgenoot – die dat zelf met minder in het oog lopende uiterlijkheden moet doen, zoals horloges en pennen die zo fraai combineren bij een perfect zittend, maar altijd donker pak. Maar al dat vrouwelijke consumeren moest dan wel in een vertrouwde omgeving gebeuren: in warenhuizen met fatsoenlijk personeel, en cafetaria’s waar geen dubieuze rendez vous’ mogelijk waren. Anders kregen onmiddellijk de eerder vermelde hoofdzonden een kans. Nog steeds is winkelen hoofdzakelijk een vrouwelijke activiteit. Maar de veranderde positie van vrouwen heeft de plaatsen waar ze dat doen grondig

veranderd, en soms zelfs helemaal laten verdwijnen. Wat ervoor in de plaats kwam, is vaak nauwelijks meer te lokaliseren. Het omvat de hele stad, en als het op aankopen aankomt, de daad waar het allemaal om te doen is, dan ligt de hele wereld open met webshops op elk gebied. Hoe verhouden de slenterende groepen mensen die elk weekend naar de stad trekken zich tot deze beweging? Wat doen ze daar eigenlijk, terwijl ze langzaam etalages bekijken en soms naar binnen stappen om te keuren, te ruiken, te voelen, te passen, af te rekenen en daarna weer te verdwijnen?

Laten we terug gaan naar het Leidseplein en de Apple Store, waar juist ook zoveel jonge mannen te zien zijn. Tussen 1882 en 1976 was hier het warenhuis Maison Hirsch & Cie gevestigd, dat zich over alle etages uitstreckte, tot de zolderverdieping aan toe. Daar bevonden zich de kamers van het – inwonende – vrouwelijke personeel. Een extra attractie was de lichtkoepel met de (daglicht) fotostudio van de vermaarde fotograaf Jacob Merkelbach. Er was een restaurant, een kapsalon, een rustkamer, een schrijfkamer en allerlei dienstverlening om de aankopen te verpakken en veilig naar huis te vervoeren. Hirsch was een stad op zich, zoals alle grote warenhuizen die eind negentiende eeuw openden: Le Bon Marché in Parijs en Macy's in New York, waren de eersten, spoedig gevolgd door de Galeries Lafayette in datzelfde Parijs, en Selfridges en Harrod's in Londen. In dat opzicht is er wel een vergelijking mogelijk met de Burj Khalifa in Dubai, het tot nu toe hoogste gebouw ter wereld. Warenhuizen als deze vormden bijna een eeuw lang de belangrijkste attractie van grote steden. Ze waren een bestemming. Hier ging men heen om te winkelen, om zichzelf in de nieuwe kleren te steken, om het huis te verfraaien, of gewoon om te kijken en bekeken te worden. Vrouwen uit de hogere kringen, die tot dan toe verkopers aan huis lieten komen of naar Parijs gingen voor de nieuwste mode, en vrouwen uit de gegoede burgerij, die zo in aantal toenam in de negentiende eeuw, ontmoetten hier elkaar voor het eerst. Zij hadden de middelen – en de vrijheid – om dit type warenhuizen te bezoeken.

Vrouwelijk domein

Winkelen als vrijetijdsbesteding is een activiteit die weinig te maken heeft met de noodzaak om iets aan te schaffen. Bij de groei van een rijkere middenklasse, de ontdekking en import van producten uit andere werelddelen door goedkoper vervoer (stoomboten, treinen), goedkopere, gecentraliseerde, internationale productie die distributiepunten noodzakelijk maakte, betrouwbaar en veilig openbaar vervoer van en naar het stadscentrum (tram), plus de emancipatie van vrouwen hebben er allemaal voor gezorgd dat in steden zones konden ontstaan waar bijzondere

producten werden aangeboden. Zo ontwikkelde zich het winkelcentrum uit de overdekte galerijen in de buurt van de wisselmarkten en goederenbeurzen, en het warenhuis uit de van oorsprong oosterse Bazaar. Het belangrijkste verschil met zulke markten en omringende winkels annex werkplaatsen – die al sinds de middeleeuwen bestaan – is aan de ene kant het exclusieve aanbod, en aan de andere kant de beschutte, vaak overdekte, omgeving. De vaak geroemde passages, die aan het eind van de 18^e eeuw in Parijs worden gebouwd, boden die beschutting niet. Ze waren zonder chaperonne of andersoortige begeleiding niet te bezoeken omdat er, zoals toen vaak op de grens van openbare plaatsen in grote steden (parken, restaurants, foyers van theaters), ook veel prostitutie plaats vond. De komst van de eerste warenhuizen, zoals Le bon Marché in Parijs (1852) veranderde dat. Voor het eerst kregen vrouwen die niet tot de arbeidersklasse behoorden, een vrijplaats, een eigen domein, waar ze alleen naartoe konden gaan. Ze konden zich er voor de deur met een koets af laten zetten, er waren portiers en geselecteerd verkooppersoneel met een onberispelijke achtergrond en goede opleidingen, en er was allerlei dienstverlening die het kopen makkelijk maakte. Bestelling aan huis, en kopen op rekening was daarbij cruciaal voor vrouwen die niet geacht werden met grote pakketten te sjouwen of met geld rond te lopen (dat was voorbehouden aan een echtgenoot). De ontwikkeling van warenhuizen ging gelijk op met de welvaartsgroei in de negentiende eeuw door de industriële revoluties. Nog belangrijker was het ontstaan van modes in kleding, beïnvloed door de eerste couturiers, en de verbreiding van ingekleurde modetekeningen, de mogelijkheid om stoffen industrieel te produceren, en het ontstaan van gespecialiseerde ateliers in en rond steden waar hoeden, handschoenen of borduursel werd gemaakt. Zulke ateliers hadden niet kunnen ontstaan zonder de toename van vrouwelijke arbeidskrachten als gevolg van dezelfde industrialisatie die een trek van het platteland naar de stad veroorzaakte. Op lagere en huishoudscholen kregen jonge meisjes al les in ‘nuttige handwerken’ wat van pas kwam in de tijd die tot hun huwelijk moest worden overbrugd – en vaak ook daarna als het gezinsinkomen niet toereikend was. Uit de besten onder hen werd het personeel gerekruteerd dat in de nieuwe warenhuizen de clientèle ging bedienen. Want dat was ook een belangrijke aantrekkingskracht van de nieuwe warenhuizen: dienstverlening op elk niveau. Om de kwaliteit van de dienstverlening en toewijding aan het werk te bewaken, woonden de meeste, ongetrouwde, medewerkers dan ook in de warenhuizen – op zolder. Net zoals het personeel van de clientèle. De kern van de luxe warenhuizen werd gevormd door het aanbod van elegante, exclusieve kleding en bonneterie. Voor

klanten die tot dan toe hun kleding thuis lieten maken door een naaister, of daarvoor op reis gingen naar Brussel, Parijs of Londen, bood het nieuwe warenhuis meer keuzevrijheid. Door het ontstaan van couturehuizen aan het eind van de negentiende eeuw in Parijs, werd die nog verder uitgebreid. Ook in Amsterdam kon je nu naar de laatste mode gekleed gaan, omdat luxe warenhuizen in Parijs patronen konden kopen of kant en klare stukken konden importeren. Voor de Amsterdamse en Haagse klanten werden ze op levende modellen, mannequins, getoond in ruime paskamers, waarna het kledingstuk op maat werd ge- of vermaakt. Wat tot dan toe alleen was voorbehouden aan een hofcultuur, werd nu gedemocratiseerd en bereikbaar voor de bovenlagen van de bourgeoisie. Er werd ruim gebruik van gemaakt. Het aanbod aan kleding vormde het hart van zulke winkels. Passende activiteiten daar omheen vervolmaakten de warenhuis-experience avant la lettre. Men kon zich in Hirsch ook nog – nieuw! – door een fotograaf laten vereeuwigen, iemand waarvan bekend was dat hij zelfs van de koningin statieportretten maakte. De nieuwe kleding zorgde zo in die portretten (van Merkelbach) voor nieuwe statuur – en distinctie. Al deze ontwikkelingen leidden uiteindelijk tot gebouwen, tot interieurs met een eigen sfeer, tot vormen met specifieke functies, die allemaal terug te voeren zijn tot de sociale praktijken die hierboven zijn omschreven.

Logeplaats in de buitenlucht

Het warenhuis in deze vorm verdween definitief doordat het na de democratiseringsgolven van de jaren zestig niet meer paste bij de wensen van het publiek. Dat wilde meer vrijheid – en geen bemoeizuchtig personeel achter zich aan. Het wilde meer keuze ook, en het steeds wisselende decor van de stad als achtergrond bij het winkelen. Het terras in de buitenlucht kreeg de nieuwe functie van logeplaats voor het schouwspel van de stad. Vanuit daar was het ook goed kijken naar het langslopende, winkelende publiek, en goedkoper bovendien. Maar de belangrijkste oorzaak voor het verdwijnen van de warenhuizen als bastion van goede smaak en deugdzaamheid is de veranderde positie van vrouwen. Ook daarom is de aanhoudende populariteit van shopping malls in gebieden waar de emancipatie van vrouwen niet zo ver gevorderd is, begrijpelijk. De gesluierde vrouwen die vergezeld van zussen, moeders en vriendinnen in de Burj Khalifa een nieuwe Gucci-tas kopen, zouden nog geen minuut alleen op een Amsterdams terras aan het Leidseplein mogen zitten. In Europa zijn dit soort shopping malls nauwelijks te vinden. In de eerste plaats mogen vrouwen hier de hele stad als warenhuis gebruiken. In de tweede plaats zijn er in heel Europa zoveel restricties van kracht als het

op vestiging en openingstijden van winkels aankomt, dat dit de vestiging van malls behoorlijk heeft tegengewerkt. En tenslotte zijn de afstanden in Europa veel minder groot tussen steden en stedelijke winkelgebieden, wat de noodzaak van malls ook vermindert.

Als er dus één omgeving is die zich voegt naar het directe contact met het publiek en waarvan de functie is aangepast in constante interactie met dat publiek, is het juist de winkelomgeving in binnensteden. Juist daar viel de warenhuis-ervaring de laatste decennia in veel stukken uiteen door de opkomst van speciaalzaken en 'shop in shops', door de opkomst van hele straten of gebieden in historische binnensteden die als warenhuis gingen functioneren, van Soho tot het Stokstraatkwartier in Maastricht. En juist in die historische binnensteden zien we – beginnend, maar duidelijk – dat winkelen in de toekomst weleens niet meer die 'semi-religieuze' ervaring zou kunnen zijn die 'iedereen' verbindt (Koolhaas), die vervanging voor andersoortige sociale, politieke interactie waarvoor steden de ruimte zouden kunnen bieden.

Een drijvende kracht hierachter is de grote verbreiding van internetaansluitingen en de groeiende populariteit van webshops, in het bijzonder in Europa. Nederland is na o.a. het Verenigd Koninkrijk één van de snelst groeiende markten voor internetaankopen. 70% van de 16 tot 75-jarigen koopt nu al via het web. Weliswaar wordt daar in totaal op dit moment nog voor 11% gekocht, maar juist de aankoop van textiel en kleding groeit jaarlijks met 20%. Online winkels voor kleding zoals Zalando, maar ook van warenhuizen als De Bijenkorf, maken op dit moment de grootste groei door. Nadat eerder de boekwinkels en cd/dvd verkopers dit veranderende gedrag merkten, door de komst van Amazon en Bol.com, zijn nu de kledingwinkels aan de beurt. In combinatie met de economische recessie wordt zo – door de eerste leegstand – zichtbaar wat in de jaren negentig al is ingezet: winkelen – fysiek winkelen – wordt minder populair, vooral bij vrouwen. En dat komt niet alleen omdat ze allemaal banen met kinderen willen combineren, en dus minder tijd hebben, zodat de webshops een aantrekkelijk alternatief zijn. Vrouwen gaan langzaamaan minder naar de stad om 'iets te kopen'. Ze bezoeken de stad om andere redenen. Ze willen vooral iets ervaren tegen een achtergrond van modische, actuele producten die ze zouden *kunnen* kopen. Omdat de ervaring belangrijker is, zijn het niet meer alleen kleren die de belofte van avontuur en een ander leven in kunnen lossen. De stad op zich biedt daarvoor al genoeg. Kledingwinkels concurreren steeds minder met elkaar. Horeca, bioscopen, en wellness centra zijn hun tegenstrevers in het vangen van de aandacht van het publiek – én de plaatsen die op een andere manier de actualiteit weten te verbeelden

in een omgeving waar er ook iets te kijken valt. En dan is er nog de concurrentie van goedkope vliegmaatschappijen en snelle treinen. Daardoor kunnen mensen makkelijk op reis naar een veelvoud van grote steden in Europa, met weer heel eigen authentieke, nog onbekende stadsdelen waar je rond kunt lopen, gaan zitten en om je heen kunt kijken.

Dagelijkse performance

‘Naar de stad’ is synoniem met winkelen, maar in de stad wordt die praktijk wel bijzonder ingevuld. Je gaat niet naar de stad voor een heel brood of een kilo aardappelen, dat wil zeggen voor eerste levensbehoeften. In ‘de stad’ bevinden zich alleen winkels met een bijzonder aanbod op het gebied van voedsel zoals Italiaanse delicatessen, Belgische chocola of thee uit alle windstreken. Het aanbod aan kleding is breed, van goedkoop tot exclusief of speciaal (jeans, designers, schoenen, lingerie, sport- en buitenkleding, sieraden, juwelen, furnituren). Er is een scala aan winkels voor (kleinere, soms bijzondere) woning- en keukeninrichting, die passen bij een bepaalde sfeer (oriëntaals, boerderij, antiek). Er zijn speciaalzaken voor hobby’s (fotografie, muziek, literatuur) en elektronica. Dit afwisselende aanbod op straatniveau wordt regelmatig onderbroken door kappers, café’s en restaurants. Winkelen is een belangrijke economische maar ook maatschappelijke activiteit, die centraal staat in wie we zijn, en hoe we ons tot anderen en tot de gebouwde omgeving verhouden. Het publiek monstert mogelijke aanwinsten die kunnen bijdragen aan drie doelen: de demonstratie van welstand, de behoefte aan het nieuwe en onbekende – het ‘van zijn tijd zijn’ van het modernisme – én het realiseren van een ander, beter, mooier personage in een andere, betere, mooiere omgeving. Dit is de basis van de dagelijkse performance, de dagelijkse transformatie op en langs het podium van de stad: de trottoirs die de Europese steden bij uitstek zo geschikt maken voor deze theatrale activiteit. De stad biedt de vrijheid om aan al deze behoeftes en verlangens tegemoet te komen. Maar wat gebeurt er als de kern daarvan, de aankoop, niet meer in de stad plaats vindt? De behoefte om te winkelen, en dus niet de noodzaak daarvan, is cruciaal in de ontwikkeling van steden – en het is bijzonder te bedenken dat het hierbij hoofdzakelijk om een vrouwelijke activiteit gaat. Wie nog durft te beweren dat vrouwen weinig invloed hebben, zou alleen al naar de skyline van metropolen moeten kijken. Winkelen heeft de aanblik van steden de afgelopen eeuw zó veranderd dat het zelfs een voorwaarde is geworden voor het bestaan van stedelijkheid (McMorrough in: Koolhaas, 2001). De hoofdstraat met winkels, die zo kenmerkend is voor het beeld van de stad (zó kenmerkend, dat de voor pretparken gekopieerde varianten daarvan

in elk Disneyland te zien zijn), is de norm. De smalle straten van oude Europese steden, die vaak in een ring- of hoefijzervorm rond een rivier of een kruispunt van wegen zijn ontstaan, geven een indruk van intimiteit, zelfs als de winkels in die straten voor een groot deel tot ketens behoren. De omgeving is belangrijker dan de koop. Zó kwam de Apple Store in Hirsch terecht.

Winkelen veranderde in de afgelopen decennia omdat de sociale praktijken zijn gewijzigd. Maar ook omdat de productie, distributie en presentatie van goederen, in het bijzonder kleding, is veranderd. Stoffen uit Italië worden tot kleding verwerkt in Turkije, geborduurd in India, verscheept naar Nederland om daar met een campagne van een Londens reclamebureau te worden verkocht. In het goedkopere segment loopt de lijn van Vietnam via China naar de VS. Al die goederenstromen zijn gemakkelijk te fragmenteren.

Daarom kunnen ze ook zo goed via webshops bij klanten komen.

Wat voor invloed heeft dit op warenhuizen? Met hun allure van paleizen en hun beschutte omgeving bestaan ze vaak nog steeds. Warenhuizen zijn tot nu toe niet vaak van functie veranderd. Het zijn eerder de andere voormalige paleizen van de vooruitgang die nogal eens in winkels zijn getransformeerd, zoals postkantoren. In Amsterdam werd het centrale postkantoor veranderd in winkelcentrum Magna Plaza. Het hoofdpstkantoor in Utrecht ondergaat in 2013 eenzelfde gedaanteverwisseling. Omdat winkelen als activiteit nog steeds belangrijk is, was er tot nu toe ook geen directe aanleiding om de 19^e eeuwse warenhuizen te veranderen van bestemming. Ze zijn immers degelijk gebouwd en met veel 'originele details' versierd omdat ze een bijzondere functie moesten vervullen. Die bijzondere functie geeft hen nu een evenementswaarde, een experience – zoals een bezoek aan de Parijse Galeries Lafayette dat is, met zijn grote koepel vol glas-in-lood en balustrades. Er wordt daarbij volop gebruik gemaakt van het historische verhaal dat deze warenhuizen omringt. Wel zijn de oude warenhuizen in de loop van de tijd vaak grondig verbouwd en gemoderniseerd, omdat de toename van de clientèle, maar ook de techniek, ingrijpende voorzieningen noodzakelijk maakte, zoals airconditioning, roltrappen en snelle liften. Wat verdween zijn de rustplaatsen en schrijfkamers: die werden toegevoegd aan het verkoopareaal. Ze behoren nu bij de minutieuze berekeningen per vierkante centimeter voor *shelf place*, die ten grondslag liggen aan de winstprognoses. Ook de bezoekers zelf werden onderwerp van intensieve research, waarbij tegenwoordig tot op de minuut nauwkeurig wordt vastgelegd hoe lang een bepaald product wordt bekeken en hoeveel tijd een bezoeker in een specifieke winkelomgeving verblijft door de gegevens van mobiele telefoons te analyseren.

Klimaat

Het bezoeken van deze warenhuizen wordt bevorderd door speciale acties zoals dwaze dagen, presentaties van nieuwe producten en speciale kortingen voor toeristen die extra inkomsten moeten genereren. Maar het winkelende publiek beweegt zich even makkelijk binnen het warenhuis als erbuiten. In de tot winkelgebieden getransformeerde Europese binnensteden, hoeft niemand zich immers meer iets aan te trekken van zaken als eerbaarheid of veiligheid, want camera's bewaken op elke straathoek uw en onze eigendommen. De belangrijkste aantrekkingskracht van warenhuizen lijkt tegenwoordig nog te zijn dat ze een bescherming bieden tegen het klimaat, tegen kou en hitte, regen en storm. De oude bescherming van de eer is vervangen door een bescherming van de huid.

Maar ook dit voordeel dreigen warenhuizen op dit moment te verliezen, zeker in landen met een hoge internetdekking. Ze dreigen meer en meer een kijkshop te worden, een plaats waar je 'in het echt' kunt zien (of passen) wat je later online kunt kopen. Hier raken we de kern van de vernieuwing die de Apple Store aan het Leidseplein zo fraai symboliseert. Als vrijwel alles online te koop is, dan *moeten* winkelgebieden zichzelf wel transformeren om het publiek te blijven trekken. De mogelijkheid om terloops naar anderen te kijken, moet een alibi krijgen. Ook de behoefte om actueel te zijn vereist een omgeving die de reis waard maakt. En tenslotte moet er sprake zijn van een gevoel van vrijheid. De stad is en blijft de omgeving waar iedereen zich een nieuwe identiteit aan kan meten door te kiezen voor een nieuw personage, met een eigen kledingstijl, en een eigen decor aan objecten – zoals Apple-producten. Kijken, actualiteit, vrijheid, theater worden alleen op een nieuwe manier ingevuld: licht, vloeibaar, veranderbaar. Ook dat blijkt mogelijk in monumentale, zware gebouwen die zwanger gaan van oude geschiedenissen. De vrouwelijke sfeer van het warenhuis is verruild voor het decor van de veilige stad. Het genderspecifieke theater dat het winkelen bood, is geëmancipeerd. Ook vrouwelijke mannen hebben de aantrekkingskracht leren kennen van actualiteit, verpakt in mooie stoffen, kleuren en dessins, en van verwarrend verleidelijke geuren en smaken. Ook zij zijn gaan genieten van de vrijheid die een nieuw uiterlijk biedt. Beiden, man en vrouw, gaan de stad in om iets te vinden dat ze niet zochten. Om iets aan te schaffen dat geen prijs heeft. Om ergens bij te horen waar je niemand kent. De Apple Store biedt hen zo'n nieuwe identiteit. Niet alleen omdat de producten met actualiteit, individualiteit en vrijheid kunnen worden geassocieerd. Maar ook omdat juist in de Apple stores, die op elkaar lijkende vestigingen hebben in de hele wereld, een clubuisgevoel zorgt voor

een vorm van 'onderdak' in een vijandige wereld.

Als businessmodel is het ondenkbaar. Maar in feite is de stap van veilig huis naar conceptstore, van Hirsch naar Apple, toch minder groot dan hij lijkt.

Literatuur

Roland Barthes (1967). *Système de la mode*. Parijs: Editions du Seuil.

Stewart Brand (1994). *How Buildings learn. What happens after they're built*. Londen: Phoenix.

Chuihua Judy Chung, Jeffrey Inaba, Rem Koolhaas, Sze Tsung Leong (2001). *Project on the city 2. Harvard Design School Guide to Shopping*. Keulen: Taschen.

Jon Stobart (2008). *Spend Spend Spend! A history of shopping*. Brinscombeport: The History Press.

Carol Willis (1995). *Form follows Finance. Skyscrapers and Skylines in New York and Chicago*. New York: Princeton

Elizabeth Wilson (1985). *Adorned in dreams*. Londen: Virago Press.

IX.

De meubelboulevard

David Hamers

Stadten is shoppen geworden. Het winkelen is veranderd en de stad ook. Nog niet zo lang geleden namen we op zaterdag de fiets of de tram naar de oude binnenstad. We slenterden door de straten, keken naar de etalages en naar de stad zelf, oud en nieuw, mooi en lelijk door elkaar. Her en der gingen we een winkel binnen. We kochten wat kleding en misschien iets kleins – want het moest in de hand mee terug kunnen – voor in huis. Tegen sluitingstijd (rond een uur of vier) dronken we koffie in een cafeetje. En dan weer terug. Eten deden we thuis.

Nog steeds nemen we de fiets of de tram, maar vaak toch ook de auto, ook op zondag. We vertrekken niet meer alleen vanuit een volksbuurt even buiten het stadscentrum of vanuit een dorp op afstand van de stad, maar steeds vaker ook vanuit de Vinexwijk, tussen die stad en dorpen in, ergens in de uitgedijde stedelijke regio. De auto in, de wijk uit, de ringweg op en vervolgens via de afrit naar het parkeerterrein van de meubelboulevard. Het is een eindje lopen naar de glazen ingang van het winkelparadijs, maar eenmaal binnen kan – sommige dingen veranderen niet – het slenteren beginnen. Dat doen we over iets dat het midden houdt tussen een gangpad en een straat, niet smal, maar ook niet echt breed, niet buiten, maar ook niet echt binnen. De jas blijft aan, maar kan wel open. In de winkels – glazen systeempuien met de namen van winkelformules – kopen we het een en ander, waarna we op een terrasje van het grand café bij de roltrappen een cappuccino drinken. Met de tassen lopen we naar de auto, die we vervolgens nog even verderop neerzetten, bij een grote blinde doos, omdat we nog een kastje voor in de slaapkamer willen. Nadat we zijn geslaagd, besluiten we nog wat te eten. Niet in het gezellige wokrestaurant boven de megasportwinkel, maar hier in het woonwarenhuis, want dat is gemakkelijker. Ruim voor sluitingstijd, het loopt nog maar tegen achten, sturen we de oprit op.

Stedelijkheid

Doordat we ons al winkelend op nieuwe manieren door de stad verplaatsen, verplaatst de stad haar zwaartepunt. Andersom kan ook. Het veranderende aanbod van projectontwikkelaars, investeerders en winkeliers schept nieuwe vraag. Waar we gratis kunnen parkeren, kunnen we de auto kwijt. Waar we de auto kwijt kunnen, kopen we graag een nieuw bankstel.

Toegegeven, de bovenstaande inleiding schetst een nogal generiek en stereotiep beeld. Immers, wie zijn 'we' en om welke stad gaat het? Steden verschillen, de aloude stadscentra doen het goed en niet iedereen vindt een wokrestaurant gezellig. Niettemin, door het nieuwe aanbod en de nieuwe vraag groeit de stad en verandert ze van vorm. Soms netjes volgens plan binnen keurige contouren, soms grilliger en lastiger in toom te houden, zoals langs de snelwegen. Aan de randen van de stad zijn de afgelopen decennia tal van plekken van functie veranderd. Voorheen voor het publiek oninteressante plekken trekken nu massa's mensen. Dat was lange tijd formeel niet helemaal de bedoeling, maar komt velen heel goed uit. Zij winkelen er, gaan er uit eten en naar de film. Intussen zijn de regels aan deze nieuwe praktijk aangepast en mag het her en der ook gewoon, hoewel critici vinden dat het niet zou moeten mogen. De stad verdient bescherming, vinden zij. Het land trouwens ook.

Want wat treffen we aan langs de snelweg? Een eendimensionaal consumptiedecor, plat en lelijk, en bovendien inefficiënt, omdat de dozen en hun parkeerterreinen groene ruimte vreten en er na sluitingstijd verlaten bij liggen. En als het er wel druk is, bedreigen deze nieuwe trekpleisters de winkelcentra in de oude stad. We willen toch niet dat onze binnensteden leeglopen en in verval raken? Critici zien nieuwe stukken stad ontstaan, maar ontdekken daar nauwelijks stedelijkheid. Als stedelijkheid te ver en te dun wordt uitgesmeerd, blijft er te weinig van over. Dan ligt smakeloosheid op de loer. Er dreigt een ruimte te ontstaan die zijn landschappelijke kwaliteiten heeft verloren, maar er onvoldoende stedelijke voor heeft teruggekregen. Stad noch land: het wordt onduidelijk waar de ene ophoudt en het andere begint. Aan de ene valt niet meer te ontsnappen, het andere is buiten bereik geraakt.

Er is dus kritiek, met daartegenover massaal gebruik, wat als een vorm van waardering kan worden beschouwd of op zijn minst als een acceptatie. Waarom zou een meubelboulevard stedelijk moeten zijn? Je kunt er gemakkelijk komen, als je een auto hebt, en je kastje kan in de kofferbak. Handig. In de binnenstad is parkeerruimte schaars. Mooi hoor, die stedelijkheid, maar wel duur, als je met de auto komt.

En hoezo stedelijk? Hoe bepalen we of een plek stedelijker is dan andere plekken? Bestaat er een maat voor stedelijkheid? Op het eerste gezicht wel. Op vakantie weten we niet hoe snel we ons vanaf de luchthaven – die toch stedelijke kwaliteiten heeft – naar de monumenten en musea in de stad van bestemming moeten begeven. Als we op zoek zijn naar stedelijkheid, zijn we klaarblijkelijk in staat deze te herkennen. Bovendien zullen weinigen ontkennen dat de historische binnenstad van Amsterdam stedelijker is dan

een woonwijk aan de rand van Almere.

Bij nadere beschouwing ligt het echter lastiger. We herkennen een zekere mate van stedelijkheid, maar een meeteenheid bestaat niet. Als kwaliteit van plekken leent stedelijkheid zich daarvoor niet. Maar dat betekent niet dat we met lege handen staan. In het ruimtelijk onderzoek en de planningspraktijk worden plekken ingedeeld naar soorten stedelijkheid. Er bestaan verscheidene indelingen voor verscheidene doeleinden, elk met hun eigen sterke en zwakke kanten, maar voldoende precies (en voldoende rekkelijk) om beleidsmakers, planners, ontwerpers en andere betrokkenen in staat te stellen elkaar te verstaan in gesprekken over de stedelijke regio. Laten we met die kennis terugkeren naar het woonwarenhuis, het wokrestaurant en het terras bij de roltrap. Hoe zijn de meubelboulevards ontstaan? Waarom trekken ze zoveel publiek? Wat is er mis met de stedelijkheid ter plekke? Hoe valt de kloof tussen de publieke belangstelling en de hoon van critici te verklaren? En welke positie neemt het beleid in? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, wordt in de volgende paragraaf eerst het begrip *stedelijk milieu* geïntroduceerd. Daarmee krijgen we meer grip op de aard van de meubelboulevard. In de daarop volgende paragrafen volgen we – in de termen van dit boek – drie *verplaatsingen*: van het winkelen van centrum naar periferie, van de zeggenschap over de ruimtelijke ordening van hogere naar lagere bestuurslagen en van de overheid naar de markt, en van winkelcentra in openbaar eigendom naar privaat bezit. Met kennis over deze verplaatsingen kunnen we de meubelboulevard beter duiden en daarmee de hedendaagse stad.

Stedelijke milieus

Van begrippen als *stad*, *verstedelijking* en *stedelijkheid* bestaan vele definities. Verscheidene elementen keren daarin in wisselende samenstelling terug. In functionele beschrijvingen geldt dat voor een groot, gevarieerd voorzieningenaanbod, veel en gevarieerde woon- en werkplekken en functiemenging. Fysieke beschrijvingen bevatten elementen als dichtheid, massa, bouwhoogte en verschillende soorten infrastructuur. Tegelijkertijd wordt – omgekeerd – een zekere mate van openheid en groen als belangrijk kenmerk genoemd. In steden die goed functioneren, bestaat er een balans tussen beide kwaliteiten. De juiste balans verschilt uiteraard per locatie. Dat heeft veel te maken met hoe stedelingen plekken ervaren. Waar ze in het ene deel van de stad, bijvoorbeeld in het uitgaanscentrum, levendigheid verwachten, verlangen ze in een ander deel juist rust, bijvoorbeeld in een woonwijk of een recreatiegebied. De wensen verschillen ook op verschillende momenten van de dag, zoals een levendige straat overdag

en rust 's nachts, of overdag winkelend publiek op een plein en 's nachts uitgaanspubliek.

In beleid, planning en ontwerp gaat het erom de functies, de fysieke inrichting en de sfeer van een locatie op elkaar af te stemmen. Bovendien is er een zekere samenhang nodig tussen de verschillende locaties en sferen verspreid over de stad. Zo moeten plekken bereikbaar zijn, is er behoefte aan contrast, zodat er voor verschillende typen stedelingen wat te kiezen valt, en moeten verschillende sferen elkaar niet onnodig in de weg zitten. Afstemming en samenhang vraagt van beleidsmakers dat ze kennis hebben over al deze elementen van stedelijkheid en dat ze deze bovendien met gevoel in de juiste combinaties (verder) kunnen ontwikkelen. Het gaat daarbij – dat zal inmiddels duidelijk zijn – niet alleen om de aantallen en de ligging van woningen, bedrijven, parkeerplaatsen en parken, maar ook om de aard van die plekken. Staan woningen dicht op elkaar? Zijn ze gestapeld of staan ze in een rij? Zijn er winkels en bedrijven in de buurt? Zo ja, welk soort mensen trekken deze aan?

Om dergelijke kwaliteiten in samenhang te kunnen bekijken, hebben geografen, stedenbouwers en planners het concept *stedelijk milieu* ontwikkeld. Dit concept kan planmakers en bestuurders helpen te bepalen over welke typen plekken en functies een stedelijke regio beschikt en waaraan deze behoefte heeft. Denk aan een winkelgebied in de oude binnenstad, een rustige woonwijk voor gezinnen met kinderen en een meubelboulevard aan de rand van de stad. Een milieu wordt getypeerd door een combinatie van stedelijke functies (zoals wonen en werken), in een bepaalde verhouding (bijvoorbeeld veel winkels en weinig woningen) met een bepaalde dichtheid (bijvoorbeeld dertig woningen per hectare) en met een bepaalde gebruiksintensiteit (bijvoorbeeld het aantal werknemers ter plekke).

Voor verschillende doeleinden zijn verschillende categorieën in omloop. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL, zie Ritsema van Eck et al., 2009) onderscheidt maar liefst achttien stedelijke milieus, die samen een overzicht geven van de milieus die vandaag de dag in de Nederlandse steden voorkomen. Dat wil niet zeggen dat er geen nieuwe milieus denkbaar zijn. De stad verandert immers voortdurend. Veranderend gedrag van gebruikers kan ervoor zorgen dat bestaande milieus uit de gratie raken, beleidsmakers kunnen nieuwe, zich ongepland ontwikkelende plekken over het hoofd zien, en ontwerpers en ontwikkelaars kunnen innovatieve milieus introduceren. Categorieën kunnen zowel achterlopen op stedelijke vernieuwingen als daarop anticiperen. Zo duurde het even voordat de meubelboulevards die zich in de loop van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw aan de

randen van vrijwel alle steden ontwikkelden, in de statistieken waren te herkennen als aparte stedelijke categorie. Intussen is de *big box boulevard*, zoals deze grootschalige winkelcentra soms worden genoemd, gaan behoren tot de categorie *perifeer detailhandelsmilieu*. Daarbij kunnen we ons echter afvragen hoe perifeer dit milieu in de hedendaagse stad nog is: voorbij de voormalige stadsrand liggen nu de Vinexwijken en sommige voorheen onbebouwde infrastructuurknooppunten buiten de stad liggen nu op strategische locaties in de groeiende stedelijke regio. De meubelboulevard mag dan niet in de binnenstad liggen, maar perifeer?

Alhoewel de *stedelijke milieus* als afzonderlijke begrippen dus geen eeuwigheidswaarde hebben, stellen ze ons in staat om verscheidene plekken en functies in de stad behoorlijk verfijnd te duiden. Ze geven een indicatie van de mate van stedelijkheid – niet exact in een eenheid uitgedrukt, maar relatief, in termen van bijvoorbeeld hoog- en laagstedelijk. Daarnaast beschrijven ze verschillende soorten stedelijkheid, bijvoorbeeld door aan te geven of wonen of werken op een plek domineert en of er kantoren of winkels zijn te vinden. Bovendien stellen de begrippen ons in staat om de stedelijke regio te bekijken in termen van complementariteit. Zo is er in een omvangrijk stedelijk gebied behoefte aan dure appartementen in een hoogstedelijk centrummilieu én aan betaalbare portiekflats in stedelijk groen. En zo neemt de ene stedeling de metro naar het centrum van Rotterdam om te winkelen in de Koopgoot (Beurstraverse), terwijl de andere via de snelweg A20 naar Woonmall Alexandrium rijdt. Stedelijkheid komt in vele smaken voor.

Perifeer detailhandelsmilieu

Hoe is het perifeer detailhandelsmilieu ontstaan, ofwel waardoor is een deel van het winkelen verplaatst naar de stadsrand? Die verplaatsing maakt deel uit van een bredere beweging, een toenemende ruimtelijke spreiding van stadscentrum naar periferie.

Een van de belangrijkste drijvende krachten die daaraan ten grondslag liggen, is de schaalvergroting die de afgelopen decennia in veel economische sectoren heeft plaatsgevonden. Zo is de productie veel grootschaliger geworden en zijn in de distributiesector steeds grotere opslagloodsen gebouwd, veelal platte dozen die gemakkelijk bereikbaar zijn voor vrachtwagens. Ook op het gebied van de recreatie is ‘mega’ de trend: megabioscopen, megadisco’s en mega-evenementen (zie bijvoorbeeld Metz, 2002). Daarvoor zijn forse complexen nodig, zoals stadions (vaak inclusief kantoor- en vergaderruimten) en uitgaanscentra, die in sommige gevallen worden geclusterd in nieuwe, grootschalige stedelijke subcentra. Denk aan

het gebied rondom de Amsterdam Arena.

In de detailhandelssector is schaalvergroting de dominante trend (Evers, 2011). Supermarkten bieden een breder assortiment aan producten aan en *superstores* bieden een steeds grotere keuze aan binnen een bepaalde branche (schoenen, speelgoed, boeken). Hiervoor zijn grotere winkelpanden nodig. Deze zijn in de binnensteden schaars of moeilijk te realiseren. Perifere locaties hebben vele voordelen voor grootschalige detailhandel. Een groot aantal gemeenten reserveert in de stadsrandzone en in de buurt van snelwegafslagen ruimte voor (toekomstige) bedrijvigheid in de vorm van nieuwe bedrijventerreinen en biedt deze aan tegen relatief lage prijzen. Meestal zijn deze plekken niet bedoeld voor detailhandel. Toch zijn ze aantrekkelijk voor winkeliers, want de lagere kosten kunnen direct worden vertaald in lagere prijzen en een groter assortiment voor de consument. Uiteraard is de grote winkel niet nieuw in Nederland. Al sinds de opkomst van de warenhuizen in de binnensteden is het publiek ermee bekend. Maar de schaalvergroting heeft de afgelopen decennia fors doorgezet. De gemiddelde winkel is nu ruim zeven keer zo groot als veertig jaar geleden. Het grootst zijn de winkels die meubels, tuinartikelen en bouwmaterialen verkopen. De Bijenkorf in Amsterdam is momenteel de tiende grootste winkel van Nederland. Op de ranglijst moet het warenhuis negen tuincentra, woonwarenhuizen, meubelzaken en bouwmarkten laten voorgaan (Evers, 2011: 13). Dit soort zaken domineert ook de rest van de top-25: daarin komen nog maar drie binnenstedelijke warenhuizen voor. Naast deze schaalvergroting is de toegenomen automobilititeit een tweede belangrijke factor. In de afgelopen decennia is het autobezit en -gebruik fors toegenomen. Alhoewel Nederlandse consumenten nog steeds veel te voet en met de fiets gaan winkelen, nemen ze steeds vaker de auto. Hierdoor is hun blikveld (in vaktermen: *koopshorizon*) verruimd: consumenten zijn bereid om verder te reizen voor scherpere prijzen, een andere sfeer of grotere keuzemogelijkheden. Ook stellen zij andere eisen aan een locatie. Vooral de bereikbaarheid en parkeervoorzieningen zijn belangrijk. Naarmate binnenstedelijke locaties de afgelopen decennia meer te maken kregen met verkeersdruk, werden de locaties aan de randen van de stad relatief gemakkelijker bereikbaar, niet alleen voor klanten, maar evenzeer voor leveranciers en werknemers. Sommige locaties in de stadsrandzone zijn goed met het openbaar vervoer bereikbaar (bijvoorbeeld Amsterdam Arena en Alexandrium), maar de meeste zijn gericht op automobilisten. Een derde factor die heeft bijgedragen aan de groei van het winkelen aan de stadsrand is de suburbanisering van het wonen. De afgelopen decennia heeft de ontwikkeling van een aantal generaties nieuwbouwwijken rondom de

steden ervoor gezorgd dat er naast centra subcentra zijn ontstaan. Vanaf de jaren zeventig zijn veel gezinnen vanuit de bestaande steden verhuisd naar de zogenoemde groeikernen (zoals Nieuwegein bij Utrecht en Zoetermeer bij Den Haag). Vanaf de jaren negentig vertrokken suburbanisanten vooral naar de Vinexwijken (zoals Meerhoven bij Eindhoven en Reeshof bij Tilburg). Per saldo is de bevolking van de stedelijke regio's hierdoor fors gegroeid, hetgeen klanten oplevert voor nieuwe winkels. Maar er is meer dan alleen het toegenomen aantal mensen. Hun spreiding over de stedelijke regio is veranderd. Doordat de nieuwe woonwijken doorgaans op enige afstand van de steden liggen, zijn meerkernige regio's ontstaan. Zoals hierboven al kort werd aangestipt, zijn de (voormalige) stadsranden ingeklemd geraakt tussen oude en nieuwe delen van de stad, waardoor de winkelcentra ter plekke nauwelijks nog perifeer zijn te noemen. De winkeldozen zijn vanuit verschillende richtingen uitstekend bereikbaar, met de auto, maar steeds vaker ook met het openbaar vervoer. Hoewel veel meubelboulevards nog steeds op enige afstand (in kilometers) van woonwijken liggen, liggen ze in termen van bereikbaarheid (reistijd) behoorlijk centraal.

Deze nieuwe relatie tussen centrum en periferie is bovendien nog om een andere reden aan verandering onderhevig. In tegenstelling tot de klassieke pendel tussen buitenwijk en stad verplaatsen bewoners – en zij zijn ook werknemer, consument en recreant – zich in toenemende mate kriskras tussen suburbane plekken (zie bijvoorbeeld Hornis en Ritsema van Eck, 2010). Zij zijn voor veel voorzieningen niet meer aangewezen op de oude binnenstad. Nog wel voor een toptoneelstuk in een grote schouwburg, maar niet meer voor een film. En misschien nog wel voor de sfeer van de grootstedse Bijenkorf, maar niet meer voor veel van de spulletjes die ze daar verkopen.

Deze verspreide verstedelijking – al is ze in Nederland in vergelijking met veel andere landen nog steeds tamelijk compact – ontlokt beschouwers verschillende reacties. Zonder hier de diepte in te gaan, noem ik hier twee soorten. De eerste komen we bijvoorbeeld tegen in *Welkom in Megapolis* (2008) van de filosoof en publicist Jan-Hendrik Bakker. Bakker constateert een nivellering van het onderscheid tussen stad en land, niet in de laatste plaats als gevolg van de jongste golf nieuwbouwwijken die in zijn ogen het landschap heeft overspoeld. Hij verwijt bewoners van de hedendaagse stedelijke regio nogal onnadenkend het dagelijks bestaan in de uitdijende stad voor lief te nemen. Doordat de *homo suburbanus*, in Bakkers woorden, woont, werkt en recreëert in een uitgestrekte, ongedifferentieerde verstedelijkte ruimte, dreigt hij elk gevoel van plaats te verliezen. Zaken als identiteit en betekenis dreigen daardoor verloren te gaan. Omdat Bakker

zich concentreert op het wonen komt winkelen niet expliciet aan bod, maar ik durf er een cappuccino om te verwedden dat identiteit en betekenis op de meubelboulevard in zijn optiek ver te zoeken zijn.

Tegenover deze kritiek kan begrip worden geplaatst. Uiteraard begrijpt ook Bakker heel goed de stad waarover hij schrijft, maar zijn boodschap is toch primair een hedendaagse cultuurkritiek. De stadssocioloog Arnold Reijndorp pareert juist dergelijke kritiek. Hetzelfde verstedelijkte gebied krijgt in *Buitenwijk* (Reijndorp et al., 1998) een heel andere aanblik. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat de bewoners van al die buitenwijken zelf aan het woord komen. Zij blijken er onderling heel verschillende opvattingen op na te houden. Reijndorp c.s. spreken niet van *homo suburbanus*, maar onderscheiden zes verschillende soorten buitenwijkbewoners en krijgen daarmee grip op de toenemende differentiatie in de Nederlandse samenleving: oorspronkelijke en nieuwe stedelingen, dorpelingen, suburbanisanten, buitenwijkers en nomaden. Het voert hier te ver om de verschillen te bespreken, maar allen staan verschillend in het leven, blijken zich om verschillende redenen in de buitenwijk te hebben gevestigd en zien in die buitenwijk dan ook iets heel anders. Voor de een is deze een droombestemming, voor een ander zomaar een plek en voor weer een ander vooral een strategisch gelegen uitvalsbasis. Zoals stedelijkheid in verschillende smaken voorkomt, zijn er ook stedelingen in verschillende soorten. Zij wonen in een stad met een heel ander aanzien dan Bakkers plaats- en identiteitsloze megapolis. Verschillende plekken hebben in het dagelijks leven verschillende betekenissen voor verschillende stedelingen. Door zich te verplaatsen stelt ieder uit verschillende milieus zijn eigen stad samen. Vertaald naar het winkelen: de een kiest een plek om sfeervol te *stadten*, de ander wil op een andere plek snel de weekendboodschappen in de auto laden, en weer een ander wil elders lekker *funshoppen* en daarna naar de McDrive. De ene stedeling haalt een *latte to go* in een koffietentje in een hippe buurt, de andere kiest koffie met appeltaart in een bistro op een overdekt terras.

Decentralisering en liberalisering

De tweede verplaatsing die kan helpen de ontwikkeling van de meubelboulevard te begrijpen, betreft de zeggenschap over de ruimtelijke ordening. Deze is de afgelopen jaren voor een groot deel verschoven van het Rijk naar provincies, gemeenten en marktpartijen. Een planningstraditie die in de loop van de vorige eeuw is ontstaan, wordt daarmee in rap tempo ontmanteld.

Vanaf grofweg eind jaren vijftig heeft het Rijk middels opeenvolgende

ationale nota's over de ruimtelijke ordening en een uitgebreid regelapparaat getracht de verstedelijking in goede banen te leiden. Een constante was het doel het contrast tussen stad en land in stand te houden. De steden moesten compact blijven. Metropoolvorming naar buitenlands voorbeeld moest worden voorkomen – en heeft in Nederland tot op heden ook niet of nauwelijks plaatsgevonden.

De ruimtelijke beperkingen van rijkswegen golden lange tijd ook voor bedrijfsvestigingen. Daarmee probeerde het Rijk de deconcentratietrend die in de vorige paragraaf ter sprake kwam tegen te gaan. Met wisselend succes. Zo wilde het Rijk met het zogeheten abc-locatiebeleid in de *Vierde Nota over de ruimtelijke ordening* (1988) een verdere ruimtelijke uitwaaiing van bedrijven voorkomen. a- en b-locaties waren met openbaar vervoer bereikbaar, c-locaties met de (vracht)auto. Op deze laatste mochten zich enkel bedrijven vestigen die weinig mensen trekken, bijvoorbeeld grote distributeurs. Het door het Rijk gestimuleerde ruimteaanbod op a- en b-locaties strookte echter niet met de grote vraag naar c-locaties. Zo vestigden veel kantoren zich langs de snelwegen. Dit onder druk van de markt, in strijd met de doelstellingen van het Rijk maar met goedkeuring van gemeenten, die liefst elk een eigen bedrijventerrein wilden. Wie vandaag de dag over de snelweg rijdt, kan het ruimtelijk resultaat hiervan niet ontgaan.

Naast kantoren heeft ook een toenemend aantal winkels zich langs de snelwegen gevestigd (zie voor cijfers eventueel Evers en Hamers, 2010), niet alleen bij op- en afritten, vanwege de bereikbaarheid, maar ook in linten parallel aan de snelweg, de bekende zichtlocaties. In dit opzicht hebben de snelwegen de klassieke etalagefunctie van de stad danig uitgebreid en verpakt in een eigentijds jasje. Een spectaculair voorbeeld is de Cockpit, een futuristisch gebouw annex geluidswal langs de A2 bij de Utrechtse Vinexwijk Leidsche Rijn. Het uitgangspunt voor het ontwerp ervan was de beweging van voorbijrazende auto's. Datzelfde geldt voor The Wall, gelegen in het verlengde van de Cockpit. Dit gebouw van maar liefst 800 meter lang fungeert niet alleen als geluidsscherm, maar herbergt ook een scala *XLstores*. Het bedient de bewoners van Leidsche Rijn en maakt volgens de website *en passant* het passeren van Utrecht via de A2 tot 'een mooie ervaring'. Het onderbreken van de reis bij The Wall voor een 'shop-stop' heet een geweldige belevenis. Het complex is 'het visitekaartje van Utrecht' (www.thewall.nu).

Tegenover het beperkte succes van het afremmen van bedrijvigheid op dit soort plekken staat het feit dat slechts op een beperkt aantal c-locaties grootschalige perifere detailhandelsmilieus zijn ontstaan. Het

restrictieve nationale beleid heeft de detailhandel, zeker in vergelijking met andere landen, gedurende de afgelopen decennia behoorlijk in de greep gehad. Sinds de jaren zeventig is het nationale ruimtelijk beleid gericht op de beperking van de bouw van winkelcentra buiten bestaande winkelgebieden. Dit onder meer om de voorzieningen in de (binnen)stad te beschermen en de (auto)mobiliteit te beperken. In de loop van de tijd zijn er echter steeds meer uitzonderingen gemaakt op de beperkingen: in het oorspronkelijke perifere detailhandelsvoorzieningenbeleid (PDV-beleid) voor brand- en explosiegevaarlijke goederen en grote producten zoals auto's, boten en caravans, in de jaren tachtig voor bouwmarkten, tuincentra en meubelhallen (de meubelboulevards), en in 1990 naar aanleiding van de komst van IKEA voor huishoudelijke artikelen. Drie jaar later introduceerde het Rijk het geconcentreerde grootschalige detailhandelsvestigingenbeleid (GDV-beleid). Grote steden mochten GDV-locaties aanwijzen waar geen branchebeperkingen gelden, bedoeld voor vestigingen groter dan 1500 vierkante meter winkelvloeroppervlak (XL dus). Een voorbeeld hiervan is het Alexandrium in Rotterdam.

Een opvallende recente uitzondering zijn de zogeheten *factory outlet centers*. Doordat fabrikanten hier rechtstreeks aan consumenten verkopen, is er strikt genomen geen sprake van detailhandel. Toch concurreren de *outlet centers* met andere winkelcentra. Het toenmalige ministerie van VROM heeft geprobeerd de bouw van het eerste Nederlandse *outlet center* (Batavia Stad in Lelystad, geopend in 2001) stil te leggen, maar dat is niet gelukt. Daarna zijn er nog twee *outlet centers* bij gekomen, in Roermond en Roosendaal.

Vanaf eind jaren tachtig, begin jaren negentig (*Vierde nota* en *Vinex (Vierde nota extra, 1991)*) is het Rijk de zeggenschap over de ruimtelijke ordening meer en meer bij de decentrale overheden gaan neerleggen en zijn de overheden het initiatief steeds meer aan de markt gaan overlaten. De *Nota ruimte* (2004) en de huidige *Structuurvisie infrastructuur en ruimte (SVIR, 2012)* zijn een nog nadrukkelijker voortzetting van deze trend. Gedurende pakweg twintig jaar hebben de opeenvolgende accentverschuivingen een sluipende revolutie teweeggebracht: een decentralisering en liberalisering van het ruimtelijk beleid in Nederland.

Op het gebied van de detailhandel werden in de *Nota Ruimte* (2004) de harde beperkingen op rijksniveau voor branchering en locatie geschrapt. Het was nu grotendeels aan de lagere overheden om te bepalen op welke locaties zij (grootschalige) winkels toelieten. De huidige *SVIR* gaat nog een stapje verder. De detailhandel komt daarin niet meer aan de orde, het locatiebeleid is geheel komen te vervallen. Vooral de provincies zijn nu aan zet, in overleg

met de gemeenten en marktpartijen: investeerders, projectontwikkelaars, (groot)winkelbedrijven en winkeliers. En uiteindelijk de consument. Dit roept de vraag op of het hek van de dam is, oftewel of het hek rond de stad opengaat en de weilanden vol komen te staan met *shopping malls*. De angst dat dit ons voorland is, is de angst voor wat in het publieke debat vaak Amerikaanse toestanden wordt genoemd: *suburban sprawl* (ongebreidelde, onbeheersbare verstedelijking) en *mallification* (het overdekte winkelcentrum wint het van de oude binnenstad). Met de warenhuizen hebben we leren leven; sterker nog, samen met de chique passages zijn ze zelfs iconen van Europese stedelijkheid geworden. Maar de *out-of-town shopping mall* is volgens deze opvatting een brug te ver. Ze is te beschouwen als het symbool van wat architectuurhistoricus Bernard Colenbrander *De verstrooide stad* (1999) heeft genoemd. Een stad zonder eigenschappen: het resultaat van economische motieven en particuliere belangen, tot stand gekomen zonder coherente visie op ruimtelijke samenhang. Deze onvrede en onrust is te begrijpen. Samenhang en algemeen belang zijn in een door de markt gedomineerde planning niet vanzelfsprekend. Maar hoe reëel is de angst voor een verdere verstrooiing van grootschalige winkelcentra over het stedelijk landschap?

In tegenstelling tot de soms alarmerende berichtgeving in zowel het vakdebat als de media acht de planoloog en detailhandelexpert David Evers (2011: 6, 20-24) die kans vrij klein. Evers erkent dat de verleidingen op de lokale schaal groot zijn en dat de detailhandelsbranche kampt met tegenstrijdigheden die coherentie en samenhang in de weg kunnen staan. Zo klagen meubelzaken dat er te veel meubelboulevards zijn, maar zodra een nieuwe boulevard wordt ontwikkeld, vestigen ze zich daar voordat een concurrent dat doet. Opiniemakers en ook Kamerleden tonen zich bezorgd over de monotonie van winkelgebieden door de alomtegenwoordigheid van de grote winkelketens, maar consumenten lijken hier niet erg zwaar aan te tillen. Alhoewel consumenten zeggen waarde te hechten aan gezellige, kleine, zelfstandige winkels, kopen zij als puntje bij paaltje komt hun breedbeeldtelevisie toch vaak (liefst tegen stunts) bij een grote winkelketen. Lokale overheden, op hun beurt, willen de binnenstad beschermen, maar zwichten in de praktijk vaak voor projectontwikkelaars met plannen voor grote winkelcentra, waar de gevestigde detailhandel, buurgemeenten en milieuorganisaties vervolgens tegen in het verweer komen.

Niettemin is volgens Evers ook na de decentralisering en liberalisering van rijkswege het algemene beeld dat de lagere overheden het locatiebeleid voor detailhandel niet hebben losgelaten en dat het in veel gevallen ook

niet minder strikt is geworden. Vooral de provincies staan op de rem. Zij geven de voorkeur aan winkels op binnenstedelijke locaties en verbieden vooralsnog de zogeheten weidewinkels in het buitengebied. Evers acht het gezien de Nederlandse traditie onwaarschijnlijk dat de provincies op grote schaal Amerikaans aandoende *shopping malls* of Franse *hypermarchés* zullen toestaan.

Daarnaast is er mogelijk nog een tweede rem op de verspreiding van nieuwe perifere winkelcentra. Het winkelvloeroppervlak in Nederland neemt in verhouding sneller toe dan de omvang van de bevolking en de consumentenbestedingen in de detailhandel. Dit leidt tot overbewinkeling en verzadiging. Daar komt nog bij dat we steeds vaker via het internet winkelen. Aan de groei van het aantal en de omvang van de megawinkels lijkt dus ook door economische mechanismen een grens te zitten. Evers wijst er in dit verband op dat er ironisch genoeg in de Verenigde Staten door overaanbod en veroudering van het concept vrijwel geen nieuwe *malls* meer worden gebouwd.

Stedelijk

De derde en laatste verplaatsing is die van openbaar eigendom naar privaat bezit. De winkelstraat in de oude binnenstad is vrijwel altijd eigendom van de gemeente, het grootschalige winkelcentrum aan de stadsrand meestal in bezit van een marktpartij. Deze eigendomssituatie zelf houdt de gemoederen niet zo bezig, maar de macht die de eigenaar kan uitoefenen over het publieke karakter van zijn domein des te meer.

De kritiek op de meubelboulevard betreft naast het vermeende gebrek aan identiteit en de mogelijk ongeleide uitbreiding en verspreiding ervan ook de privatisering van het winkelen. De onvrede betreft in dit geval een verplaatsing van buiten naar binnen. Met 'binnen' bedoel ik hier niet de ruimte binnen winkels, maar die daaromheen, bijvoorbeeld de route door het winkelparadijs die ik in de inleiding omschreef als het midden tussen een straat en een gangpad, maar in veel gevallen ook de parkeerplaats buiten de grote doos. Lang voordat het publiek een winkel binnengaat, is het al 'binnen', is het een privaat domein binnengegaan. Daar wordt een ander gedrag verwacht dan in de openbare ruimte. Er wordt ook ander gedrag voorgeschreven.

De meeste mensen hebben dit niet of nauwelijks in de gaten en voor hen maakt het wellicht ook niet zoveel uit. Anderen merken dit veel sneller: een dakloze wordt de toegang geweigerd, wie zomaar rondhangt, wordt door camera's in de gaten gehouden en wie als onderzoeker foto's wil maken, krijgt een bewaker achter zich aan. Daarmee staat een aantal kenmerken

van stedelijkheid onder druk. Waar de meeste hoogstedelijke milieus worden gekenmerkt door openbaarheid, levendigheid en diversiteit, gaat het in veel perifere detailhandelsmilieus eerder om beperkte toegankelijkheid, geregisseerde levendigheid en een zekere sociaaleconomische homogeniteit. Om deze sfeer te omschrijven, zijn in de kritische vakliteratuur fraaie termen bedacht, zoals *McDonaldization* (Ritzer, 1993), dat efficiëntie, voorspelbaarheid, meetbaarheid en controle samenvat, en *pacification by cappuccino* (Zukin, 1995), dat doelt op de beheerste *middle-class* cultuur van veilige terrasjes. In de *copyrighted urban environment* (Sorkin, 1992) geldt: wie betaalt bepaalt, de markt dus. De eigenaar heeft belang bij een voorspelbare en beheersbare omgeving en heeft het recht instrumenten in te zetten om deze te creëren en beschermen. Zo ontstaat een *urbanoid environment* (Goldberger, 1996): stedelijk, maar niet helemaal – *stedelig*, om eens een Nederlands neologisme te introduceren.

Het winkelend publiek weet de verwarmde binnenstraat en het terras bij de roltrap massaal te vinden, maar er zijn ook vakmensen die de kwaliteiten van private stedelijkheid erkennen. Zo wijst de Spaanse architect Manuel de Solà-Morales (1992) erop dat ook private plekken in de stad, zoals de winkeldozen op de meubelboulevard, ruimte bieden aan publieke activiteiten. Zeker niet alles is er toegestaan – zo zal een protestactie er niet lang duren – maar het is onmiskenbaar dat veel mensen elkaar op dit soort plekken ontmoeten. De Solà-Morales wijst in dit verband op de tekortkomingen van de termen *publiek* en *privaat* in de analyse en het ontwerp van de hedendaagse stad. Hij introduceert daarom het *collectieve* als een concept dat een tussenvorm aanduidt met belangrijke hedendaagse stedelijke kwaliteiten en pleit ervoor dit soort plekken veel beter dan nu te verbinden met de rest van de stad.

In Nederland betoogt Arnold Reijndorp (2007) iets vergelijkbaars. Hoewel zijn betoog primair is gericht op de gekleurde stadswijken, is het ook met betrekking tot het perifere winkelcentrum van belang. Veel publiek domein, stelt Reijndorp, is het resultaat van commerciële inspanningen: van horecaondernemers, winkeliers en grootwinkelbedrijven. Mensen die elkaar op straat misschien voorbijlopen of zelfs ontwijken, komen elkaar in de winkel tegen. Het zijn vooral de winkelketens of filiaalbedrijven – denk aan Etos en Blokker – die een (sociaaleconomisch en etnisch) gedifferentieerd publiek trekken. Het publiek domein wordt volgens Reijndorp in belangrijke mate daar vormgegeven. Interessant is dat het precies de filiaalbedrijven zijn die de grote winkeldozen aan de stadsrand domineren. Deze bedrijven geven de stad op deze plek misschien geen grootstedelijke allure, maar verlenen de geprivatiseerde stad onvermoed een publieke kwaliteit.

Dat deze publieke kwaliteit beperkt is en dat, algemener, niet alle aspecten van stedelijkheid hier zijn te vinden, deelt het perifeer detailhandelsmilieu met de andere stedelijke milieus, en daarbinnen met de diverse plekken en instituten die de stad tot stad maken, denk aan het station, het museum en zelfs het stadhuis. Overal moeten bepaalde stedelijke en publieke kwaliteiten wijken voor andere. Per locatie komen die in verschillende combinaties voor. Zelfs binnen het perifere detailhandelsmilieu zijn de verschillen groot. Waar ik in dit essay termen als *meubelboulevard* en *shopping mall* losjes door elkaar heb gebruikt, worden deze in de stedenbouwkunde, planologie en geografie strikter gedefinieerd. Bovendien worden veel verfijnder onderverdelingen gehanteerd. Zo worden er van de meubelboulevard vijf generaties onderscheiden, die onder meer verschillen wat betreft de mate van planning (steeds gedetailleerder), het assortiment producten (steeds breder) en de pretfactor, de beleving die het winkelen steeds meer op de entertainmentbranche doet lijken.

Deze verschillen hebben hun weerslag op de stedelijkheid van deze stukken stad. Zo kunnen op de Woonboulevard Kanaleneiland aan de A12 in Utrecht (eerste generatie) de grote bouwvolumes, het grote winkeloppervlak en de grote aantallen bezoekers worden beschouwd als vormen van stedelijkheid. Hoogstedelijk is de Woonboulevard echter beslist niet: de buitenruimte is juist weinig stedelijk te noemen. Deze heeft de uitstraling van een bedrijventerrein. De ruimtelijke opzet is enkel gericht op parkeren, inladen en wegrijden, hetgeen contact tussen mensen ontmoedigt en daarmee het ontstaan van zoiets als een publiek domein.

Een heel andere uitstraling heeft Westermaat Plein (vijfde generatie) aan de A1 bij Hengelo. Westermaat Plein herbergt een veel breder scala aan winkels en heeft horecavoorzieningen. Bovendien is er voor een perifeer winkelgebied bovengemiddeld aandacht besteed aan het ontwerp. Het masterplan is gemaakt door het gerenommeerde bureau West 8 en architectenbureau Mecanoo ontwierp een samenhangend geheel van gebouwen (met bescheiden reclame-uitingen) rond een centraal plein. Aan de A1 staan houten torens met reclame, die verwijzen naar de traditionele zouttorens die vroeger in Twente waren te vinden. Waar de Utrechtse Woonboulevard rommelig en onoverzichtelijk is, ontstaat op Westermaat Plein door de ontworpen samenhang (van de gebouwen en de openbare ruimte) een zekere *sense of place*. Tot op zekere hoogte, want ondanks de aanduiding 'Plein' doet de buitenruimte in de praktijk vooral dienst als parkeerterrein waardoor voetgangers op weg naar winkel of restaurant (bijvoorbeeld Wok 'n Roll) zich een weg moeten banen door een zee van auto's. Verscheidene aspecten van stedelijkheid zijn hier in potentie

aanwezig, maar deze wordt (nog) niet verzilverd.

Stiefkind van de stad

Dat deze potentiële stedelijkheid niet wordt gerealiseerd, kunnen we niet alleen aan planners, projectontwikkelaars, ondernemers en consumenten toeschrijven. Die potentie *mag* op de meeste plekken niet worden verzilverd. In de Nederlandse steden en planningspraktijk moeten meubelboulevards namelijk hun plaats kennen. Ze zijn onderdeel van het dagelijks leven van veel stedelingen, maar worden zowel formeel als cultureel nog steeds beschouwd als een stiefkind van de stad. De drie verplaatsingen (deconcentratie en differentiatie, decentralisering en liberalisering, en privatisering) die in dit stuk zijn beschouwd als belangrijke veranderingen in de Nederlandse stad en samenleving, helpen ons te begrijpen waarom. Meubelboulevards zijn het fysieke resultaat van die verplaatsingen: in termen van ruimte van het midden naar de rand, in termen van macht van de overheid naar de markt, en in termen van identiteit van de burger naar de consument. De meubelboulevard past daardoor bij Nederland. De grootschalige winkelcentra in onze steden liggen wel perifeer, maar niet al te perifeer, aan de rand van de stad, maar niet in de wei. Ze zijn groot, maar niet al te groot. Aanvankelijk mocht er niet veel worden verkocht, maar de regels werden opgerekt dus werd dat steeds meer. Maar niet alles, want regels zijn regels. De jongste generatie wordt keurig ontworpen, maar een plein is primair een parkeerplaats, want doelmatigheid staat voorop. Je mag er wel naartoe, maar niet verblijven. Bovendien is de stad hier 's avonds gesloten. Er ontbreken dimensies, maar dat onderscheidt deze plekken niet van andere in de stad en bovendien lijkt het veel stedelingen niet te deren. De meubelboulevards zijn typisch Nederlands: een gemiddelde, middelmatig, noch-noch, net niet. Ze zijn stedelijk, maar niet grootstedelijk. Terwijl ze allang een belangrijk onderdeel zijn geworden van de hedendaagse stedelijke regio, blijft er een afstand met de stad. Want de stad blijft hier de stad, het oude centrum. Een land krijgt de stedelijkheid die het verdient.

Literatuur

Bakker, J. H. (2008). *Welkom in Megapolis. Denken over wonen, stad en toekomst*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas.

Colenbrander, B. (1999). *De verstrooide stad*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Evers, D. (2011). *Detailhandel en beleid. Een continue wisselwerking*. Den

Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Evers, D. en D. Hamers (2010). 'Grootschalige detailhandelsmilieus', p. 151-167, in: Planbureau voor de Leefomgeving, *De staat van de ruimte 2010. De herschikking van stedelijk Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Goldberger, P. (1996). 'The rise of the private city', p. 101-138, in: J. Vitullo Martin (red.), *Breaking away. The future of cities*. New York: The Twentieth Century Fund.

Hornis, W. en J. Ritsema van Eck (2010). 'Van ommeland naar kleurrijk stedelijk mozaïek', p. 135-150, in: Planbureau voor de Leefomgeving, *De staat van de ruimte 2010. De herschikking van stedelijk Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Metz, T. (2002). *Pret! Leisure en landschap*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Reijndorp, A. (2007). 'Kruidvatwijken', p. 53-60, in: W. Derksen (red.), *Kijkend naar Nederland*. Den Haag/Rotterdam: Ruimtelijk Planbureau/NAI Uitgevers.

Reijndorp, A., V. Kompier, S. Metaal, I. Nio en B. Truijens (1998). *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI Uitgevers.

Ritsema van Eck, J., H. van Amsterdam en J. van der Schuit (2009). *Ruimtelijke ontwikkelingen in het stedelijk gebied. Dynamiek Stedelijke Milieus 2000-2006*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Ritzer, G. (1993). *The McDonaldization of society*. Thousands Oaks (CA): Pine Forge Press.

Solà-Morales, M. de (2009 (1992)). 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé domein als nieuwe uitdaging', in: *Oase* 33, p. 3-8.

Sorkin, M. (1992). 'See you in Disneyland', p. 205-232, in: M. Sorkin (red.), *Variations on a theme park. The new American city and the end of public space*. New York: Hill and Wang.

www.thewall.nu (2012)

Zukin, S. (1995). *The culture of cities*. Cambridge (MA): Blackwell.

X.

De beurs

Guus Dix en Pim Klaassen

Proloog

Om de beurs te leren kennen hoeft een econoom de deur niet uit. Hij weet immers al wat hij er aan zal treffen. Er zijn individuele handelaren actief die hun eigenbelang zo goed mogelijk behartigen; ze doen dat door te handelen in producten die van de 'reële economie' zijn afgeleid; en het neveneffect van al die transacties is risicospreiding en economische stabiliteit. Wie bereid is zich te laten verrassen, levert een bezoek aan de beurs veel meer op dan een bevestiging van dit standaardbeeld. In dit essay zullen wij dit punt langs historische weg aannemelijk maken. Hiertoe richten wij ons op een drietal ontwikkelingen: de koloniale expansie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, het carrièrepad van de 19e-eeuwse politiek econoom David Ricardo en een lokale transformatie in de franse aardbeienhandel rond 1980. Op het eerste gezicht hebben die weinig met elkaar te maken. Maar één ding hebben ze met elkaar gemeen. De beursvloer vervult namelijk een hefboomfunctie in de veranderingen en verplaatsingen die zich in elk van deze ontwikkelingen voordoen. Tegelijkertijd zal blijken dat de beurs op haar beurt zelf ook verandert, onder meer door de kennis die ze voortbrengt en de overheidsregulering die greep op haar probeert te krijgen.

Aan de hand van de drie eerder genoemde ontwikkelingen laten we zien hoe de beurs, de overheid en de kennis op en over markten in steeds wisselende constellaties met elkaar bestaan. In de eerste plaats maken we u getuige van de geboorte van de aandelenbeurs in 17^e-eeuws Amsterdam. Wat een contract precies behelst, welke rol onzekerheid speelt en wanneer een transactie als frauduleus moet worden aangemerkt, dat alles moet nog worden uitgevonden. Dat gebeurt op de beursvloer, maar net zozeer in de rechtszaal en de Staten-Generaal. Vervolgens lopen we met beurshandelaar en politiek econoom David Ricardo mee door Londen. Hij voert ons van de beurs naar het parlement, de studeerkamer en weer terug. Zo wordt duidelijk dat de politieke en intellectuele loopbaan van Ricardo onlosmakelijk verbonden is met zijn succes als *stock jobber*. In de derde en laatste akte tenslotte storten we ons op de verkoop van aardbeien. Dit blijkt ons al snel via allerlei geknutsel op de financiële markt bij de huidige financiële crisis te brengen.

Door deze aktes na elkaar op te voeren, laten we zien dat de precieze aard van en relaties tussen kennis, macht en markt door de tijd heen steeds

verandert. Tegelijkertijd maakt juist de tijdloosheid van de beurs als heterogene entiteit duidelijk dat het doorsnijden van al die relaties ten gunste van de helderheid van economische modellen niets anders kan opleveren dan een bloedeloze abstractie. Wie de beurs wil begrijpen, moet buiten de gebaande paden treden.

Akte I: Het ontstaan van de aandelenhandel (1602-1611)

In Nederland wordt het eerste beursgebouw in 1611 in gebruik genomen. Daar gaat natuurlijk het een en ander aan vooraf. Want voordat het samenkomen van handelaren in een apart gebouw georganiseerd wordt, moet de handel in aandelen een zekere vlucht genomen hebben. En precies in het decennium tussen de oprichting van de VOC en de institutionalisering van de beurs vindt een interessant proces plaats, een reeks ontwikkelingen en gebeurtenissen waarin de relatie tussen overheid, beurs en kennis wordt verkend.

Het verhaal begint bij de Staten-Generaal. Zij weet de verschillende, zelfstandig opererende Voorcompagnieën samen te brengen in een Verenigde Oost-Indische Compagnie. Willen Nederlanders optimaal profiteren van hun kennis en kunde inzake handel en zeevaart, dan moet men niet onderling concurreren, maar in gezamenlijkheid optrekken tegen de Portugese handelsvloot. Om tegemoet te komen aan de bestaande verhoudingen worden de eigenaars van de voorcompagnieën aangewezen als bewindhebbers. Maar hoewel de Staten-Generaal de VOC in het leven roept, heeft ze niet de middelen om volledig op eigen houtje te opereren. En daarom wordt er besloten om privaat kapitaal aan te trekken in de steden waar een kantoor van de VOC gevestigd is.

Bij de eerste inschrijving in 1602 wordt een bepaling opgenomen die grote gevolgen heeft. Want al staat een aandeel op naam en kan ze pas na twintig jaar verzilverd worden, het gaat wel degelijk om *tussentijds verhandelbare aandelen* (Petram 2011, p. 24). De koper en verkoper van een aandeel moeten in eigen persoon bij de boekhouder van de VOC verschijnen om daar de overdracht te regelen. De transactie is pas voltooid als de boekhouder het aandeel in de boeken overschrijft en het geheel is goedgekeurd door een bewindhebber. De handel in aandelen die zo op gang komt, noopt tot een fysieke verplaatsing van de boekhouding van het Amsterdamse woonhuis van een van de bewindhebbers van de VOC naar het Bushuis even verderop. Maar hoewel de boekhouder daar zit en de handelswaar er kan worden opgeslagen, is het Bushuis niet de plek waar geïnteresseerden elkaar treffen. De aandelenhandel voegt zich bij de handel in goederen die op dat moment al enige tijd plaatsvindt bij de Nieuwe Brug. Daar kwamen de brieven uit

overzeese gebieden binnen en liepen de kooplieden dus niet alleen elkaar tegen het lijf, maar hoorden ze ook de laatste internationale berichten. In de 17^e eeuw was het geen geringe zaak om nieuws te vergaren. Natuurlijk werd de koers bepaald door de vraag naar en het aanbod van aandelen in de VOC; maar vraag en aanbod waren zelf weer onderhevig aan de krakkemikkige berichtgeving over het wel en wee van de vloot. Hoe was de situatie in Indië? Waren er al schepen op weg naar de Amsterdamse haven? Zo ja, hoeveel? En wat brachten ze aan lading mee terug? Het was moeilijk, zo niet onmogelijk, om de juiste antwoorden op al deze vragen te krijgen. De diplomatieke ontwikkelingen die mogelijk relevant waren voor de toekomstige koers van de aandelen werden geheim gehouden; wat de vertegenwoordigers van de VOC wisten, bleef binnenskamers. Informatie die handelaren langs andere weg ter ore kwam, nam meestal de vorm aan van geruchten waar de betrouwbaarheid niet of nauwelijks van te achterhalen viel. Er werd uitgebreid gecorrespondeerd over het wel en wee van de uitgevaren schepen en de situatie in Indië, maar zekerheid was er pas als de specerijen, de stoffen en het aardewerk daadwerkelijk werden uitgeladen en als dividend werden uitgekeerd.

Die onzekerheid had ook zijn voordelen. In ieder geval voor degenen die er misbruik van wilde maken. Of beter gezegd: slim gebruik. Want wat precies als 'fraude' gold moest nog nader worden bepaald. Die bepaling liet niet lang op zich wachten. Want met de snelle opmars van de aandelenhandel werden ook de eerste gevallen van 'oneigenlijk handelen' beter onderzocht. Zo probeert een groep handelaars de koers van VOC-aandelen te beïnvloeden door het in omloop brengen van slechte berichten. Ze hebben eerder aandelen verkocht die nog niet in hun bezit zijn en hopen dat de onrust op de markt voor een flinke koersdaling zal zorgen. Pas als dat het geval is, slaan ze gezamenlijk goedkope aandelen in om hun belofte aan de kopers na te komen.

De bewindhebbers van de VOC hebben deze strategie echter door en vragen om steun van hogerhand. In een rekest gericht aan de Staten van Holland en aan de Staten-Generaal werd gevraagd om strengere regels rondom de registratie van de handel in aandelen zodat men beter kon toezien op het ordelijke verloop van de transacties. Ook de handelaren laten zich niet onbetuigd. Een aantal van hen neemt, eveneens in een rekest, het VOC-beleid voor het eerst openlijk op de korrel. Er was kritiek op het gebrek aan transparantie van de bewindhebbers over de financiële situatie waarin de VOC verkeerde; op het door elkaar heen lopen van commerciële en militaire doelen; en op het feit dat aandeelhouders geen enkele zeggenschap hadden over de koers van een onderneming waar ze hun geld in gestoken hadden. In

het licht van zulke praktijken, is het niet kies een selecte groep handelaren op mogelijke koersschommelingen aan te spreken. Nadat beide partijen gehoord zijn, doet de Staten-Generaal uitspraak – en wel in het voordeel van de bewindhebbers (Petram 2011, p. 63). Zo ontstaan de eerste vormen van regulering waarbij men een onderscheid aanbrengt tussen de legale handel in opties en de illegale handel in afgeleide producten als ‘verkopen in blanco’s’, de voorloper van de *shorts* waar tegenwoordig zo veel om te doen is.

Belangrijker nog dan de nieuwe regelgeving – die in de praktijk maar een gering effect sorteerde – is de jurisprudentie die aan de hand van rechtszaken ontstaat. Het volgende geval is illustratief. In 1610 krijgt een handelaar te horen dat een van zijn aandelen geblokkeerd is. Dat aandeel heeft hij gekocht van iemand die samen met een frauderende boekhouder van de VOC valse aandelen uitgaf. Achter die eenvoudige overeenkomst blijkt een groot aantal niet geregistreerde transacties te bestaan. In een reeks zittingen wordt die hele keten van transacties teruggelopen tot men uiteindelijk bij de laatste handelaar uitkomt die het aandeel direct van de fraudeur heeft gekocht. Omdat laatstgenoemde de stad ontvlucht is, blijft hij met het waardeloze aandeel zitten. Vervelend voor de gedupeerde, maar buitengewoon verhelderend voor iedereen die daarna de beurs betrad. Waar je in een transactie vanuit kon gaan en wat je expliciet af moest spreken, was nu beter gearticuleerd dan voorheen (Petram 2011, pp.76 & 93).

Wat de bovenstaande gebeurtenissen bovenal laten zien is dat enige helderheid over de rollen van staat, beurs en kennis niet op voorhand te krijgen is; die helderheid is het eindpunt van een proces dat voor alle betrokkenen onvoorziene wendingen kreeg. Geen overheidsfunctionaris kon in 1602 de hoge vlucht van de aandelenhandel zien aankomen; geen investeerder of bewindhebber wist op voorhand al hoe juridische geschillen uit zouden vallen; en ook welke informatie je kon verkrijgen en mocht verspreiden was aan verandering onderhevig. Wat beurs en overheid precies met elkaar van doen hebben en hoe de relatie tussen beiden bemiddeld worden door kennis, dat is iets waar men in de loop van de tijd uit moet komen. Een lerende overheid ontmoet een lerende markt.

Akte II: David Ricardo (1793-1823)

Nadat de handel in aandelen eenmaal goed van de grond is gekomen, duurt het niet lang voordat de grote Europese steden hun eigen beursgebouw krijgen. Voor David Ricardo is de beurs in London even vertrouwd als de synagoge waar hij religieus onderricht krijgt. Als zoon van een Joodse beurshandelaar is hij er kind aan huis. In 1793 raakt Ricardo gebrouilleerd

met zijn ouders – hij trouwde met een protestantse vrouw – en gaat hij zelfstandig opereren als *stock jobber* – dat wil zeggen, als tussenpersoon die op dagelijkse basis in aandelen handelt. Op 14 oktober 1816 stuurt hij zijn vriend Robert Malthus een brief met een uiteenzetting over de verhouding tussen lonen en winsten. Hij voelt de noodzaak om zich te verontschuldigen: ‘Ik schrijf je te midden van de herrie van de beurs en ben bang dat ik nog onduidelijker ben dan anders’ (Ricardo 1962, letter 184). Alhoewel ze hier als excuus dient voor een mogelijk troebele analyse, heeft de beurs Ricardo in de voorgaande decennia geen windeieren gelegd. Waar hij nu wordt gerekend tot de grondleggers van de economische wetenschap, was hij voorafgaand aan de publicatie van zijn *Principles of Political Economy* (1817) vooral bekend als een uiterst succesvolle beurshandelaar. En wie Ricardo’s latere politieke en intellectuele carrière wil begrijpen, komt onvermijdelijk weer bij de beurs uit.

Rond 1800 worden er op de *London Stock Exchange* vrijwel alleen overheidspapieren verhandeld. Meestal ging het dan om zogenaamde ‘consols’. Een ‘consol’ is een raar soort financieel product. Het gaat om een aandeel dat maar drie procent rente per jaar oplevert, terwijl de courante rente elders al gauw boven de vijf procent lag. Om toch vraag te creëren voor de consols werden ze altijd ‘met korting’ aangeboden. Stel dat een consol zestig pond waard was – op een niet nader bepaald moment van terugbetalen – dan werd ze voor veertig pond aangeboden om de gederfde rente-inkomsten te compenseren. Op die manier dacht de overheid minder geld aan rente kwijt te zijn, maar moesten er wel veel meer aandelen worden uitgegeven om het benodigde bedrag bij elkaar te krijgen. In de aandelenportefeuille van Ricardo zitten lange tijd vrijwel alleen dergelijke consols.

Na vijftien jaar handel komt er verandering in het soort transacties dat Ricardo aangaat. In 1807 krijg hij namelijk iets gedaan wat nog geen beurshandelaar eerder is gelukt. Samen met twee collega’s tekent hij in op een overheidslening van ruim veertien miljoen pond. Als de overheid geld nodig had, dan gunde ze de lening aan de financiële dienstverlener die haar het voordeligst van dienst kon zijn. Dat beurshandelaren zich voor dit soort procedures inschreven gebeurde wel vaker; dat ze de lening ook daadwerkelijk kregen toegewezen niet. Er is in die tijd een vrij strikte scheiding – en een wederzijds wantrouwen – tussen beurs en bank. En het zijn de banken die steeds aan het langste eind trokken als het om het aantrekken van geld voor de overheid gaat. Dat betekent niet dat beurshandelaren volledig aan de zijlijn staan. Zo komen ze wel voor op de lijsten van onderaannemers die banken mee moeten sturen om de

aanvraag gegund te krijgen, maar als puntje bij paaltje komt, is het ook dan maar afwachten wat er van de gemaakte afspraken terechtkomt. Het is gebruikelijk dat de bankiers eerst zo goed mogelijk voor zichzelf zorgen en alleen voor het resterende bedrag bij de beurshandelaren aankloppen – wat de officiële overeenkomst ook was. In beide praktijken komen in 1807 de eerste barstjes. Niet alleen krijgen Ricardo en zijn medeaanvragers de lening toegewezen, iedereen krijgt ook precies dat deel van de lening waar ze op ingeschreven hadden. Om hun dank te betonen aan zijn handelsmoraal, krijgt Ricardo een zilveren vaas cadeau met de namen van alle handelaren die van het succes konden meeprofiten (Henderson 1997, pp. 218-19). Na een paar leningen te zijn misgelopen, hoort Ricardo vanaf 1811 weer meerdere keren bij de gelukkigen. En dat brengt hem uiteindelijk ook zijn grootste succes. Aan de vooravond van de slag bij Waterloo in 1815 krijgt hij de taak toegewezen om zesendertig miljoen pond voor de Britse regering bij elkaar te brengen. De voorwaarden zijn gunstig, want na de miraculeuze terugkeer van Napoleon is het geloof in een overwinning van het Engelse leger op een dieptepunt. Maar als het leger van Engelsen, Nederlanders en Pruisen gezamenlijk de genadeslag toebrengen aan het Napoleontische leger, is het vertrouwen onder investeerders ineens weer terug en stijgt de vraag naar overheidspapieren explosief. Het resultaat van alle transacties tezamen is verbluffend. In een kleine dertig jaar weet Ricardo van zijn bescheiden startkapitaal een enorm fortuin te maken. Als hij in 1823 plotseling sterft laat hij een erfenis na van, omgerekend naar de huidige waarde, veertig miljoen pond.

Op verschillende manieren fungeert de beurs voor Ricardo als hefboom: in ruimtelijke, wetenschappelijke én politieke zin. De meest voor de hand liggende verplaatsing die de beurs Ricardo oplevert is ‘geografisch’ van aard. Ricardo’s carrière op de beurs wordt mooi weerspiegeld in zijn ruimtelijke verplaatsing door stad en land. Na de breuk met zijn ouders komen de Ricardo’s in Lambeth terecht. Lambeth is eind 18e eeuw een rurale buitenwijk van Londen een dik uur lopen van de beurs; de krottenwijk waar het armste deel van Londen huist, ligt op een steenworp afstand. Tien jaar later verhuist het gezin naar East End – de wijk waar Ricardo opgroeide. Weer een decennium later gaat het hem zo voor de wind dat hij een compleet landgoed kan kopen dat vergezeld gaat van een vast jaarinkomen van 28.000 pond. Ruimtelijke en sociale verplaatsing gaan uiteraard hand in hand. In 1793 weet Ricardo niet of het startkapitaal wel voldoende zal zijn om vrouw en kinderen te onderhouden; in 1823 is hij ‘maatschappelijk gearriveerd’ en behoort tot de meest succesvolle handelaars van zijn generatie.

Naast een ruimtelijke en sociale hefboom, biedt de beurs voor Ricardo ook een intellectuele opwaardering. Gegeven zijn voorkeur voor algemene principes en zijn deductieve werkwijze, lijkt Ricardo de ideaaltypische *armchair theorist*: iemand die zijn abstracte theorieën af en toe verluchtigt met een veel voorkomende 'observatie' waar iedereen zich direct iets bij voor kan stellen. Het enige geschilderde portret van Ricardo, waarbij hij vanuit een leunstoel de toeschouwer aankijkt, doet dat beeld natuurlijk ook geen kwaad. Maar de korte schets van zijn loopbaan laat echter zien dat er meer is dan algemeenheid en deductie. Zonder de beurs kun je een aantal kernpunten uit zijn theoretische verhandeling niet goed begrijpen. Een van de sleutelmetaforen uit de *Principles* is die van de vloeibaarheid van economische processen. Het staat vol met opmerkingen over snelle aanpassingen op de markt; over kapitaal dat uit de ene sector onttrokken wordt en in een andere, meer winstgevende sector wordt geïnvesteerd (Ricardo, 1996, pp. 37, 83, 89 & 262). Nu was Ricardo nooit direct betrokken bij dat soort investeringen; hij was een beurshandelaar, geen ondernemer. Maar de rusteloosheid van kapitaalkrachten om het meeste uit hun geld te halen, daar moet hij op de beurs toch voldoende ervaring mee hebben opgedaan. Als je van die drijfveer uitging, dan kon een verschil in winstgevendheid tussen verschillende sectoren van de economie toch nooit lang blijven bestaan? En daarmee komen we direct op een ander epistemologisch effect van Ricardo's ervaringen op de beurs, en wel op het onderscheid tussen lange termijn en korte termijn. Volgens zijn latere biograaf, Henderson, had Ricardo geen gouden formule voor zijn handelen op de beurs. Wel had hij een bepaald inzicht waar hij op vertrouwde: handelaren zijn geneigd om de huidige gebeurtenissen een groter gewicht toe te kennen dan ze verdienen. Hoe ingrijpend ook, op de lange termijn zal blijken dat de grootste hypes van dit moment minder effect sorteren dan verwacht (Henderson, 1997, pp. 214-15). Die neiging om als handelaar over het heden heen te kijken naar wat er op de langere termijn gebeurt, geeft Ricardo een prominente plek in zijn theoretische werk. Bij veel van de mogelijke tegenwerpingen op de wetten en regelmatigheden die Ricardo ontdekt denkt te hebben, verzucht hij: 'dat is maar van korte duur' (Ricardo, 1996, pp. 82-83). Men moet niet zo veel waarde hechten aan een slechte oogst of een oorlog. Een wetenschappelijk systeem hoeft met dat soort tijdelijke interrupties geen rekening te houden; als de overkoepelende tendensen maar juist worden ingeschat.

Tot slot is de beurs ook een politieke hefboom. Ze biedt Ricardo de mogelijkheid om zich tussen 1819 en 1823 over parlementaire politiek te buigen. Daar zit overduidelijk een materiële kant aan. In een tijd waarin je

je zetel in het parlement nog moest kopen, biedt de op de beurs behaalde winst Ricardo de mogelijkheid tienduizend pond te betalen voor het vertegenwoordigen van een Ierse provincie waar hij nooit geweest is. Maar met die materiële mogelijkheidsvoorwaarde zijn we er nog niet. De ervaringen die hij op de beurs opdoet, stellen Ricardo ook in staat om voor (geheime) commissies te verschijnen die door de Britse regering worden aangesteld. Als ervaringsdeskundige wordt hij gevraagd om specifieke beleidsmaatregelen van inhoudelijk commentaar te voorzien.

Kortom, als we Ricardo vanaf zijn jonge jaren als beurshandelaar volgen op zijn levenspad, dan komen we uiteindelijk bij veel meer plekken in Londen uit dan we konden vermoeden. We doen verschillende woonhuizen aan die zijn stijging op de maatschappelijke ladder materieel gestalte geven, bezoeken het parlement en de achterkamertjes waar hij zich actief roerde in de debatten van zijn tijd, en treffen hem aan achter de schrijftafel waar zijn beurservaringen doorsijpelen in de manier waarop hij van de markt een object van kennis maakt. De beurs mag dan een uiterst rumoerige plek zijn om je correspondentie te onderhouden, als maatschappelijke, politieke en intellectuele hefboom kan ze zonder meer aanbevolen worden.

Akte III: Het ABC van de hedendaagse beurs

Ricardo is een van de grondleggers van wat nu onder economische wetenschap verstaan wordt, en zijn naam is net als die van bijvoorbeeld Adam Smith en Milton Friedman verknoopt geraakt met het idee van de vrije of perfecte markt. Dat wil zeggen, een markt waar gehandeld wordt in homogene goederen ('homogeniteit'), waar lage toegangs- en exit barrières gelden ('fluïditeit'), gestreden wordt door kopers en verkopers met vrijwel volledige kennis van de kwantiteiten en prijzen in kwestie ('transparantie'), en waarin het ontbreekt aan één speler die de prijs naar eigen hand kan zetten ('atomiciteit'). Dit is een markt waarvan sociologen en antropologen doorgaans de realiteit betwisten, waarvan zij beweren dat deze alleen in theoretische modellen gerealiseerd kan worden. Maar deze markt van de economische theorie kan wel degelijk in levende lijve aanschouwd worden. Sterker: hij komt direct in beeld wanneer we dit ABC van de hedendaagse beurs beginnen met de A van *aardbeien*.

Sinds 1981 wordt in het Franse Fontaines-en-Sologne in een *perfecte markt* in aardbeien gehandeld – en lijken aardbeien dus het ongelijk van de sociologen en antropologen te bewijzen. Dat wil zeggen, *bij benadering*, en eigenlijk ook dat alleen gedurende de eerste periode waarin de nieuwe, gecomputeriseerde aardbeivenveiling te Fontaines-en-Sologne dienst deed (Garcia-Parpet, 2007).

Sociale verschijnselen vormen geen obstakel voor het functioneren van deze perfecte markt. Integendeel: zonder sociale verschijnselen mee te nemen, kunnen we helemaal niet begrijpen hoe deze tot stand gekomen is. Het was geen onzichtbare hand die deze markt gebouwd heeft, maar de zichtbaar met economische tekstboek-kennis uitgeruste hand van een betrokken economisch adviseur van de lokale afdeling van de Kamer van Landbouw. Deze adviseur vond al snel uit dat aardbeienproducenten belang hadden bij een organisatie van de aardbeienverkoop waarbij de invloed van vervoerders op de prijs zou verkleinen. Zodoende werd een directe confrontatie tussen kopers en verkopers gerealiseerd in de vorm van een gecomputeriseerde veiling, waarbij, de architectuur van het nieuw ontworpen veilinghuis onder meer voorzag in de anonimiteit van kopers en verkopers.

Kennis speelt hier op een wel heel uitgesproken manier een rol – een manier die in de laatste jaren wel aangeduid is met het taal filosofische begrip performativiteit. Taal, zo luidde het argument in haar oorspronkelijke context, kan niet alleen gebruikt worden om weergaven van de werkelijkheid te schetsen, ze kan ook gebruikt worden om die werkelijkheid mee te veranderen. In de context van het onderzoek naar de relatie tussen economische wetenschap en economische werkelijkheid, betekent dit dat de wetenschap in kwestie niet zomaar afbeeldingen van de economische werkelijkheid voortbrengt, maar ingrijpt in die werkelijkheid. En inderdaad is het duidelijk dat in het geval van deze aardbeienmarkt kennis van de manier waarop in de economische wetenschap markten worden voorgesteld op niet mis te verstane wijze bijgedragen heeft aan de inrichting van deze markt. Wanneer we deze perfecte markt willen begrijpen, kunnen we dus niet om de verwevenheid van die markt met kennis en lokale regulering heen. Voor zover lokaal beschikbare kennis en de autoriteit van de Kamer van Landbouw gezien kunnen worden als sociale verschijnselen – en hoe moeten we ze anders zien? – moeten we concluderen dat economen hun perfecte markt niet *ondanks* sociale factoren gerealiseerd zien worden, maar *dankzij* dergelijke factoren.

Maar waar Garcia-Parpets initiële onderzoek uit 1986 uitwees hoe de perfecte markt van de economie door lokale aardbeientelers en afnemers was gerealiseerd in de vorm van een gecomputeriseerde veiling, daar bleek bij veldwerk ter plaatse ruim tien jaar later dat het toch wat veel gevraagd is van echte mensen om voor langere tijd naar het ideaalbeeld van economen te blijven leven. De onderlinge strijd tussen producenten en vervoerders was inmiddels gaan liggen, terwijl deze nog geen twintig jaar ervoor bij de aardbeienproducenten aanleiding was geweest voor het opzetten van het nieuwe marktsysteem. Gegeven dat beide een nieuwe gemeenschappelijke

vijand hadden gekregen in de vorm van grote detaillisten die vanuit centrale inkoopkantoren met de producenten trachtten te onderhandelen, was de onderlinge relatie tussen producenten en vervoerders meer georiënteerd geraakt op solidariteit. De perfecte markt van de economen, in andere woorden, was weer wat meer gaan lijken op de markten die we kennen uit de sociologische en antropologische literatuur.

Wat we zien als we een beetje afstand nemen, is dat het performatieve effect van de economische kennis op de aardbeienmarkt maar tijdelijk van aard was. Dit neemt niet weg dat er een intrinsieke, want niet weg te denken relatie bestaat tussen economische kennis en economische praxis. Immers, ook de niet-meer-helemaal-perfecte markt die er later kwam, had er zonder die kennis niet zo uitgezien. Deze korte casestudie toont aan dat van de conceptuele instrumenten van de wetenschapsonderzoeker vooral niet verwacht mag worden dat het wondermiddelen zijn die leiden tot voorspelbare en generieke conclusies. De merites van dergelijke begrippen dient keer op keer in lokale omstandigheden getest te worden.

En dit wordt ook vaak gedaan. Zo beargumenteren Engelen *et.al.*

bijvoorbeeld dat de verworvenheden van de economische wetenschap die hun weg gevonden hebben naar de financiële markt in geen geval begrepen kunnen worden als een blauwdruk voor financieel economisch handelen (2012). In plaats daarvan moeten de theorieën, modellen en formules die de economische wetenschap aflevert, begrepen worden als *grondstoffen*, die te midden van tal van andere zaken een plek krijgen in bedrijfsstrategieën.

Hiermee zijn we direct bij de tweede letter van ons alfabet van de hedendaagse beurs aangekomen, namelijk de B van *bricoleur*. Bricolage is een term die Engelen *et.al.* in navolging van Lévi-Strauss gebruikt om de aard van innovatief werk op financiële markten te karakteriseren (2012: 365). Het betreft improviserend aanrommelen met ongelijksoortige gebeurtenissen en materialen. Tot zulke materialen kunnen we bijvoorbeeld ook de wiskundige modellen rekenen die deel uitmaken van het instrumentarium van iedere hedendaagse beurshandelaar, zoals bijvoorbeeld David Stark laat zien (2009, p. 124-5). Omdat alle partijen die op de financiële markt met elkaar strijden de beschikking hebben over dezelfde informatie en dezelfde modellen, kan het feit dat de één meer winst maakt dan de ander niet begrepen worden op basis van de kwaliteit van die modellen. Waar het om gaat is dat die modellen verschillende interpretaties toestaan, en dat op lokaal niveau betere of slechtere interpretatieve gemeenschappen gesmeed worden. Dat wil zeggen, het is een uitdaging voor handelskantoren in de financiële sector om met de ervaring van de lokaal beschikbare handelaars en hun instrumenten succesvolle interpretaties tot stand te brengen.

Dergelijke succesvolle interpretaties hebben het karakter van bricolage. Dit brengt ons terug naar het probleem van het bestuur van markten, en daarmee zijn we beland bij de C van *crisis*. Immers, de vraag naar bestuur lijkt urgenter dan ooit in deze tijd van financiële crisis. Juist omdat bricolage de manier is waarop innovatie op de financiële markt plaatsvindt, wordt duidelijk dat de crisis waar de wereldwijde economie nu al vijf jaar onder gebukt gaat bij uitstek een probleem is dat niet met een eenvoudige *technical fix* opgelost kan worden. De alomtegenwoordigheid van bricolage impliceert dat pogingen tot regulering van de financiële markt nooit als externe voorwaarde voor of inperking op het functioneren van die markt zullen functioneren. Reguleringspogingen worden gewoonweg zaken te midden van andere zaken die evengoed gebruikt kunnen en zullen worden bij het aanrommelende innoveren. Net als allerlei economisch-wetenschappelijke theorieën en modellen, is overheidsregulering in zekere zin een onderdeel van de financiële markt, in plaats van een daar buiten staande en zelfstandige werkelijkheid.

Voorbij de uitvlucht

Wie de verstremgeling tussen markt, staat en kennis niet legitiem acht, kan natuurlijk verschillende uitvluchten kiezen. Een van de meer gebruikelijke is de 'historiserende uitvlucht'. Wie daarvoor kiest, beschouwt overheidsbemoediging met de beurs als *typisch iets van het verleden* – een verleden waarin men geen beschikking had over 'de kennis van nu'. Dat de net opgerichte republiek iets met de aandelenhandel te maken had is al erg genoeg, maar op het moment dat de beurs stevig op de rails staat en de kinderziekten ontgroeid is, gaat ze haar eigen weg en heeft ze de overheid nauwelijks nog nodig. De laatste moet zich dan beperken tot het in stand houden van minimale voorwaarden zoals het beschermen van eigendom en het handhaven van contracten. Intervenieren in het dagelijkse doen en laten van beurshandelaren is volstrekt onnodig – contraproductief zelfs.

Die historiserende uitvlucht leidt al snel tot een conceptuele uitvlucht waarin de markt *per definitie* het meest efficiënte allocatiemechanisme is, en de beurs exemplarisch voor het functioneren van marktsystemen. Het is zelfs de meest transparante en vloeibare versie van de markt, waarin de kleinste onevenwichtigheden worden gladgestreken. Door de onderlinge rivaliteit van de spelers in kwestie wordt van alle beschikbare informatie gebruik gemaakt, met een optimale verdeling van goederen als resultaat. Geen centrale overheid die daar iets aan kan verbeteren.

Dit idee van autonoom opererende markten in het algemeen, en beurzen in het bijzonder, komt in hedendaagse perspectieven op beiden veelvuldig

naar voren. Volgens de Amerikaanse politicoloog Bernard Harcourt is het zelfs een van de gemeenplaatsen die door de huidige economische wetenschap actief in stand gehouden wordt. Als iets voor ons de 'vrije markt' symboliseert, dan is het wel de beurshandel; en als iets voor ons symbool staat voor 'discipline' dan is het wel de omgang met markten in de 17^e en 18^e eeuw.

Maar wat betekent het eigenlijk om de wereld waar te nemen met behulp van zulke schijnbaar eenvoudige categorieën als 'vrijheid' en 'discipline'? We maken een karikatuur van het verleden, dat is zeker. Maar belangrijker nog, het verhult dat de beurs ook momenteel nog met tal van actoren in allerlei onverwachte relaties verwickeld is. De vraag die Harcourt opwerpt, is in hoeverre het door elkaar lopen van heterogene elementen uniek is voor de vroegmoderne tijd of gewoonweg een tijdloos aspect is van beurzen en markten. De drie bovenstaande akten helpen ons een lans te breken voor het laatste. Het opgeven van de gekunstelde 'trichotomie' van markt, staat en kennis levert wellicht geen wiskundige modellen en harde feiten op, maar brengt wel het constructiewerk in beeld van de *bricoleurs* die gezamenlijk iets tot stand brengen dat nog het meest doet denken aan een monster – een meervoudig, hybride wezen dat de analist langs onvermoede plaatsen leidt.

Literatuur

Engelen, E., I. Ertürk, J. Froud, S. Johal, A. Leaver, M. Moran & K. Williams (2012). 'Misrule of experts? The financial crisis as elite debacle', in: *Economy and Society*, 31(3), p. 360-382.

Garcia-Parpet, M.-F. (2007). 'The social construction of a perfect market: the strawberry auction at Fontaines-en-Sologne', in: *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*, eds. D. MacKenzie, F. Muniesa & L. Siu Princeton (NJ): Princeton University Press, p. 20-53.

Harcourt, B. (2011). *The Illusion of Free Markets. Punishment and the Myth of Natural Order*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Henderson, J.P. (1997). *The Life and Economics of David Ricardo*. Boston / Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Petram, L. (2011). *De bakermat van de beurs: hoe in zeventiende-eeuw*

Amsterdam de aandelenhandel ontstond. Amsterdam: Atlas-Contact.

Ricardo, D. (1962). *The Works and Correspondence of David Ricardo, Volume VII: Letters 1816–1818.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ricardo, D. (1996 [1817]). *Principles of political economy and taxation.* New York: Prometheus Books.

Stark, D. (2009). *The Sense of Dissonance: Accounts of Worth in Economic Life.* Princeton: Princeton University Press.

XI.

De haven

Rob Hagendijk

Publieke werken: verdwijnt de havenstad?

De Rotterdamse Entreporthaven was voor mij als kind een geheimzinnige en wat bedreigende plek. Er stond een hoge muur omheen en er was een poort die bewaakt werd door mannen in uniform, douane naar ik later begreep. Zij controleerden iedereen die het complex wilde betreden. Staand voor de poort kon je wel naar binnen gluren, maar veel was er dan niet te zien. Bij het Poortgebouw, even verderop, kon je wel vrachtschepen de brug zien passeren die hun goederen bij het Entrepot gingen lossen of weer vertrokken, maar wat er op het complex zelf gebeurde onttrok zich ook daar aan nieuwsgierige blikken. Mijn zwager, die er in opdracht van zijn baas wel klussen deed, vertelde me dat hij bij het verlaten van het terrein altijd gefouilleerd werd. Verboden gebied voor jongetjes van een jaar of zes. Vijfenvijftig jaar later is de Rotterdamse Entreporthaven een *marina* geworden, ligplaats voor jachten en plezierschepen. Vrachtschepen komen er niet meer, maar omwille van de nostalgie heeft men een oude kraan laten staan. Symbool voor een definitief verdwenen maritiem verleden. Tegenwoordig moet het Entrepot geen goederen maar juist mensen aantrekken. In en rond het oude pakhuiscomplex met de ooit toepasselijke naam De Vijf Werelddelen, vinden we restaurantjes, cafés en grote terrassen. Binnen zijn er winkeltjes voor kleding, bloemen, drank, mobiele telefonie en snuisterijen. Ook is er een grote supermarkt, handig voor de bewoners van de loft-appartementen op de bovenverdiepingen. En voor het gebouw staat sinds 1998 een standbeeld van Lodewijk Pincoffs, de politicus, zakenman en visionair die aan de wieg stond van het Entreporthaven complex en aan de basis van de hele verdere havenontwikkeling op Zuid.

Nieuw leven

Het is nu allemaal onderdeel van de Kop van Zuid, de ambitieuze poging om Rotterdam-Zuid nieuw leven in te blazen en de oude havengebieden te benutten voor bewoning, dienstverlening, creatieve industrie en vermaak. (1)De oogstrelende Erasmusbrug, de nieuwe wolkenkrabbers Montevideo en De Rotterdam, zijn er onderdeel van, net als het nieuwe Luxor Theater en het gebouw van de Rotterdam Port Authority. Hotel New York, vroeger het hoofdkantoor van de Holland-Amerika Lijn, verdwijnt steeds meer achter al deze torens. De spectaculaire hoogbouw is mogelijk gemaakt door nieuwe

bouwtechnieken. Ruim honderd jaar eerder kon het nog gebeuren dat de kademuren van de Wilhelminapier inzakten omdat de slappe grond ze niet kon dragen. Technische vooruitgang maakte het mogelijk die problemen op te lossen en nog vele andere. En zo is het steeds gegaan. 'Co-production' en 'sociotechnical imaginaries' – twee begrippen uit het vocabulaire van het hedendaagse wetenschaps- en techniek onderzoek (Jasanoff, 2005, Jasanoff and Kim, 2009) – zijn wel zeer van toepassing op de geschiedenis van de grote havensteden van het mondiale kapitalisme. (2) Politiek, handel en ingenieurswetenschappen gaan in de havenontwikkeling hand in hand, zowel in de ontwikkeling van nieuwe visies als in de praktijken waarin die toekomst inmiddels letterlijk naar de horizon van het stadsgezicht lijkt te verschuiven. Het is een innige samenwerking tussen allerlei disciplines en tussen denken, besluiten en doen, maar wel één waarbij grenzen voortdurend worden overschreden dan wel zelf onderwerp van strijd zijn. Heel toepasselijk is hier de wapenspreuk voor Rotterdam: *Sterker door Strijd*. Dat is dus mede een strijd over institutionele grenzen en verantwoordelijkheden. En daarin worden die grenzen opnieuw getrokken, verschoven en ge(de)legitimeerd. Binnen of buiten, handel of staatszaak, mijn en dijn, recht of krom, duurzaam of niet. De strijdthema's keren steeds terug, maar de notenreeksen schuiven en variëren als in een compositie van Ten Holt of Glass. Interessant voor 'amodernen' (Latour, 1994) die menen dat we nog nooit modern zijn geweest. In de strijd om de havens, spartelen al eeuwen onderscheidingen door elkaar die verwijzen naar 'moderne' institutionele differentiaties en naar het belang van scheiding van machten. De hartstocht, de hulpbronnen en de energie die worden geïnvesteerd doen vermoeden dat moderne institutionele vocabulaires zowel van constituerende betekenis zijn voor de discussie als richtinggevend voor wat er feitelijk gebeurt. Amoderne mediatie en moderne zuivering lijken voortdurend en tegelijkertijd aan de orde te zijn. Maar doemdenkers die de moderne orde zien afbrokkelen en vergruizen hebben het ook mis. Is het wel terecht de optredende verschuivingen en schaalvergrotingen te zien als signalen dat er sprake is van institutionele erosie en verval? Zijn ideaalbeelden van politiek, democratie en écht ondernemerschap niet eerder een vorm van nostalgie dan een reflectie van de historische ervaring van twee eeuwen moderne zeehavenontwikkeling?

Een korte wandeling door de geschiedenis van de Rotterdamse havens kan deze en andere abstracte kwesties illustreren. Twee eeuwen strijd om de havenontwikkeling, waaronder die over 'transitohandel', 'entrepot', en 'Nederlands fabricaat', blijkt steeds zowel te gaan over verplaatsingen als over de meest geëigende institutionele vormgeving van praktijken.

Op de step

Ik ben geboren 'op Zuid', zoals de wijken en havens op de linkermaasoever in Rotterdam traditioneel worden aangeduid. We woonden bij de Maashaven, de in 1905 gereedgekomen haven voor de binnenvaart en graanoverslag. Juist 'op Zuid' was in de jaren vijftig de uitgroei van Rotterdam tot grootste havenstad ter wereld van nabij te volgen. Al vanaf mijn vierde jaar zat ik met mijn vriendjes Gerard en Japie bijna dagelijks aan de waterkant. Eindeloos keken we daar naar de rijnen die in grote aantallen naast elkaar afgemeerd waren aan lange steigers, naar de grote schepen aan boeien midden in de haven, de graanelevators ernaast en naar de grote kranen op de kade. En tussen dat alles door volgden we de puffende en tuffende sleepboten en parlevinkers. We waren gefascineerd.

Eenmaal in bezit van een autopod werd onze actieradius groter zodat we ook de Waalhaven (gereedgekomen in 1937) konden bereiken of via de Maastunnel (1942) de havens aan de overkant van de rivier. Daar aan de overkant had je de Veerhaven en westelijk daarvan de stukgoedhavens van de Rotterdamse Lloyd en Müller en Co. Steppend langs de Boompjes kwamen we over de Maasbruggen weer terug 'op Zuid'. Langs dat geheimzinnige Entrepotcomplex naar de Wilhelminakade en de Holland Amerika Lijn (HAL). Wekelijks voeren van de daar gelegen passagiersterminal de grote oceaanstomers af en aan. Je zag feestende, huilende en vooral véél mensen aan boord en op de kade. Verschillende ooms en tantes waren inmiddels met schepen van de hal naar de Verenigde Staten geëmigreerd en kwamen elke paar jaar terug met cadeaus, verhalen en een raar accent. Ze afhalen en wegbrengen was steeds een feest op zich. En in de passagiersterminal kon je doorgaans met succes bedelen om ansichtkaarten van al die prachtschepen, ook die van de vrachtvaarders die in de Rijnhaven, aan de andere kant van de Wilhelminapier, afmeerden. Als je slim was kon je als straatjongen veel in de havens beleven. Dat was hartstikke spannend, want je wist dat je zou worden weggejaagd als een opzichter je ontdekte in de buurt van een kraan, loods of schip. Dat gold ook voor de Waalhaven, en de verder weg gelegen Eemhaven, die goed bereikbaar werden toen ik op tienjarige leeftijd een fiets kreeg. Eindelijk. Maar vooral dat Entrepotgebied tussen de Maasbruggen en de hal bleef een gesloten, angstwekkend en moeilijk te begrijpen verschijnsel. Pas veel later werd me duidelijk dat het fiscaal een soort buitenland was, een plek waar goederen tijdelijk werden opgeslagen maar zonder dat daarvoor invoerrechten moesten worden betaald. Die werden pas later geïnd op de plaats en in het land van bestemming. Entrepots waren bedoeld om vanuit de rijksoverheid fiscaal meer greep te krijgen op de handel, maar

ook om tegelijkertijd de transitohandel te bevorderen. Voor de komst van de Entrepots werden goederen die bestemd waren om verder te worden verhandeld opgeslagen in particuliere pakhuizen die door de stad heen verspreid en moeilijk te controleren waren. Die verspreide particuliere opslag zorgde voor extra inkomsten en extra arbeid. In Rotterdam was het verzet tegen de bouw van een groot entrepot dan ook groot en meer dan een halve eeuw succesvol (Ravesteyn, 1924) De gemeenteraad, gedomineerd door de gevestigde lokale elite voelde er weinig voor om de beperkte gemeentelijke inkomsten in te zetten voor een entrepot waarvan het Rotterdamse belang niet duidelijk was. Die konden beter worden besteed aan stadsverbetering, zoals de watervoorziening en stadsuitleg. Pas met de toenemende handel vanwege de industrialisatie in Duitsland en Engeland kwam er schot in de zaak (Bouman, 1931). Duitse druk en de groeiende angst dat de Antwerpse haven zou profiteren van Rotterdams' gebrek aan initiatief speelde daarbij ook een heel belangrijke rol (en dat zou nog lang zo blijven!).

De toegangsweg tot de haven moest verbeterd. (3) De voorstanders van handel en liberalisering vonden dat er veel, veel meer havencapaciteit en opslagruimte moest komen, waaronder een groot entrepot. De steun voor een sprong over de rivier groeide en de druk uit Den Haag nam toe. Dat laatste ook omdat de regering een vaste oeververbinding over de Nieuwe Maas nodig had om de spoorweg uit het zuiden (die niet verder kwam dan Dordrecht) te koppelen aan de spoorwegverbindingen in de noordelijke provincies en de spoorlijn naar Duitsland. (4) Maar die zo wenselijk geachte sprong over de rivier werd pas mogelijk dankzij een initiatief tot grootschalige publiekprivate samenwerking vanuit de Rotterdamse zakenwereld. Daarmee konden de geplande havens en spoorwegverbindingen van het entrepotcomplex worden gerealiseerd en werd de verdere havenontwikkeling op Zuid ingezet. Dat initiatief kwam van Lodewijk Pincoffs, een van de meest kleurrijke figuren uit de Rotterdamse geschiedenis.

Lodewijk Pincoffs is overal

Tot zijn val in 1879 is Lodewijk Henri Pincoffs (1827-1911) een machtig man. (5) Als Jood is hij weliswaar niet welkom op de chique herensociëteit *Arti et Amicitiae*, maar zijn uit Duitsland geïmmigreerde familie van kooplieden behoort in Rotterdam al tot de gegoede klasse. Voortbouwend op dit fundament verwerft Pincoffs na de liberaal-democratische omwenteling van 1848 al snel een zeer invloedrijke positie in handel, politiek en stedelijk leven. Hij is een visionair, maar ook een handige zakenman. Zijn oratorische

en organisatorische gaven zet hij op elk terrein in, vaak met succes. Vanaf 1849 heeft Pincoffs samen met zijn zwager, Henry Kerdijk, een onderneming die handel drijft op Zuidwest-Afrika. Deze firma wordt in de jaren zestig omgevormd tot de naamloze vennootschap Afrikaanse Handelsvereniging (AHV). De bedoeling is om zo meer kapitaal aan te trekken voor het bedrijf. Deze en andere innovaties bespreekt hij ongetwijfeld met Marten Mees (1828-1917), één van de zonen uit het bekende Rotterdamse bankiers- en handelsgeslacht. Marten heeft gestudeerd en is geïnteresseerd in nieuwe manieren om handel en industrie te bevorderen. Zijn buitenverblijf op Katendrecht ligt naast dat van Pincoffs. Daar en in de stad hebben ze voortdurend contact. Als Pincoffs in 1866 toetreedt tot de Raad van Commissarissen van de Rotterdamsche Bank is dat op aanbeveling van Mees. Die treedt dan juist terug bij de bank. Begin jaren zestig is Pincoffs één van de initiatiefnemers van de oprichting van de Nederlands Amerikaanse Stoomvaartmaatschappij, de voorloper van de hal. Ook Mees is hier weer bij betrokken. Pincoffs is overal en waar Pincoffs is hoeft men Mees doorgaans niet ver te zoeken.

Behalve als geslaagd zakenman is Pincoffs ook actief in de filantropie en de politiek. Hij geeft royaal bij inzamelingen en zet zich ten zeerste in voor maatschappelijk doelen. Zo is hij betrokken bij de oprichting van de eerste ambachtsschool in Rotterdam, de Koninklijke Nederlandsche Yacht Club, de oprichting van de Handelsociëteit en het Rotterdamsch Nieuwsblad. Al in 1856, 28 jaar oud, wordt hij in de gemeenteraad benoemd. Enkele jaren later (1859) volgen de Provinciale Staten en de Eerste Kamer (1867). Politiek is Pincoffs liberaal en sociaal voelend, hervormer en gepassioneerd strijder voor de ontwikkeling van Rotterdam als internationale havenstad. Protectionistische regels en verdragen moeten volgens de liberalen worden opgeheven en de stad moet leiding geven aan vernieuwing en daarin investeren. De havencapaciteit moet uitgebreid. De havens moeten dieper worden om de steeds groter wordende stoomschepen te kunnen ontvangen. De waterwegen naar zee en naar het achterland moeten worden verbeterd, fysiek en qua regelgeving. Spoorwegverbindingen moeten uitgebreid en goed aansluiten op het vervoer over het water. Alleen zo kan de stad profiteren van de industriële ontwikkeling die in Engeland en Duitsland in volle gang is. Alleen zo kan de stad de concurrentie met Antwerpen aan. Pincoffs zet zich in al zijn functies in voor de ontwikkeling van Rotterdam. De uitbreiding van de havens op Feijenoord en de vaste oeververbinding staan hoog op zijn agenda. Maar met die plannen vlot het niet erg. Pas eind jaren zestig wordt, na schier eindeloos gedelibereer en talloze voorstellen en schetstekeningen van ingenieurs en bouwkundigen, gekozen

voor een plek voor de brugverbinding en voor het aanleggen van het Entrepothavencomplex en de aangrenzende havens.

Pincoffs doet in de gemeenteraad zijn uiterste best om de plannen erdoor te krijgen, maar ziet ook dat de gemeente deze waarschijnlijk niet zelf zal kunnen financieren. Hij overlegt daarom, samen met Marten Mees, met een aantal zakenlieden die onder voorwaarden wel als financiers willen optreden. Als de gemeente hun plan aanvaardt, zullen zij een voor die dagen ongehoord groot bedrag van 15 miljoen gulden bijeen brengen.

In eerste instantie blijft Pincoffs bij de presentatie van het initiatief enigszins op de achtergrond, maar wanneer in 1872 de Rotterdamsche Handelsvereniging (RHV) wordt gevormd is hij van de partij. Als aandeelhouder, beoogd directeur én in de gemeenteraad. In december 1872 wordt het RHV plan voor publiekprivate samenwerking in hoog tempo door de gemeenteraad gejaagd (Ravesteyn, 77-91). Mees zorgt voor publieke ondersteuning door in de NRC een groot stuk te laten plaatsen waarin hij de plannen toejuicht. De burgemeester en het gemeentebestuur zijn voor en naar al snel blijkt een meerderheid van de raad eveneens. Maar er zijn ook protesten, zowel over de inhoud als over de tijdsdruk. Zo wordt opgemerkt dat de RHV op een aantal punten een beschermd monopolie op de exploitatie van de nieuwe voorzieningen dreigt te verwerven. Dat lijkt de geachte opponent weinig liberaal. Alle bezwaren worden vlot afgedaan c.q. genegeerd. De grote stap, mogelijk door een prachtige vorm van publiekprivate samenwerking, moet nu zo snel mogelijk worden gezet. Kort daarop treedt Pincoffs af, hij wordt algemeen directeur van de RHV. Bij zijn afscheid wordt hij niet alleen uitbundig bedankt door burgemeester en de raad, maar ook door een burgercomité waaraan zo'n zevenhonderd bewonderaars meedoen. Zijn verdiensten voor Rotterdam worden alomt geroemd.

De RHV van Pincoffs werkt voortvarend, zoals te verwachten valt van zo'n politieke en commerciële krachtpatser. Pincoffs heeft de als zeer deskundig bekend staande waterstaatkundig ingenieur Th. J. Stieltjes Sr. (1819-1878) als adviseur aangetrokken. Stieltjes is in die jaren ook nog liberaal kamerlid en eredoctor aan de Leidse universiteit. Samen overleggen zij met het gemeentebestuur en vertegenwoordigers van de gemeentelijk dienst 'Plaatselijke Werken'. (6) Daarbij worden de plannen uitgewerkt en in contracten met de gemeente omgezet. De taken en verantwoordelijkheden van de publieke en private partijen worden nauwkeurig gespecificeerd en de onderlinge verhoudingen worden vastgelegd (IJsselsteijn, 1909). Het gaat om de realisatie van het Noordereiland, de bruggen, de Noorderhaven (7), de Entrepothaven, de Binnenhaven en de Spoorweghaven. Het havencomplex

wordt geheel ommuurd en bebouwd met loodsen en faciliteiten. Ook de principes van toekomstig gebruik van de voorzieningen en de bescherming van de RHV tegen vroegtijdige concurrentie worden geregeld. De RHV moet immers de investering kunnen terugverdienen. Concurrenten worden de eerste jaren letterlijk op afstand gehouden. Zo krijgt de RHV voor tien jaar de oevers van de Noorderhaven voor het entrepot complex in concessie, zodat anderen daar niet, buiten de RHV om, kunnen lossen.

De dienst Plaatselijke Werken zal zorgen voor de aanleg van bruggen en kaden. Ook de verantwoordelijkheid voor stratenaanleg en woningbouw op Zuid lag bij deze dienst. De RHV zorgt voor de financiering en voor het graven van de havens op Zuid, de loodsen, kranen en wat dies meer zij. Zij krijgt de grond in eigendom (160.000 m²) of in langdurige concessie (240.000 m²) en zal deze bebouwen en gaan exploiteren. Ook zal gezorgd worden voor goede aansluitingen met spoorverbindingen. Deze aansluitingen op de spoorwegen, soepel functionerende bruggen, havens en vaarwegen van goede diepte samen met de geavanceerde hijs- en opslagvoorzieningen worden beslissend geacht voor het uiteindelijk succes. Na realisatie zal de Rotterdamse havencapaciteit bijna verdubbelen. De RHV zal kunnen beschikken over de havens met de grootste diepte (Brulsma, 58).

De bedoelingen van de RHV gaan dus aanzienlijk verder dan de havenaanleg. De onderneming gaat ook via allerlei ondernemingen investeren in handel en scheepvaart.

Pincoffs zag bijvoorbeeld altijd al een parallel tussen de belangen van zijn Afrikaansche Handels Vereniging (AHV) en de RHV. Hij wil op termijn een fusie tussen AHV en RHV bewerkstelligen en begint, aanvankelijk met steun van zijn commissarissen, die onder leiding staan van Marten Mees, geld te steken in zijn eigen AHV. Bij een aantal commissarissen doet dit de wenkbrauwen fronsen. Duitse deelnemers willen eerst meer informatie over die firma, maar Marten Mees dekt de manoeuvre van de directie en men gaat akkoord.

Wat weinigen op dat moment weten (ook Marten Mees niet), is dat het inmiddels heel slecht gaat met de AHV. Sterker nog, het gaat al een hele tijd slecht met de AHV. Maar Pincoffs is een bekwaam goochelaar, en een geboren optimist. Door geld te lenen bij financiers buiten het Rotterdamse circuit en daarvan dividend uit te keren, en door te rommelen met de jaarrekeningen, probeert hij de schone schijn op te houden en tijd te winnen. Hij strooit zijn toezichthouders en aandeelhouders voortdurend zand in de ogen, hopen dat het – financiële – tij snel gaat keren. Hij kan dit spel lange tijd volhouden omdat hij opereert als een alleenheerser, en omdat de toezichthouders onder leiding van Mees hem vertrouwen en veel te veel

aan de welbespraakte en creatieve regelaar overlaten.

Schandaal

In 1879 gaat het mis. Mees wordt er op geattendeerd dat Pincoffs in het buitenland geld probeert te lenen. Geschrokken confronteert hij Pincoffs hiermee en roept de commissarissen bijeen. De financiële situatie blijkt rampzalig. Ettelijke miljoenen zijn gewoon verdwenen en er is gerommeld met de jaarverslagen. Er wordt uitvoerig en koortsachtig overlegd, maar Pincoffs weet zich er niet meer uit te praten. Justitie wordt geïnformeerd over mogelijke fraude en de Nederlandse Bank bemoeit zich ermee. Op 14 mei 1879 vlucht Pincoffs met zijn familie via Antwerpen en Engeland naar de Verenigde Staten. Dat land heeft geen uitleveringsverdrag met Nederland. Wat hij achterlaat is een financieel debacle van ongekende proporties. De RHV en de AHV moeten failliet worden verklaard. De investeerders verliezen massaal geld en een aantal bedrijven wordt daardoor in de val meegesleurd en gaat ook failliet. Ook Marten Mees zit er voor enorme bedragen in. Hij is aangeslagen en vernederd en hem worden begrijpelijk zware verwijten gemaakt. Maar hij redt zich er uit door het boetekleed aan te trekken. Door het aandeel van Mees en Zonen in de financiële ramp voor eigen rekening te nemen schaarst hij zich aan de kant van de verliezers. De val van Pincoffs en het daarop volgende einde van de RHV betekent het voortijdig einde van de beoogde publiek-private samenwerking. Op korte termijn een nieuw publiek-privaat consortium opzetten is niet mogelijk. Het schandaal heeft alom investeerders kopschuw gemaakt. Maar de gemeente staat daarmee wel voor een groot probleem. Het werk is inmiddels in volle gang en delen zijn gereed. Er is geen weg terug en dat wil men ook niet. De ontwikkeling van de linker Maasoever met havens en arbeiderswijken wordt zo een voldongen feit.

Het gevolg is dat de gemeente in 1882 na de nodige aarzeling besluit het heft in eigen handen te nemen. Daartoe wordt de gemeentelijke dienst 'Handelsinrichtingen' gevormd. Deze moet het Entrepothavencomplex gaan beheren en exploiteren voor de gemeente. Verhuur van loodsen, kranen en kaderuimte behoren er toe. Maar de dienst wordt door het gemeentebestuur zeer kort gehouden. Inkomsten mogen niet door de dienst zelf worden beheerd en geld voor grote aanschaffen en investeringen moet steeds apart bij het gemeentebestuur worden aangevraagd. De dienst Handelsinrichtingen beheert de havenfaciliteiten ter ondersteuning van de particuliere bedrijven maar mag zelf absoluut geen ondernemer worden. En de concurrentieverhoudingen tussen havenondernemers mogen onder geen beding aangetast. Aanvankelijk is de opdracht van de dienst beperkt

tot de havens bij het Entrepot. De gekozen bestuurlijke benadering wordt echter ook bij andere vormen van dienstverlening in de haven gevolgd. Zo ontstaat er eind 19^e eeuw behoefte aan meer scheepsdokken voor reparatie en opknapwerkzaamheden, omdat de aanwezige scheepshellingen en een enkel dok niet meer afdoende zijn. De havenondernemers zijn elk op zich te klein om reparatiedokken te laten bouwen en exploiteren. Op hun aandrang wordt daarom de dienst Gemeentedokken opgericht. Als een paar decennia later de private bedrijven zelf voldoende ruimte hebben, stagneert de exploitatie van de gemeentedokken en willen het bedrijfsleven en de gemeente er vanaf.

Heel geleidelijk breidt in de eerste decennia van de twintigste eeuw de dienst Handelsinrichtingen haar terrein uit. Tegelijkertijd zorgt de uitgroei van verschillende vormen van dienstverlening (dokken, havendienst, loodsen, havenpolitie, verhuur van kranen, loodsen en kaderruimte) voor een ingewikkelde administratieve situatie waarbij havengebruikers met wel erg veel instanties te maken krijgen. Besloten wordt daarom een groot deel van al die dienstverlening in één organisatie bijeen te brengen. Daartoe wordt in 1932 het Gemeentelijk Havenbedrijf gevormd. Dat wordt een omvangrijke en zeer machtige organisatie in de haven, maar het gaat nog steeds nadrukkelijk om facilitering onder leiding en verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur. Er wordt uiteraard samengewerkt met de havenondernemers, maar de grens tussen publiek en privaat wordt heel scherp in de gaten gehouden. Zo worden relatiegeschenken van ondernemers door de toenmalige directeur Koomans beleefd maar resoluut geweigerd, zoals scheepbouwer Verolme ondervindt als hij met kerst een doosje wijn stuurt. In de discussies over het door het Havenbedrijf wel en niet te voeren beleid gaat het steeds om de vraag naar de precieze verhouding tussen publiek en privaat en om de vraag of publieke facilitering de economische ontwikkeling en werkgelegenheid bevordert of juist in de weg zit. Binnen dat kader wordt bekeken wat de economische en technische trends en mogelijkheden zijn. En wat de opties en bedreigingen zijn voor de Rotterdamse havens en hun gebruikers. De motieven in de discussies blijven in de loop der tijd steeds dezelfde: grotere scheepsvolumes, gewenste diepgang, langere kades, de conjunctuur en hoe de haven beter bereikbaar en nog aantrekkelijker te maken en dus concurrerend te houden ten opzichte van Antwerpen en Hamburg. Alleen het milieu komt er als afzonderlijk beleidsdomein bij. Maar terwijl de motieven en de institutionele arrangementen bijna hetzelfde blijven, groeit de haven en verwijdert zij zich steeds meer van de stad zelf. Gedurende vele decennia alleen in geografische zin en niet in bestuurlijk opzicht. Maar toch staat na het jaar 2000 ook in

bestuurlijk opzicht de relatie van stad en haven onder druk.

Naar zee

Vijfenveertig jaar nadat ik het ouderlijk huis aan de Maashaven en Rotterdam heb verlaten om in Amsterdam te gaan studeren, wordt de Tweede Maasvlakte afgesloten door Hare Majesteit. Ik peins er niet over om via een stadswandeling het gebied te bezoeken. Dat zou een meerdaagse tocht worden door onherbergzame gebieden, langs fakkelende raffinaderijen en eindeloze containers. En bovendien is het feestelijk moment uitstekend op afstand te volgen. De televisie verslaat de gebeurtenissen op de voet. Het is geen Rotterdams maar een nationaal evenement en de NOS is massaal uitgerukt. Met prachtige beelden en uitgebreide technische en commerciële commentaren wordt de zendtijd gevuld totdat de vorstin symbolisch de sluiting tot een historisch feit maakt.

Een centrale speler in het nieuw verworven havendomein is opnieuw het havenbedrijf. Zoals eerder zal zij op het kruispunt staan tussen publiek en privaat, techniek en economie, stad en natiestaat, Europa en de nieuwe tycoons in Azië, Latijns Amerika en het herrijzende olie en gasimperium Rusland. Net als voorheen moeten de nieuwe havens ervoor zorgen dat Rotterdam de preferente aanlegplaats blijft voor de steeds groter wordende multinationals en hun schepen. Met de Tweede Maasvlakte en de nieuw bereikte havendieptes en overslagvoorzieningen hoopt men van de toekomstige ontwikkelingen te profiteren. En nog steeds speelt de vraag naar concurrentie met Antwerpen en Hamburg een rol. Om de ambities voor de toekomst waar te maken moet het havenbedrijf krachtiger kunnen optreden en zowel met private partijen kunnen onderhandelen als verstandig en competent de gang van zaken regelen in het enorme gebied dat beheerd wordt. Vandaar dat met de plannen voor de Tweede Maasvlakte ook de structuur van het bedrijf wordt aangepast in overeenstemming met de neo-liberale bestuursfilosofie die dan in Nederland heerst. Het Gemeentelijk Havenbedrijf wordt een overheids-NV, Havenbedrijf Rotterdam NV. In dit bedrijf krijgen rijksoverheid en gemeente elk vijftig procent van de aandelen. De greep van de gemeente op het Havenbedrijf wordt zo dus kleiner. Dat was de formele bekroning van een trendbreuk want in de jaren zeventig ging het juist de andere kant op.

Discussies over de positionering van het havenbedrijf en de interne organisatie zijn er altijd geweest. Maar tussen 1970 en 2005 maakt het bedrijf wel heel roerige tijden door (Boender, 1985). Aanvankelijk heeft dat vooral te maken met de doorwerking van de democratiseringsgolf en de ontdekking van de milieuproblematiek. De bevolking van de regio Rotterdam wil af

van de stank en de overlast van de havens, waaronder de petrochemische industrie. En de gemeenteraad wil af van de bijna onaantastbare en vanzelfsprekende banden tussen gemeente en havenbaronnen. Het gevolg is (Brulsma, 2007) dat verschillende ambitieuze havenplannen veel kritischer dan voorheen worden bekeken en schipbreuk lijden. Wim Thomassen (1909-2001), de burgemeester die zich in zijn bestuursperiode in Rotterdam meer dan enig andere burgemeester vereenzelvigde met de havenbelangen, wordt gedwongen deze portefeuille over te dragen aan één van de gekozen wethouders. In 1973 gaat bovendien directeur Posthuma met pensioen. Thomassen vertrekt in 1974. Beide namen zijn nauw verbonden met de ontwikkeling van Rotterdam tot wereldhaven nummer één. Ze zijn beiden fervent voorstander van groei, nieuwe havens en krachtige bestuurders. Posthuma's opvolger staat bekend als voorstander van participatieve leiding en meer dan voorheen krijgt 'de Coolsingel' greep op het havenbeleid als het havenbedrijf worstelt met de tijdgeest. De nieuwe wethouders en hun aanhang hebben zelf duidelijk ideeën over haven en milieubelangen en maken gebruik van de zwakte in de leiding van het havenbedrijf.

Op afstand

In de jaren negentig verandert de wind weer van richting. Ten eerste wordt het politieke stokpaardje nu 'verzelfstandiging en besturen op afstand'. En ten tweede raakt de regering meer en meer overtuigd van het belang van de Rotterdamse havens en verdere uitbouw van de havens voor de toekomst van de nationale economie (Stevens, 1999). Overheidsbedrijven worden geprivatiseerd of op zijn minst 'op afstand' gezet. Meer zelfstandigheid zou volgens de regering ondernemerschap en aanspreekbaarheid bevorderen bij het efficiënt bereiken van doelen. En waar mogelijk wordt marktwerking nagestreefd. Europees integratie- en hervormingsbeleid gaat in dezelfde richting. Besturend Nederland heeft dan trouwens ook al meer dan een decennium de buik vol van de werknemers- en studentendemocratie. En de ondernemers? Die willen een kleine overheid en niet al die bemoei- en regelzucht.

De verzelfstandigde bedrijfsvoering wordt ook belangrijker omdat er niet alleen moet worden gezorgd voor goede havenvoorzieningen, die technisch voorop lopen ten opzichte van de trend, maar ook om die voorzieningen internationaal te 'verkopen'. De ontwikkelingen in het internationale scheepsvervoer zorgen voor concentratiebewegingen, de nieuwe vooral in Azië gelocaliseerde megascheepswerven zorgen voor steeds grotere en steeds dieper stekende schepen voor het vervoer van olie en containers. De concurrentie tussen de havens over de vraag wie grote maatschappijen

naar zich toe weet te trekken is enorm. Onderhandelingen met dergelijke bedrijven worden dus ook steeds belangrijker. Het havenbedrijf moet daarbij als krachtige onderhandelingspartner kunnen optreden. Er is ook meer afstemming nodig tussen havens die aan de wereldomspannende vaarroutes liggen. Op het gebied van havenontwikkeling en havenmanagement en de daarvoor nodig kennis en vaardigheden heeft Nederland en heeft Rotterdam een belangrijke plaats. De multidisciplinaire kennis en veelzijdige technologie van het grootschalige en efficiënte havenbedrijf wordt nu zelf ook als een 'kennisproduct' aangemerkt en moet dus ook als zodanig worden 'verkocht'.

Het streven naar meer zelfstandigheid en ondernemingszin is al sinds de jaren tachtig merkbaar. Maar een gemeentelijke dienst omvormen tot een bedrijf met een 'ondernemende' directeur kan gemakkelijk tot problemen leiden. Directeuren van verzelfstandigde overheidsdiensten zijn soms wat té ondernemend. Zo wordt de flamboyante ondernemende havenbedrijf directeur Willem Scholten er abrupt uitgegooid als hij in 2004 miljoenengaranties blijkt te hebben verstrekt aan de RDM, de Rotterdamse Droogdokmaatschappij van de beroemde en beruchte bedrijvendokter Joep van den Nieuwenhuyzen (Witt Wijnen, 2010). De kwestie met Scholten en Van den Nieuwenhuyzen illustreren hoe ruim honderd jaar na Pincoffs de verhouding tussen privaat en publiek in de havenconomie problematisch blijft.

Het vertrek van Scholten als directeur van het havenbedrijf komt op het moment dat de partijen die onderhandelen over de Tweede Maasvlakte het min of meer eens zijn over de herpositionering van het havenbedrijf. Er is wel voorgesteld een regioprovincie voor het hele mainport-gebied in te stellen, maar de vele problemen die dat met zich mee zou brengen en de belangen van zowel Rotterdam als 'Den Haag' drijven een andere kant op. Er wordt dus gekozen voor een overheids NV, en daarmee neemt niet alleen de fysieke afstand van de havens tot de Coolsingel af, maar ook de bestuurlijke. De Coolsingel is ver weg als je op de Tweede Maasvlakte staat en de Rotterdam Port Authority houdt weliswaar kantoor op de Wilhelminakade, maar de afstand tussen havenbedrijf en stadhuis is daarmee wel veranderd. Daarover maakt de Rotterdamse politiek zich inmiddels zorgen. Gaat het wel goed met de havens? Functioneert het havenbedrijf wel zuiver? Worden de typisch Rotterdamse belangen (milieu, veiligheid, (in)directe werkgelegenheid) wel goed behartigd? Begeeft het havenbedrijf zich niet te veel op internationale markten waarvan het belang voor Rotterdam onduidelijk is? Leden van de gemeenteraad, zowel van PvdA als van de PVV, vinden dat de gemeente meer te zeggen moet hebben over het

havenbedrijf (Weissink, 2012a). Een plaats in de Raad van Commissarissen is niet genoeg. De gemeente zou een plaats in de directie moeten hebben. Verrassend in de ogen van de Hamburgse tegenvoeter van het Rotterdamse havenbedrijf, want de Hamburgse collega's zouden het niet erg vinden als de stadsregering aldaar zich wat minder met de haven zou bemoeien (Weissink, 2012b). Andere commentatoren merken op dat de gemeente er beter aan doet de rol van toezichthouder te versterken in plaats van zelf meer verantwoordelijkheid te willen hebben voor bedrijfsvoering en onderhandelingen met private partijen.

Hoger en verder: havenmilieus in de 21^e eeuw

Rotterdam is anno 2013 nog steeds de naam van de grootste haven van Europa. Arrangementen en namen als 'Rijnmond' en 'Europoort' zijn nooit echt een alternatief geweest. Hoewel mondiaal inmiddels voorbijgestreefd door havens in Azië staat Rotterdam nog steeds in de top tien van de wereldranglijst. Het Rotterdamse havencomplex langs de nieuwe waterweg wordt door de makers van de schitterende VPRO documentaire 'Vanuit de lucht' dan ook aangeduid als 'de muil van Europa'. Maar wat betekenen al de verplaatsingen westwaarts voor de stad en haar bewoners?

Uiteraard blijven de havens een bron van werkgelegenheid en inkomen voor Rotterdam en de regio. Rotterdam is misschien geen wereldstad in de zin van Saskia Sassen (daarvoor is de financiële sector te klein en de culturele sector te rudimentair), maar wel zeer prominent in de *global value chain* (Sassen, 2006, Jacobs et. al., 2010). Professionele en zakelijke dienstverlening gericht op de havens, petrochemische en maakindustrie en vooral ook de transportsector zijn van groter belang dan ooit. Dat geldt voor de havens en de rederijen, maar ook voor de werkgelegenheid in de stad. Probleem voor haven en stad is dat Rotterdam traditioneel relatief veel laagopgeleiden kent, terwijl de arbeidsmarkt nu juist vraagt om hoger en middelbaar opgeleid personeel. Een flink deel van dat hoger opgeleid personeel woont ook nog bij voorkeur buiten de stadsgrenzen of aan de rand ervan. De bedrijven zal dat minder uitmaken, maar de gemeente is er veel aan gelegen om juist ook de professionals en hun gezinnen aan de stad te binden met aantrekkelijke huisvesting. Dat voorkomt de verloedering en criminalisering van het stedelijk milieu. Op de terreinen rond de oude, verlaten havens worden mede daarom al geruime tijd huizen gebouwd. Die nieuwe woningbouw moet de afbraak en renovatie van oude, vervallen wijken compenseren. Maar het moet ook de professionals uit de middenklassen aan de stad binden en aantrekkelijke huisvesting bieden. Aldus moeten Rotterdamse wijken en ook de binnenstad een sociaaleconomische meer gevarieerde

bevolking krijgen. Ideeën over de strijd tegen de verpaupering van de oude stad en de denkbeelden van mensen als Richard Florida (2002) over de creatieve stad vloeien hier in elkaar over. Creatieve industrie, ICT, zakelijke dienstverlening, vermaak en cultuur staan dan ook allemaal op het Rotterdamse verlanglijstje. Met betrekking tot de verlaten havens, maar ook elders. Het museumkwartier is er voor cultuurgerichte toeristen en kunstconsumerende burgers. De wijk rond de Witte de Withstraat, vroeger een hoerenbuurt, en het Lloyd Kwartier, het voormalig haventerrein tussen Maastunnel en Delfshaven, zijn nu gericht op yuppen en nieuwe bedrijvigheid. (8) Met de invulling van de oude havens zelf wordt geëxperimenteerd. Je kunt ze toch niet allemaal als *marina* voor jachten en pleziervaart inrichten!

Verdwijnt met dit alles de havenstad niet achter de horizon? Ja en nee, is het wellicht wat onbevredigende antwoord. De gemeente cultiveert de band met de haven in het beleid en vooral ook in de citymarketing. In allerlei publicaties en activiteiten worden oude en nieuwe havens en het Rotterdam-gevoel ingezet voor positieve beeldvorming. De jaarlijkse havendagen en het Nieuwjaarsvuurwerk op de rivier vormen daarvoor het bewijs. Niet voor niets heeft men De Hef laten staan, de verticaal beweegbare spoorbrug over de Koningshaven, ook al rijden de treinen al sinds jaren dag door de nieuwe tunnel. Heel bewust is er ook voor gekozen de nieuwe bruggen, een spectaculaire architectuur te geven, met de beeldbepalende Erasmusbrug voorop.

Staand aan de rivierkade bij de Entreporthaven wijst de pylon van de Erasmusbrug naar de door Rem Koolhaas c.s. ontworpen wolkenkrabber De Rotterdam. Wie vanuit de stad Rotterdam de echte functionerende zeehavens op de Maasvlakte wil zien, doet er goed aan op 'De Rotterdam' of 'Montevideo' te gaan staan. Dan heb je tenminste een redelijke kans om bij helder weer de havens op de Tweede Maasvlakte te zien liggen. Kijkend naar het Westen vanaf deze locaties horen de zeehavens en Rotterdam nog gewoon bij elkaar. Maar daar schuilt ook ironie. De megatankers en containerschepen en super hoge wolkenkrabbers zijn als het ware elkaars echo. Nu de schepen wegblijven bieden de woontorens en andere nieuwe architectuur visuele en emotionele compensatie voor de leegte op de rivier en in de havens. Die oude havens zijn er eigenlijk vooral nog voor de lol en ter onderbouwing van nostalgie als nieuw chauvinisme. De havenstad bestaat dus nog steeds en de band tussen havens en stad is er ook nog steeds. Maar wel veel indirecter en afstandelijker.

Wie binnenkort Rotterdam wil bezoeken om dit allemaal zelf nader te bekijken en te onderzoeken raad ik het Suitehotel Pincoffs aan, naast het

standbeeld van Pincoffs bij de ingang van het Entrepothavencomplex. De genoemde wolkenkrabbers bevinden zich op loopafstand. Even de Erasmusbrug over lopend kom je bij de Spido, de maatschappij die rondvaarten organiseert naar de echte havens. De rondvaart langs de westelijke havens richting Maasvlakte is geen korte tocht, maar zeker de moeite waard. Het hotel is bovendien goed voor het besef dat de stad zich wel verplaatst, maar dat het spel op de grens van economie en politiek, handel en techniek de afgelopen twee eeuwen weinig is veranderd. Wel qua vormen en locaties misschien, maar niet fundamenteel. Speciaal aanbevolen voor wie meent dat de moderne institutionele orde afbrokkelt of serieus denkt dat we nog nooit modern zijn geweest.

Literatuur

Boender, K. (1985). *Milieuprotest in Rijnmond; Sociologische analyse van milieusolidariteit onder elites en publiek*. Rijswijk: Sijthoff.

Bouman, P. J. (1931). *Rotterdam en het Duitse Achterland, 1831-1851*. Amsterdam: H.J. Paris.

Brulsma, J.U. (2007). *Havens, kranen, dokken en veren; De Gemeentelijke Handelsinrichtingen en het Havenbedrijf der gemeente Rotterdam, 1882-2006*. Utrecht: Matrijs.

Driel, H. van, J. W. Schot (2002). 'Het ontstaan van een gemechaniseerde massagoedhaven in Rotterdam.' In: J.W. Schot et. al. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, Deel V, Zutphen: Walburg Pers, pp. 75-95

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

Jacobs, W., C. Decruet & P. de Langen (2010). 'Integrating world cities into production networks: The case of port cities.' In: B. Derudder & F. Witlox, *Commodity Chains and World Cities*. Oxford: Wiley-Blackwell, 111-136.

Jasanoff, S. (2005). *Designs on Nature; Science and Democracy in Europe and the United States*. Princeton: Princeton U.P.

Jasanoff, S., S-H. Kim, (2009). 'Containing the Atom: Sociotechnical Imaginaries and Nuclear Power in the United States and South Korea.' In: *Minerva* (2009) 47:119-146

Latour, B. (1994). *Wij zijn nooit modern geweest; Pleidooi voor een symmetrische antropologie*. Amsterdam: Van Genneep

Oosterwijk, B. (1979). *Vlucht na victorie; Lodewijk Pincoffs (1827-1911)*. Rotterdam: Donia Pers Producties.

Oosterwijk, B. (2011). *Ik verlang geen dank; Lodewijk Pincoffs (1827-1911)*. Rotterdam: Douane.

Ravesteyn, L.J.C.J. van (1924). *Rotterdam in de Negentiende Eeuw; De ontwikkeling der stad*. Rotterdam: Zwagers.

Sassen, S. (2006). *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 3rd ed.

Stevens, H. (1999). 'The Port of Rotterdam.' In: *Ibid., The Institutional Position of Seaports; An International Comparison*. Dordrecht: Kluwer.

Woud, A. van der (2006). *Een Nieuwe Wereld; Het Ontstaan van het Moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Weissink, A. (2012a). 'Rotterdam wil meer grip op Havenbedrijf.' In: *Het Financieele Dagblad*, 27 oktober 2012, p. 21.

Weissink, A. (2012b). 'Rotterdams havenconflict wekt verbazing.' In: *Het Financieele Dagblad*, 3 december 2012, p. 12.

Witt Wijnen, Ph. De (2010). *Joep! Van held tot hoofdverdachte*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus; NRC Boeken.

Ijsselsteijn, H.A. van (1909). 'De Haven van Rotterdam', In: *Rotterdam in de loop der eeuwen*. Deel 3, 4e gedeelte, 3e stuk, Rotterdam: W. Nevens.

Noten

1
www.entrepothaven.com.

2

Voor luchthavens en andere infrastructurele en andere technische systemen geldt uiteraard hetzelfde, maar in aangepaste varianten.

3

Hiertoe werd de door ingenieur P. Caland bedachte Nieuwe Waterweg aangelegd tussen 1863 en 1872. Na 1872 zou het echter nog een aantal jaren duren voor men de verzanding onder controle had en er voldoende diepgang was voor de grotere schepen.

4

Van der Woud wijst op de prioriteit die de rijksoverheid in de 19e eeuw legde op de ontwikkeling van de spoorwegen. Belangstelling voor de verbindingen van Rotterdam en Amsterdam is van relatief late datum. In Rotterdam hielp de druk vanuit Den Haag om een vaste spoorverbinding naar Dordrecht te creëren de voorstanders van havens op Zuid als Pincoffs, Mees en anderen.

5

Tenzij anders vermeld is de informatie over Pincoffs ontleend aan Van Oosterwijk (1979, 2011).

6

Voorloper van het latere 'Gemeentewerken.'

7

In 1874 omgedoopt tot Koningshaven bij een feestelijk bezoek van koning Willem III.

8

Verdere informatie: Lloyd kwartier: www.lloydkwartier.rotterdam.nl.
Witte de With buurt: www.wittedewith.nl.

Deel 3

De genietende stad

XII.

De markt

Huub Dijstelbloem

Eind juni 2012 vond er een ongewoon verschijnsel plaats in de Centrale Markthal van Amsterdam: een dansavond. Het evenement in de zogenoemde 'buik van Amsterdam' betrof het Nationale Architectenbal aan de vooravond van de Dag van de Architectuur die deze keer *Food and Architecture* als thema had.

Een vreemde combinatie? Toch niet. De inrichting van supermarkten, de vormgeving van winkels, maar ook de herbestemming van leegstaande kantoorpanden tot kwekerijen en de aanleg van stadslandbouw zijn onderwerpen die hedendaagse architecten inspireren. Wereldwijd zelfs. Soms uit nood geboren, zoals in Detroit, dat na het ineenstorten van de auto-industrie, het ontstaan van grootschalige armoede en het wegtrekken van winkeliers in een ware *food desert* veranderende waar voor de inwoners in de wijde omtrek geen vers product te vinden was. Maar sinds enige jaren grossiert Detroit in *urban farming* en slagen de afzonderlijke initiatieven die oorspronkelijk voor eigen gebruik met de kweek van producten begonnen er steeds beter gezamenlijk in om een surplus te creëren dat op de (lokale) markt kan worden gebracht.

Voorals in Azië en met name China leidt een ongekende groei van stedelijke populaties en de opkomst van de middenklasse tot nieuwe manieren om de aanvoer van voedsel naar de stad te organiseren en die experimenten met *vertical farming* (landbouw op etages) aanmoedigen. Zulke initiatieven bestaan in Chicago al langer en vinden op kleinere schaal ook in Nederland plaats zoals de plannen voor 'slaflats' in lege kantoorruimtes in Leiden. Dat architecten zich met voedsel bezighouden is dus eigenlijk niet meer dan logisch. Ook mag het geen verbazing wekken dat stedenbouwkundigen en ruimtelijke planners aandacht hebben voor voedsel en 'de stad'. Minder duidelijk is of met de hernieuwde aandacht voor voedsel en de stad, ook een vers beeld ontstaat over de verhouding tussen stad, land en voedsel en de verschillende functies van het landelijke en het stedelijke gebied.

Traditioneel wordt landbouw gezien als een zaak van het platteland en vindt de productie van voedsel plaats *buiten* en de consumptie *binnen* de stad. Maar gaat dat beeld nog wel op nu de verstedelijking wereldwijd in termen van ruimtegebruik, functiespreiding en mentaliteit zijn beslag heeft gekregen? Moet de huidige interesse voor voedselvraagstukken in stedelijke gebieden ons ook niet iets leren over de veranderende verhouding tussen

stad en land, en over de rol die voedsel daarbinnen speelt?

Voedsel in de stad is een trendy onderwerp, maar wordt vooralsnog geadresseerd binnen een veilige morele ruimtelijke orde die tot een merkwaardige paradox leidt. In de stad krijgen onschuldige, kleinschalige, ja: *dorpse* initiatieven alle ruimte. Wat naar de industrialisering van de voedselproductie riekt wordt naar buiten verplaatst. Op die manier wordt een traditionele tweedeling tussen stad en land in stand gehouden. Dat gebeurt ook in Amsterdam, al zijn de pleitbezorgers van het stedelijk voedselbeleid zich daar vooralsnog niet van bewust.

Een bord vol problemen

De relatie tussen steden en voedsel is bitterzoet. Aan de ene kant is voedsel een uiterst smakelijk *trending topic* dat stedelingen dagelijks binnen en buiten de deur veel genoeg bezorgt. Aan de andere kant levert voedsel een bord vol problemen op. Het hippe karakter komt momenteel niet eens zozeer van de haute cuisine en de televisiekoks die de gastronomie de afgelopen twee decennia nieuw sterrendom hebben bezorgd. Het zijn eerder de kleinschalige, bijna autarkische initiatieven die voedsel een trendy karakter geven. Volkstuincomplexen kennen lange wachtrijen, niet alleen omdat de yup een lommerrijke ambiance zoekt voor het nuttigen van een glas rosé, maar omdat de jonge stedeling met zijn klauwen in de aarde wil werken en niets liever eet dan een zelfgekweekte courgette. Braakliggende percelen die door de economische crisis en de tot stilstand gekomen vastgoedontwikkeling nog even op een definitieve bestemming moeten wachten worden gretig voor stadslandbouw gebruikt. Landmarkten waarin regionale producenten uit de omliggende landelijke gebieden hun producten aanbieden schieten als paddenstoelen uit de grond. Bijen houden in de stad is 'in'. De cursus imker is rond alle grotere steden volgeboekt. Trendsetters in de architectuur en stedenbouwkundige ontwikkeling omarmen *urban farming* zodat de spreekwoordelijke grachtengordelbewoner met designerbril tegenwoordig met rubberen laarzen loopt. Meisjes die biologische producten te koop aanbieden zijn jong en mooi. Als zintuiglijk thema steekt *Food and the City* zelfs *Sex and the City* naar de kroon. Maar voedsel kent ook een schaduwzijde. De rellen in de verschillende Afrikaanse en Aziatische steden tijdens de voedselcrises van 2007/2008 en 2010 maakten duidelijk dat voedselschaarste niet langer alleen een probleem voor het platteland is, maar ook voor stedelijke populaties. Meer dan de helft van de wereldbevolking leeft inmiddels in steden of in verstedelijkt gebied, waardoor de productiedruk op landbouwgronden buiten de stad alleen maar verder is toegenomen. Ook dichterbij huis is 'voedsel' in de stad

een issue, veroorzaakt door gezondheidsproblemen als obesitas, de opkomst van voedselbanken en de schadelijke gevolgen van voedseltransport voor mens en milieu.

Zo ook in Amsterdam. Per jaar komt er 720 kilo voedsel per inwoner de stad in. Zo'n 390 kilo gaat er weer uit in de vorm van afval. Eén op de drie vrachtwagens vervoert voedsel. Een gemiddeld Amsterdams avondmaal heeft een reis van 33.000 km achter de rug. Circa 40% van de uitstoot is voedsel gerelateerd. Zonder aanvoer van buiten zijn binnen vier dagen alle supermarkten in Amsterdam leeg (Dienst Ruimtelijke Ordening, 2010). De wegen waarlangs het voedsel de stad, de winkels en de consument bereikt, vormen dan ook een complex netwerk. Veel vers voedsel wordt dagelijks aangeleverd via distributiecentra in het midden van het land en op strategische locaties vlakbij de mainports in Zuid-Holland zoals Barendrecht en Bleiswijk. Groothandels en ketenbedrijven werken met eigen distributiecentra aan supermarkten, horeca, ziekenhuizen, etc. Verreweg het grootste deel van de levensmiddelen die de inwoners van Amsterdam kopen komt uit de supermarkt, zo'n 86% (Vermeulen en Lems, 2010). Het merendeel van het groente- en fruitaanbod op de dagmarkten bestaat uit (goedkope) restpartijen (van Baren, 2010).

Het stedelijke voedselcomplex laat zo een fijnmazig net van problemen zien dat zich moeilijk laat ontrafelen. Het hoofdstedelijke beleid kent daarom uiteenlopende benaderingen, variërend van een toegenomen aandacht voor voorlichting en onderwijs over voedsel en gezondheid, voor het aanbod van biologische producten, voor de levensvatbaarheid van regionale productieketens en voor de verduurzaming van de voedselvoorziening van de stad. Dit beleid sluit aan op verschillende thema's die internationaal spelen en lokaal allemaal een eigen manifestatie kennen, zoals armoede, gezondheid, milieu, duurzaamheid en voedselzekerheid.

Belangrijk om te constateren is dat veel van de initiatieven die worden opgezet rond problemen die met 'voedsel' samenhangen, in de eerste plaats aansluiting op de 'consument' zoeken en de eindgebruiker aanspreken in plaats van de producerende, verwerkende en distribuerende industrie of de detailhandel. In Amsterdam krijgt dit beleid bijvoorbeeld gestalte door het geven van 'smaaklessen' in het onderwijs (bijna 30% van de kinderen kampt met overgewicht), het installeren van keukens in scholen, het bewustmaken van ouders voor het voedingspatroon van hun kinderen (het laten beschilderen van karaffen door autochtone ouders zodat het aantrekkelijker wordt water bij het eten te schenken dan frisdrank) en het realiseren van moestuinen op buurtniveau. Aandacht voor de voedselvoorziening dient in veel gevallen in de eerste plaats de 'bewustwording'. De hoop is dat

consumenten hun gedrag gaan aanpassen, doordat ze meer oog krijgen voor de herkomst van hun voedsel, het belang ervan zien en oog krijgen voor de complexe en precaire processen die voedsel ondergaat voordat het op hun bord verschijnt.

Al deze initiatieven zouden geen lang leven beschoren zijn als ze niet op enigerlei wijze zouden aansluiten op de stedelijke cultuur. Beleidsmakers proberen daarom met al hun creativiteit de problemen die er rond voedsel spelen te verbinden met het hippe karakter dat het momenteel óók heeft. De Britse architectuurwetenschapper Carolyn Steel, auteur van *The Hungry City* (2008) maakt een zegetoer langs wethouders en innovatieve stedelingen die te vergelijken is met de ontvangst die Richard Florida na het verschijnen van zijn *The Rise of the Creative Class* (2002) ten deel viel.

Ook de stad Amsterdam heeft voedsel als thema omarmd. Een concreet voorbeeld is het gebouw waarmee dit hoofdstuk begon: het Amsterdam Food Center, de Centrale Marktplaats van de hoofdstad. Sinds enkele jaren is het gemeentelijke beleid erop gericht de Centrale Markt zijn 'publieke karakter' terug te geven door het terrein niet alleen als besloten handelsruimte te gebruiken, maar ook open te stellen maar voor openbare markten waardoor de betrokkenheid van de inwoners bij de voedselmarkt zou kunnen toenemen. Maar wat gebeurt hier nu eigenlijk precies? Welke functie had de marktplaats in het verleden en welke nieuwe rol wordt er nu aan toegekend? En hoe moeten we dit project begrijpen, in het licht van de bredere verandering die stad en land ondergaan en de positie die 'voedsel' daarbinnen heeft?

Centrale Markt

Het Food Center Amsterdam heet zo sinds 1998 maar is begonnen als De Centrale Markthallen en sinds 1934 gevestigd ten noorden van de Jan van Galenstraat in Amsterdam-West. Daarvóór, van 1895 tot 1934, was de centrale markt gelokaliseerd in de buitenlucht aan de Marnixstraat tussen de De Clercqstraat en het Amsterdamse Tehuis voor Arbeiders, ter hoogte van de Looiersgracht. De insteekhavens aan de Singelgracht voor de groenteschuiten zijn nog te herkennen in de huidige verkaveling achter de Marnixstraat en ook de naam Groenmarkt-kade (verkorting van Groentemarkt) herinnert nog aan die tijd.

Deze zogenoemde 'grossiersmarkt' sloot aan op de welvaartsgroei die de stad sinds 1870 na bijna twee eeuwen stilstand (weer) doormaakte. In de welvarendste periode had de aanleg van de grachtengordel vanaf 1612 tot een aantal marktpleinen geleid rond belangrijke kerken zoals de Westermarkt, de Herenmarkt, de Noordermarkt en de

Nieuwmarkt. De Dam, voorheen het epicentrum voor de verkoop van levensmiddelen, verloor zijn centrale functie en transformeerde naar een stapel- en geldmarkt. Ook op andere marktterreinen was er dynamiek. De beestenmarkten verplaatsten zich voortdurend door de stad, en centraliseerden zich weer na tientallen jaren opgesplitst te zijn geweest in varkens, ossen, schapen en kalveren. De tussenhandel nam toe, de aanleg van trekvaarten zorgde voor een enorme groei van het goederenverkeer over water, het aantal vismarkten nam gestaag toe en marktmeesters kregen steeds meer logistieke taken toegewezen. Eind 17^e eeuw stagneerde de bevolkingsgroei echter en ging de stad er voor een lange periode economisch op achteruit (Kistemaker, Wagenaar en van Assendelft, 1984; van Baren 2010).

De economische opleving eind negentiende eeuw maakte dat ook Amsterdam zich wilde sieren met een centrale markt. Algemene publieksmarkten zoals de Ten Katemarkt, de Albert Cuypmarkt en de Dappermarkt waren met de aanleg van de 19^e eeuwse gordel spontaan ontstaan maar voldeden niet voor dit doel. Overigens is het interessant dat deze markten pas later werden gelegaliseerd, nadat ze eerst onder politietoezicht werden geplaatst.

De markt die aanvankelijk voor de centrale distributie werd aangewezen, gelegen aan de Marnixstraat, was echter niet overdekt, moeilijk bereikbaar, al helemaal niet per spoor en kende weinig opslagcapaciteit. In 1912 dienden de sdap-raadsleden Wibaut, De Miranda, Vliegen en Oudegeest daarom een nota in bij b&w met een pleidooi voor een overdekte markt. Het duurde echter tot 1926 voordat de raad akkoord ging met de bouw van een markthal.

De nieuwe groothandelsmarkt had tot doel de levensmiddelenvoorziening in Amsterdam te verbeteren. Salomon Rodriguez de Miranda, inmiddels wethouder namens de sdap (wat hij met korte onderbrekingen van 1919 tot 1939 zou blijven) steunde het sociaaldemocratische ideaal van het samenbrengen van de handel in één gebouw. Maar dit diende ook een ander doel. Het Amsterdamse gemeentebestuur wilde af van de chaos, de rommeligheid en de fraude op de toenmalige groothandelsmarkten. Zeker de situatie aan de Marnixstraat liet volgens de bestuurders te wensen over. Het verkeer werd ernstig belemmerd en ook voor de tram was er bijna geen doorkomen aan. Door toename van het autoverkeer ontstond bovendien een steeds grotere verkeerschaos. De organisatie van de markt was gebrekkig en toezicht op de hygiëne was er nauwelijks. De raad besloot in 1913 tot het instellen van een raadscommissie die onderzoek moest doen naar 'de voorziening der bevolking van Amsterdam met verse levensmiddelen'.

Het advies van de commissie luidde dat een overdekte markthof voor de groothandel in groente en fruit moest worden opgericht.

Niet iedereen juichte deze verhuizing toe. Groenteboeren klaagden over de grotere afstand die nu met handkar, bakfiets of paard en wagen afgelegd moest worden tussen winkel en markt. De Centrale Markt was immers naar de rand van de toenmalige stad verplaatst (Olij et al., 2003). Het concentreren van de handel zou de dood van de grossiers betekenen en boze groothandelaren plaatsten een grafsteen in de hal van het gebouw (Kistenmaker, Wagenaar en Assendelft, 1984).

De Centrale Markt was in het begin uitsluitend een markt voor aardappelen, groenten en fruit, maar zeer ruim opgezet. Niet minder dan 25 hectare grond van de 40 die waren gereserveerd werden onmiddellijk in gebruik genomen. Een tiental havens was aangelegd voor de aanvoer van de producten van de zogenoemde 'natte tuinders'. Ondanks de eerdere protesten werd de opening een groot succes. Tussen 14 en 23 september 1934 bezochten maar liefst 192.000 van de toenmalige 765.000 inwoners van Amsterdam het complex (Kistenmaker, Wagenaar en Assendelft, 1984). In 1952 vond een uitbreiding van het aanbod plaats, onder andere met diepvriesproducten. In 1954 werd de visafslag aan de De Ruijterkade verplaatst naar de Centrale Markt. In 1957 kwam er een meer algemeen 'food'-assortiment, dat ook vlees, vis en overige levensmiddelen ging omvatten. De vestigingswet van 1961 hief de strenge scheiding tussen de branches op en in 1968 vestigde zich de eerste zelfbedieningsgroothandel op de markt en kwamen er meer groothandelsbedrijven met een algemeen levensmiddelenassortiment. Omdat het abattoir in het oostelijk havengebied niet meer aan de eisen voldeed, werd in 1984 een nieuw abattoir gevestigd op de Centrale Markt. Hierdoor ontstonden nieuwe deelmarkten voor vlees – en vis. Deze uitbreiding trok nieuwe kleine handelaren aan maar ook een fors aantal kopers uit de horecabranche en instellingen zoals ziekenhuizen en bejaardenhuizen. In 1970 was het 'klantenbestand' sterk gewijzigd; het aantal detaillisten was geslonken tot 1000 en het aantal kopers uit de horeca en instellingen was toegenomen tot 850. Deze ontwikkeling had ook gevolgen voor de naam. In 1977 werd de Centrale Markt omgedoopt in Centrale Groothandelsmarkt. Extra investeringen en een verandering in de eigendomsverhoudingen zorgden voor een modernisering van de gebouwen door sloop van oude pakhuizen en bouw van nieuwe bedrijfsruimten. In 1998 is gekozen voor een naam die beter zou moeten passen bij de tijd, snel communiceert en associaties opwekt met andere Centers die de faam van Amsterdam als handelsstad hebben versterkt. Sinds 1988 heet de markt Food Center Amsterdam. Er zijn circa

100 bedrijven gevestigd.

Culinaire hotspot

Sinds enkele jaren is een volgende verandering in voorbereiding.

‘De buik van Amsterdam niet langer verborgen’: zo luidt de titel van het ambitiedocument opgesteld door wethouder Van Poelgeest en portefeuillehouder Westerpark De Jager uit 2010 waarin de herstructurering van het Food Center Amsterdam op papier vorm krijgt. Naar het oordeel van de gemeente is het Center ondanks de blitse nieuwe naam nog steeds een enclave in de stad. Daar moet verandering in komen: het streven is dat ‘wanneer het nieuwe fca haar deuren opent, het omarmd wordt door de stad en het een plaats krijgt in de harten van de Amsterdammers en alle andere bezoekers van dit gebied’ en in gerestaureerde staat ‘de bedrijfsmatige culinaire hotspot van Amsterdam en een icoon in het gebied [zal] zijn.’

De plannen die de gemeente Amsterdam met het Food Center heeft passen op het eerste gezicht naadloos in de bredere beleidstrend om voedsel nadrukkelijker onder de aandacht van inwoners en bedrijven te brengen. Dit past binnen de conceptualisering van de rol van voedsel in de ruimtelijke ordening. Echter, de plannen die de gemeente heeft ontwikkeld stammen al van voor de tijd dat ‘voedsel’ een beleidsissue werd. Aanvankelijk waren het vooral motieven rond logistiek, milieu en ordening die eraan ten grondslag lagen. Men vroeg zich af of het Food Center wel op de juiste plek in de stad lag en niet bijvoorbeeld verder weg buiten de ring in het havengebied kon worden geplaatst. Omwonenden waren het liever kwijt dan rijk. Op 10 mei 2005 vond er een actie plaats gericht tegen de luchtvervuiling in de omgeving, geïnitieerd door het Milieucentrum Amsterdam naar aanleiding van de uitkomsten van een door het Rijk uitgevoerd onderzoek naar luchtkwaliteit volgens de richtlijnen van de who. De Jan van Galenstraat stond in de top drie van straten met de slechtste luchtkwaliteit van Amsterdam. Twee jaar later in 2007 was de gemeente echter niet van plan het Food Center buiten de ring te plaatsen. Wel was er sprake van een mogelijke aanpassing van het terrein in de toekomst, maar wat die precies zou inhouden was nog vrij onduidelijk (Smalbraak, 2011). Pas later, uitmondend in de Motie Van Droge van 2008 wordt het beoogde ‘openbare karakter’ van het Food Center definitief vastgesteld en ontstaan de plannen om de relatie tussen voedsel en stad in Amsterdam weer te versterken door dit centrum – nu een besloten handelsruimte – zijn publieke functie terug te geven en er ook weer openbare markten te openen.

De voorgeschiedenis van de herstructurering wijst weliswaar niet direct op een nieuwe publieke omgang met voedsel in de stad, het uiteindelijke

streven zoals dat inmiddels bestuurlijk is omarmd past wél in een internationale trend. Volgens de directeur van de Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam, Zef Hemel, heeft men gekeken naar voorbeelden als Mercat de la Boqueria in Barcelona, Les Halles in Parijs en Covent Garden in Londen om de Centrale Markthal in de toekomst een vergelijkbare plek in te laten nemen in het leven van Amsterdammers. Het moet een ontmoetingsplaats worden en een toeristische trekpleister. Voor de Markthal, op het openbare terrein van het fca, kunnen horecagelegenheden en een theater zich vestigen (Smalbraak, 2011).

Zowel historisch als meer recent vanuit het oogpunt van *city marketing* valt dit streven te billijken. Steel laat in *Hungry City* zien dat Centrale Marktplaatsen van oudsher de aanvoer van voedsel van land naar stad organiseerden en daar tevens de verbeelding van vormden. Via dergelijke semipublieke ruimten werd de herkomst van het eten zichtbaar, uiteraard met alle overlast (stank, drukte, verkeersopstopping) van dien. De gedachte dat melk uit de fabriek kwam werd zo in ieder geval geblokkeerd. Met het verdwijnen van deze centrale hallen in steden als Londen en Parijs verdwenen ook de parades van vee, de aanvoer van goederen, het verkopen en inkopen, en de handel tussen stad en land uit het stedelijke beeld. Later, door de opkomst van de supermarkten en het verdwijnen van de kleinere slaggers en groenteboeren, werd de aanvoer en distributie van voedsel in hoge mate een logistieke taak van de detailhandel.

Inderdaad werd binnen het ruimtelijke orderingsbeleid van Amsterdam voedselproductie tot en met het Algemene Uitbreidingsplan van 1934/1935 (dat door de crisis grotendeels pas na de oorlog zou worden uitgevoerd) als een vanzelfsprekende schakel gezien tussen stad en landelijk gebied. In dat Uitbreidingsplan werd het behoud vastgelegd van tuinderijen in de Akerpolder en de Osdorper bovenpolder en werd een gebied van circa 500 hectare in de Slotermeerpolder en een complex in de Osdorperbinnenpolder toegewezen voor landbouw. Tuinbouw bleef een onderdeel van het gemeentelijke beleid tot in de jaren '60 van de vorige eeuw maar raakte sinds 1986 uit beeld met de herbestemming van de laatste tuinbouwgronden die plaats maakten voor stedelijke uitbreiding, natuur en recreatie (Vermeulen en Lems, 2010).

De nieuwe rol voor de Centrale Markthal is vergelijkbaar met de veranderende rol die Carolyn Steel (2008) beschrijft voor Borough Market in Londen. Halverwege de jaren '90 bevond de uitgestorven markt zich in een stadsdeel dat trendy was. Een verkoper van kazen was ervan overtuigd dat Borough Market een tweede leven kon krijgen en organiseerde een boerenmarkt. Ook de Centrale Markthal wordt een opnieuw geconstrueerd

centrum voor voedsel, zonder traditie die nog in de herinnering ligt. De Markt zal echter geen buurtmarkt of boerenmarkt worden, maar zal vooral producten verkopen vanuit het fca. De opdracht voor de Markthal is de buurt aantrekkelijker maken, en eten weer een centrale rol geven in de gemeenschap. Steel laat zien dat dit geen onhaalbare kaart is: waar eten is, leeft de buurt op (Steel, 2008; Smalbraak, 2011).

Gentrification

Hoe interessant de plannen met het Food Center ook zijn om de relatie tussen stad en voedsel weer te versterken, ze roepen ook de nodige vragen op. Want wat is hier precies aan de hand? Is 'voedsel' nu wat vroeger 'milieu' was, een manier om via verduurzaming de wereld te verbeteren, om te beginnen bij jezelf – en zijn de initiatieven rond voedsel de voortzetting van de milieubeweging? Of is de omarming van 'voedsel' in de stedelijke ontwikkeling te vergelijken met het 'broedplaatsenbeleid' waarmee de grote steden zich om hun culturele vrijplaatsen in de 'rafelranden' gingen bekommeren, zodat de dichtgemetselde dure woon-, winkel- en kantoorzones het cachet van vrijbuitery kregen – en is voedsel de voortzetting van de 'creatieve industrie'?

Laten we om te beginnen een welwillende houding aannemen en laten we er niet vanuit gaan dat de pogingen om via 'voedsel' een proces van *gentrification* (opwaardering van een wijk) op gang te brengen in de buurt rond de Van Galenstraat slechts bedoeld zijn om de logistieke problemen, de geluidshinder, de stankoverlast en de uitstoot van het Food Center te maskeren. Laten we er vanuit gaan dat inderdaad de beleidsprogramma's van de gemeente erop gericht zijn om de leefbaarheid van het gebied te versterken en de vitaliteit van de vroegere Centrale Markt te benadrukken door het een sterker 'openbaar' karakter te geven en het deels tot publieke ruimte te verklaren. Dan nog rijst de vraag welke weerslag dit zal hebben op de relatie van Amsterdammers met 'voedsel'. Als het al tot bewustwording leidt, welk doel dient dit dan? Aangenomen dat 'bewustwording' niet op zichzelf het einddoel is, maar zich moet gaan vertalen in ander gedrag zoals gezonder en duurzamer eten.

Een blik op de ontwikkeling van het Amsterdam Food Center maakt duidelijk dat er rond voedsel en de stad meer aan de hand is dan een voortzetting van milieupolitiek met andere middelen of een inkapseling door de creatieve industrie. 'Voedsel' is het nieuwe voertuig om zowel de relatie tussen stad en land mee uit te drukken als om lokale problemen te koppelen aan een wereldomvattende problematiek. Het *verbindt* als zodanig verstedelijking met voedselvraagstukken en *legitimeert* initiatieven op lokaal en regionaal niveau met een beroep op de wereldproblematiek.

Die bemiddelende functie van voedsel is eerder opgemerkt door de Amerikaanse geografisch historicus William Cronon. In *Nature's Metropolis* (1991) heeft hij aan de hand van de geschiedenis van Chicago laten zien dat alles wat de stad groot maakt (de handel, de markt, de beurs, de rails) innig verstrengeld is met het omringende land. Aan het einde van de negentiende eeuw kende Chicago de grootste en meest efficiënte slachthuizen ter wereld. In zijn Groeneveld-lezing van 2009 beschrijft ook de Nederlandse historicus van architectuur, stedenbouw en landschap Auke van der Woud hoe aan de ene kant massale hoeveelheden runderen door cowboys naar de stations werden gedreven om er aan de andere kant van het spoor in de vleesfabrieken weer uit te komen als ingeblikt en diepgevroren vleesproduct. 'De landbouwer', zo stelt Van der Woud, 'werd grondstoffenproducent.' Maar, zo merkt Cronon op, in plaats van dat de groei van steden, of beter gezegd: de *verstedelijking* (in termen van omvang, functies en mentaliteit) ten koste gaat van het platteland of dat de band tussen stad en land raakt losgeknipt, vormen beide door de tijd heen steeds elkaars voorwaarde. Het verhaal van de modernisering waarin 'de stad' en 'het land' de hoofdrolspelers zijn en de eerste steeds meer terrein heeft gewonnen op de laatste is al vaak verteld. Een subtielere versie toont aan dat de groei van de één niet noodzakelijk de neergang van de ander inluit. Tussen stad en land bestaat een voortdurende onderlinge afhankelijkheid en 'meer stad' gaat niet zozeer ten koste van het land als ware het een zero-sum game.

Het simplistische beeld dat het land produceert en de stad consumeert moet op de helling. Uiteraard vindt het overgrote deel van de primaire productie nog steeds plaats in het landelijke gebied (alhoewel de gebondenheid aan grond afneemt) maar de verwerking van de producten en de waardevermeerdering ervan heeft grotendeels zijn beslag in de urbane gebieden. Juist dit *transformatieve* aspect van het voedselcomplex, de vele omvormingen die voedsel tussen productie en consumptie ondergaat, verdwijnt uit beeld wanneer een strikte tweedeling wordt aangehangen tussen welke functies de stad en welke het land toekomen. In die visie verblijven de koeien volgens de melkverpakking in de wei en zijn de gehaktballen uit de voorverpakte magnetronmaaltijd door Italiaanse mama's gedraaid. Wordt echter recht gedaan aan de centrale rol die distributie, logistiek, verwerking en verpakking spelen in voedselnetwerken, dan zullen deze functies ook een ruimtelijke uitdrukking moeten krijgen, niet alleen empirisch maar ook conceptueel in ons beeld van stad en land.

Het abattoir

Zo redenerend is er eigenlijk geen betere plek te bedenken om alle aspecten

van de voedselketen die tussen productie en consumptie in zitten een 'gezicht' te geven dan een Food Center. Dat is de locatie waar de productie, de voedselindustrie, de logistiek en distributie, en de handel en bedrijvigheid elkaar treffen en dus zichtbaar kunnen worden gemaakt. Ergens lijkt de gemeente dit te onderschrijven als wordt gesteld dat 'de centrale markthal de herkenbare schakel [vormt] tussen de buitenwereld en het nieuwe fca.' Dan is het toch merkwaardig als de verplaatsing van het abattoir een van de eerste besluiten is omdat het teveel overlast veroorzaakt en niet meer past in de plannen die Amsterdam heeft met dit gebied. Dat is een beslissing die vragen oproept. Want als 'de buik van Amsterdam' zichtbaar moet worden gemaakt en de gemeente afstevent op meer bewustwording van voedsel, moeten dan ook niet alle facetten worden getoond? Door het aan het oog onttrekken van de schakel in de keten waar dieren gedood worden en verwerkt tot consumptievlees, verdwijnt een cruciaal transformatiepunt uit beeld. Niet alleen wordt zo een belangrijke schakel gemist, zo wordt ook een oneigenlijke scheiding tussen productie en consumptie, en tussen stad en land, in stand gehouden. Willen die elementen ook zichtbaar worden gemaakt, dan is het verplaatsen van het abattoir van het terrein van het fca zoals nu gepland staat, wel het laatste dat moet gebeuren.

Een relatief onbeduidende beslissing om een abattoir (het laatste!) uit het stedelijke gebied binnen de ring te verwijderen blijkt bij nader inzien symbool te staan voor iets omvattenders. De vraag die zich zo aandient is of het beleid rond voedsel en de stad eigenlijk wel meer wil zijn dan een symbolische ode aan de wereld achter ons dagelijks brood? Zeker, er zijn genoeg beleidsprogramma's die zich op prangende problemen richten: het overgewicht van de inwoners, de eetpatronen van de jeugd. Op het gebied van gezondheid is nog een wereld te winnen. Maar als het om het verduurzamen van productieketens gaat, lijken zichtbare effecten op het gebied van milieu en dierenwelzijn niet het allerhoogste doel. Stadslandbouw is leuk en aardig maar is bij lange na niet in staat om een significant segment van de markt mee te bedienen. Dat is niet eens het achterliggende doel: meedoen is hier belangrijker dan winnen, het gaat om bewustwording.

Daar is op zich niets mis mee. Stadslandbouw zorgt ook voor groene ruimtes in de stad, draagt bij aan buurtbetrokkenheid en sociale cohesie en maakt veel creatieve energie los. De bewustwording waarop wordt ingezet wordt intussen echter wel bewerkstelligd door een archaisch beeld van het land in de stad in leven te houden. Alsof wat we eten rechtstreeks afkomstig is van de primaire productie op het boerenbedrijf. Stadslandbouw haalt het land in de stad, maar dan wel op een negentiende-eeuwse manier.

Het voedselsysteem is in hoge mate geïndustrialiseerd en zoals bijna alle vormen van economische waardevermeerdering in een hoogwaardige economie vindt ook in dit geval de voornaamste toevoeging in stedelijke gebieden plaats. Als het er werkelijk om gaat de relatie tussen voedsel en de stad weer een publiek karakter te geven, dan is het zaak die ontwikkeling, die al decennia lang staande praktijk is, voor het voetlicht te brengen. Stadslandbouw draagt daar, ondanks alle nobele intenties, weinig aan bij. Het verplaatsen en aan het zicht onttrekken van het enige abattoir dat de stad nog kende, evenmin.

Het probleem is niet eens zozeer dat de weerstand die een abattoir ondervindt symptomatisch is voor de breed gedeelde onwil om meer te willen weten van de herkomst van ons voedsel, van vleesproducten bovenal. De makke is vooral dat het artificiële onderscheid tussen stad en land de vragen over voedsel in een veel te beperkt en verouderd kader gegijzeld houdt. Door te blijven denken in dit onderscheid wordt aan een vorm van morele ruimtelijke ordening gedaan waarbinnen consumenten de ruimte hebben in de stad maar alle vragen rond de productie verplaatst zijn naar het platteland. Kwesties rond voedsel die te herleiden zijn tot de ketens waarlangs het zich moet bewegen om de lange weg van 'boer tot bord' af te leggen worden daarmee systematisch van tafel geveegd.

Zolang het achterhaalde onderscheid tussen stad en land als kader blijft fungeren voor welk soort activiteit op wat voor soort locatie opportuun is, zal ook het publiek-maken van het Food Center onvoldoende soelaas bieden. Hoe driftig er ook in de monumentale centrale Markthal gedanst wordt, het Food Center kan niet meer openbaarheid bieden dan erin besloten ligt – en als daarin al een abattoir ontbreekt, is er weinig dat de 'buik van Amsterdam' kan onthullen.

Literatuur

Arian, M. (1997). 'De buik van Amsterdam', in: *De Groene Amsterdammer*, 30 juli 1997.

Baren, M. van (2010). 'Amsterdam marktstad. Samenhang geschiedenis tussen stad en markten', in: *Plan Amsterdam*, Nr. 5 2010: 22-29.

Cronon, W. (1991). *Nature's Metropolis*. New York: W.W. Norton & Company.

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.

Gemeente Amsterdam (2010). Herstructurering Food Center, *Ambitiedocument* februari 2010.

Gemeente Amsterdam (2011). *Structuurvisie Amsterdam 2040*, Economisch Sterk Duurzaam.

Kistemaker, R., M. Wagenaar en J. van Assendelft (1984). *Amsterdam marktstad*, Amsterdam: Dienst voor het Marktwezen.

Olij, B., Th. Reuten en Z. Yurkadul (2003). 'Om de kwaliteit en toekomst van het Food Center Amsterdam', Notitie van de Amsterdamse PvdA-gemeenteraadsleden Bouwe Olij, Thijs Reuten, Zati Yurdakul, 1 april 2003. (<http://www.pvdaamsterdam.nl/algemeen/2003/04/notitie-over-het-food-center-amsterdam> (12 juli 2012)).

Smalbraak, N. (2011). 'Food Center Amsterdam. De buik van Amsterdam niet langer verborgen', paper module Filosofie van wetenschap en Politiek, UvA.

Steel, C. (2008). *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*, London: Vintage Books. Vermeulen, P. en E. Lems (2010). 'Voedsel en ruimtelijke ontwikkeling. Regionalisering van de voedselketen', in: *Plan Amsterdam*, Nr. 5 2010: 4-17.

Van der Woud, A. (2009). 'De stad eet land. Voedsel en de transformatie van het landschap', *Groeneveld lezing* 2009.

XIII.

Het restaurant

Jacques Bos

In het voorjaar van 2012 reserveer ik bij Het Brouwerskolkje in Overveen. De chef, Moshik Roth, is de belangrijkste vertegenwoordiger van de moleculaire gastronomie in Nederland. Dat wekt uiteraard nieuwsgierigheid, en de twee sterren die de Michelingids aan Het Brouwerskolkje heeft toegekend lijken me een onbetwistbare kwaliteitsindicatie. Later dat jaar verhuist Roth naar Amsterdam, waar hij een groter restaurant opent in combinatie met een lounge. In deze meer grootstedse ambiance hoopt Roth naar een derde ster toe te werken. (1) Voor mij is het een reden naar Overveen te gaan nu het nog kan, omdat daar het eten wellicht meer op de voorgrond staat dan in Amsterdam, waar ik enigszins bevreesd ben voor de effecten van het stedelijke spel van zien en gezien worden. De plannen voor een grote loungeruimte zijn in dat opzicht niet per se hoopgevend.

In dit voorbeeld spelen verschillende dingen een rol die de moeite van het onderzoeken waard zijn. In de eerste plaats is hier sprake van een bepaalde relatie tussen het restaurant en de stad. Overveen is een villadorp in de duinen bij Haarlem waar behalve Het Brouwerskolkje nog een restaurant met twee Michelinsterren gevestigd is, De Bokkedoorns. Overveen bevindt zich op de grens tussen stad en platteland, in ieder geval wat betreft de landelijke atmosfeer waarin Het Brouwerskolkje en De Bokkedoorns gevestigd zijn. Uiteraard is het zeer de vraag of Overveen in sociaalgeografische zin werkelijk landelijk genoemd kan worden, maar als vestigingsplaats van een restaurant verschilt het wezenlijk van Amsterdam. Moshik Roths verhuizing naar Amsterdam is in de eerste plaats een verhuizing naar de stad, voor hem een plek om zijn ambities te realiseren, maar voor mij als gast niet bij voorbaat een betere locatie, al kunnen daar natuurlijk ook allerlei vooroordelen een rol spelen. Ook het moleculaire koken van Moshik Roth wekt interesse op. Hierin wordt gastronomie verbonden met wetenschap en technologie. Dit is echter niet de enige trend in de hedendaagse culinaire wereld. Er bestaat ook een tendens om regionale producten te gebruiken en terug te keren naar traditionele bereidingswijzen. Visies op onze verhouding tot ons voedsel spelen – meer of minder expliciet – een belangrijke rol in deze culinaire trends. Deze recente ontwikkelingen staan in een gastronomische traditie die teruggaat tot in de vroege negentiende eeuw. Een derde element uit het voorbeeld van

Het Brouwerskolkje dat aandacht verdient, is de Michelinster als nauwelijks betwist teken van culinaire kwaliteit. De bandenfabriek Michelin is in het begin van de twintigste eeuw begonnen met het uitbrengen van een gids voor hotels en restaurants. Waar het restaurant in de negentiende eeuw voornamelijk een stedelijk fenomeen was, begon het terrein van de gastronomie zich in de twintigste eeuw met de opkomst van de auto ook over het platteland uit te strekken – hoewel dat tegelijkertijd in toenemende mate stedelijke trekken begon te vertonen. Parallel aan deze ontwikkeling groeiden de sterren in de Michelingids uit tot de belangrijkste indicatie van culinaire kwaliteit, en daarmee ook tot een centrale factor in de economie van het toprestaurant.

Parijs, het begin

De oorsprong van het restaurant ligt in het Parijs van de late achttiende eeuw. Uiteraard bestonden er ook daarvoor gelegenheden waar maaltijden werden verkocht. De geschiedenis van herbergen en taveernes gaat vele eeuwen verder terug dan die van het restaurant. Ook het koffiehuis heeft een langere geschiedenis, al lag daar de nadruk niet op het serveren van voedsel. Kenmerkend voor de restaurants die in achttiende eeuw in Parijs ontstonden was dat ze werkten met menu's waaruit de gast een individuele keuze kon maken op een zelfbepaald tijdstip. In herbergen en taveernes werd op een vast tijdstip gegeten wat de pot op dat moment schafte. Het woord *restaurant* duidde oorspronkelijk op een bouillon waaraan herstellende kwaliteiten werden toegeschreven. In de jaren zestig van de achttiende eeuw begonnen *restaurateurs* hun voedzame gerechten aan te bieden in gelegenheden die de naam *restaurant* kregen. In het standaardbeeld van de geschiedenis van het restaurant wordt de Franse Revolutie beschouwd als een cruciale gebeurtenis. Door de Revolutie zagen veel koks die tot dan toe in dienst geweest waren van de aristocratie zich genoodzaakt om nieuw werk te zoeken. Dit vonden zij in de restaurants die tijdens de revolutiejaren steeds populairder werden in Parijs. De gastronomie verplaatste zich hiermee van de huizen van de adel naar voor iedereen toegankelijke restaurants, en werd daardoor aanzienlijk gedemocratiseerd. Een andere belangrijke factor die vaak in verband gebracht wordt met de opkomst van het restaurant, is de opheffing van de gilden tijdens de Franse Revolutie. Bepaalde voedselbereidingen waren tijdens het Ancien Régime het monopolie van bepaalde gilden, zoals de *rotisseurs*, de *ragouttiers* en de *patissiers*. Koks die in een restaurant verschillende bereidingen toepasten, raakten daardoor in conflict met de gilden. Het afschaffen van de traditionele gildebepalingen vormde daarom

een grote stimulans voor de verspreiding van het restaurant. (2)

Over het ontstaan van het restaurant is echter meer te zeggen dan alleen deze standaardgeschiedenis, die door veel auteurs min of meer ongewijzigd gereproduceerd wordt. In *The invention of the restaurant* onderzoekt de Amerikaanse historica Rebecca Spang het politiek-culinaire discours waarmee de opkomst van het restaurant in de achttiende eeuw verbonden was, wat een rijker en complexer beeld oplevert dan de gebruikelijke analyse. Spang laat zien dat voedsel in de tweede helft van de achttiende eeuw onderwerp van een uitgebreid politiek-moreel debat werd. Op de achtergrond van dit debat spelen de mechanistische fysiologie en de sensibiliteitscultus van de achttiende eeuw een belangrijke rol; op het kruispunt van beide ontstond een fascinatie met de zenuwen en de spijsvertering waarin medische en morele ideeën hand in hand gingen. (3)

De tweede helft van de achttiende eeuw kende haar eigen *nouvelle cuisine*, die modern was, omdat zij zich in de mantel van een wetenschappelijke fysiologie hulde en de suggestie wekte dat maatschappelijke vooruitgang ook gerealiseerd kon worden door gezondere voeding. De gerechten die onder de naam *restaurant* verkocht werden, moeten begrepen worden in het licht van deze *nouvelle cuisine*. Een *restaurant* was een bouillon met een lange bereidingstijd, waarin vlees tot vocht werd gereduceerd; het streven was om in dit proces de essentie van de ingrediënten bloot te leggen en op die manier een gerecht met een medicinale werking te creëren. Tegenover de *nouvelle cuisine* van de tweede helft van de achttiende eeuw stond een beweging die een terugkeer naar simpele plattelandsgerechten voorstond, waarmee Rousseaus kritiek op de moderne cultuur een culinaire pendant kreeg. De menukaarten van de restaurants van de late achttiende eeuw weerspiegelden de invloed van beide culinaire stromingen. De geserveerde gerechten suggereerden een pastorale eenvoud, maar waren tegelijkertijd modern doordat een verband werd gelegd met wetenschappelijk onderbouwde gezondheidseffecten. Bovendien werd het restaurant beschouwd als een belangrijk knooppunt in de circulatie van goederen en diensten in de moderne commerciële samenleving. Uiteindelijk lag de nadruk in de restaurants van de late achttiende eeuw op delicate genoegens en sensibiliteit, zaken waar in die periode heel nadrukkelijk een politiek-morele betekenis aan werd gehecht. (4)

Een andere dimensie van de vroege restaurants in Parijs is de plaats die deze gelegenheden innamen tussen private en publieke ruimte. Jürgen Habermas heeft de opkomst van een publieke sfeer in het achttiende-eeuwse Europa in verband gebracht met de bloei van het koffiehuis in deze periode. Volgens Habermas stond de publieke sfeer in de absolute monarchieën van het

Ancien Régime in het teken van het vertoon van macht door de vorst. Het koffiehuis was bij uitstek de plaats waar een nieuwe, burgerlijke publieke sfeer tot ontwikkeling kon komen. Deze burgerlijke publieke sfeer bood een ruimte voor dialoog en discussie die in principe voor alle weldenkende mensen toegankelijk was. (5) De restaurants van de late achttiende eeuw waren net als de koffiehuisen publieke ruimtes. Het restaurant was echter geen plaats voor politieke discussies, maar was gericht op de bevrediging van private behoeften. Wat het restaurant onderscheidde van andere eetgelegenheden in de achttiende eeuw, was het feit dat men daar op een individueel bepaald tijdstip een individuele keuze kon maken uit het menu. De inrichting van de Parijse restaurants weerspiegelde dit individualistische aspect: gasten aten aan een eigen tafel, vaak in van anderen afgeschermden nissen. Op die manier kreeg de publieke ruimte van het restaurant een onmiskenbaar private dimensie. Al in de jaren tachtig en negentig van de achttiende eeuw verschoof de nadruk in de Parijse restaurants van het serveren van gezondheidsbevorderende gerechten naar het aanbieden van een copieus menu. De populariteit van de restaurants daalde hierdoor echter allerminst, ook al bewogen ze zich hiermee weg van hun oorspronkelijke *raison d'être*. Het diffuse karakter van het restaurant, op de grens van publiek en privaat, is volgens Spang een belangrijke verklaring voor dit succes. (6)

De centrale rol die in het standaardbeeld van de geschiedenis van het restaurant aan de Franse Revolutie wordt toegeschreven, is gebaat bij enige nuancering. De Revolutie heeft de opkomst van het restaurant niet veroorzaakt, maar heeft wel bepaalde ontwikkelingen versneld. Het afschaffen van de gilden en de beschikbaarheid van koks die voorheen in dienst van de aristocratie waren, stonden niet aan het begin van de geschiedenis van het restaurant, maar waren wel van belang voor de snelle toename van het aantal restaurants rond 1800. Een voorbeeld van de invloed van de Revolutie aan de vraagzijde is de groei van het restaurantpubliek door de komst naar Parijs van een groot aantal parlementsleden uit de provincie. Restauranteigenaren speelden hierop in door streekgerechten in hun menu op te nemen. (7) Ook was het restaurant op verschillende manieren verweven met het politieke debat in de revolutiejaren. Het was gericht op de bevrediging van individuele behoeften, die meestal plaatsvond in semi-private ruimtes. In de radicale revolutionaire retoriek van de Terreur was dit een problematisch gegeven. De maaltijd was net als veel andere dingen onderdeel van de symboliek waarmee men tijdens de Terreur het politieke domein vorm probeerde te geven. Het ideaal dat hier naar voren kwam was niet het luxueuze individuele diner van het restaurant, maar

het openbare patriottische banket, gericht op broederschap en bestaand uit sobere gerechten. Met het einde van de Terreur verdween ook de radicale politisering van het maatschappelijk leven. Niet langer gehinderd door de kritiek van radicale revolutionairen verwierf het restaurant tijdens het behoudende regime van het Directoraat (1795-1799) een centrale plaats in het sociale leven van de gegoede burgerij van Parijs. (8)

Uiterlijk vertoon

Het restaurant werd geboren als een stedelijk fenomeen, en zou dat in de eerste eeuw van zijn geschiedenis ook blijven. Door het hybride karakter van het restaurant – op de grens van publiek en privaat – kon het een eigen rol spelen in de circulatie van mensen, goederen en ideeën in de negentiende-eeuwse stad. Het restaurant was een ontmoetingsplaats, maar niet een plek waar onbekenden met elkaar in debat gingen. De afgezonderde kabinetten van een restaurant waren semi-private ontmoetingsruimten voor vriendengroepen en genootschappen, maar ook plekken waar mannen en vrouwen elkaar konden treffen. Een van de kenmerkende eigenschappen van het restaurant was namelijk dat het in veel sterkere mate dan bijvoorbeeld het koffiehuis open stond voor bezoek door vrouwen. Behalve een ontmoetingsplaats was het restaurant ook een plaats voor uiterlijk vertoon en voor *conspicuous consumption* – behalve over private ruimtes beschikten restaurants ook over luxueus ingerichte zalen waarin de gasten elkaar konden zien. Restaurants waren voor iedereen toegankelijk, maar het lezen van de kaart vergde een bepaalde culinaire geletterdheid waarmee de ervaren restaurantbezoeker zich kon onderscheiden van anderen. Het restaurant was een openbare gelegenheid, maar veronderstelde ook dat er mensen buiten bleven. Op deze manier was het restaurant een nexus van verschillende soorten interacties tussen stadsbewoners. (9) Tegelijkertijd was het restaurant ook verbonden met de wereld buiten de stad, in de eerste plaats door de aanvoer van voedingswaren. Het restaurant was voor de inkoop van producten afhankelijk van het platteland, en niet alleen van het directe achterland van de stad. Al aan het einde van de achttiende eeuw betrokken de Parijse restaurateurs hun producten uit heel Frankrijk, en soms zelfs ook uit het buitenland. Het restaurant was daarmee een van de knooppunten in een zich steeds wijder vertakkende economische circulatie van goederen. (10)

De culinaire traditie waarin het restaurant opbloeide, was in de eerste plaats die van het vorstelijke hof in de stad, en niet die van de plattelandskeuken. Aan het Franse hof had zich in de zeventiende en achttiende eeuw een *haute cuisine* ontwikkeld, die gericht was op luxe en verfijning. Voor de adel die aan het hof concurreerde om de gunsten van de vorst werd het in dienst

hebben van goede koks en het serveren van exquise maaltijden een middel om zich sociaal te onderscheiden. In deze context kon ook sprake zijn van culinaire modes, die zich op vergelijkbare wijze verspreidden als modes op het gebied van kleding. In de *nouvelle cuisine* van de achttiende eeuw begon het gezondheidsaspect van voeding een belangrijke rol te spelen, maar dit betekende geen fundamentele breuk met de culinaire traditie zoals die aan en rondom het hof gegroeid was. Het soort gerechten dat in de achttiende-eeuwse *nouvelle cuisine* ontwikkeld werd, was niet eenvoudig, en het onderscheid tussen juiste en onjuiste bereidingswijzen was net als in de *haute cuisine* van het hof cruciaal. Met de traditionele plattelandskeuken had dit alles weinig van doen. (11)

Aan de hand van het onderscheid tussen *court* en *country* kunnen ook bepaalde verschillen tussen de culinaire cultuur van Frankrijk en Engeland verklaard worden. De Franse adel was in de zeventiende en achttiende eeuw in veel sterkere mate dan de Engelse adel gericht op het leven aan het vorstelijke hof. De hoge adel was in Engeland zeer beperkt in aantal, en de *gentry* was een diverse groep, die aan de onderkant niet altijd scherp te onderscheiden was van de meer welvarende boeren. De meeste leden van de *gentry* waren aan het platteland gebonden, maar ook de leden van de hogere adel brachten gewoonlijk een aanzienlijk deel van het jaar door op hun landgoed. De mogelijkheden om een vorm van *haute cuisine* te ontwikkelen waren daar geringer en de invloed van de plattelandskeuken groter. In culinair opzicht was de Engelse elite daardoor veel minder op het hof en de stad georiënteerd dan de bovenlaag van de Franse samenleving. Dit is een enigszins paradoxaal gegeven, omdat de mate van verstedelijking in Engeland in de achttiende eeuw al groter was dan in Frankrijk, en dit verschil door de Industriële Revolutie alleen nog maar geprononceerder zou worden. Desondanks bleef de verbondenheid van de Engelse elite met de plattelandskeuken bestaan. Tegelijkertijd bleef het in de betere kringen in Engeland gebruikelijker dan in Frankrijk om goede koks in dienst te hebben en thuis diners aan te richten. In Frankrijk verschoof het culinaire zwaartepunt eerder dan in Engeland naar het restaurant, en deze verschuiving was bovendien radicaler. (12)

Attractie

Voor de vroege achttiende-eeuwse bezoekers aan Parijs was het eten in de stad bepaald geen bron van positieve ervaringen; in reisverslagen uit die periode werd de slechte kwaliteit van de Parijse eetgelegenheden veelvuldig genoemd. De taveernes in Londen hadden daarentegen juist een heel goede naam. De opkomst van het restaurant veranderde dat beeld drastisch.

De culinaire reputatie van de Franse hoofdstad steeg snel. De Parijse restaurants werden een bijzondere attractie voor buitenlandse reizigers, die observeerden dat Fransen meer dan anderen buitenshuis aten, en zich verwonderden over de uitgebreide menu's en de complexe gerechten. (13) In andere Europese steden kwam het restaurant aanzienlijk later tot bloei dan in Parijs, meestal pas in de tweede helft van de negentiende eeuw.

In het Londen van de eerste helft van de negentiende eeuw stonden de herenclubs bekend als de plaatsen waar het beste voedsel geserveerd werd. De eerste clubs waren in de late achttiende eeuw gesticht, en in de vroege negentiende eeuw begon het aantal clubs sterk te stijgen. De clubs fungeerden als uitvalsbasis in het hart van de stad voor aristocraten en gegoede burgers die buiten Londen of in de nieuwe Londense buitenwijken woonden. Net als de Parijse restaurants bevonden de herenclubs zich op de grens van publiek en privé, zij het dat het private karakter van de Londense clubs geprononceerder was door de exclusiviteit van het lidmaatschap. De maaltijden in de clubs waren over het algemeen op traditioneel Engelse leest geschoeid, maar in de eerste helft van de negentiende eeuw werd ook de invloed van de Franse keuken merkbaar in Engeland. Toonaangevende Franse koks verhuisden naar Londen, en vonden daar niet zelden emplooi in de herenclubs. De eerste restaurants die in de jaren zestig en zeventig in Londen verschenen waren Franse en Italiaanse restaurants, meestal gedreven door migranten, en aanvankelijk vooral in trek bij acteurs, kunstenaars en schrijvers. In de jaren tachtig en negentig waren het de restaurants van de klassieke luxueuze hotels – die in Londen opmerkelijk later deel van het stedelijke landschap gingen uitmaken dan in Parijs en New York – de centra van het gastronomische leven. Het Savoy Hotel, geopend in 1889, was zowel in termen van grandeur als van culinaire reputatie het meest toonaangevend. De Zwitser César Ritz en de Fransman Auguste Escoffier – over wie later meer – waren als eerste bedrijfsleider en eerste chef-kok in belangrijke mate verantwoordelijk voor het succes van het Savoy. (14)

De geschiedenis van het restaurant elders in Europa volgde eenzelfde patroon als in Engeland. Steeds was het Parijse voorbeeld een belangrijke bron van inspiratie, maar meestal begonnen restaurants zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in het stedelijke leven te nestelen. Amsterdam was op dit vlak zeker geen voorloper – hier lijkt het aan Heine toegeschreven dictum dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurt, duidelijk bevestigd te worden. (15) Aan het einde van de negentiende eeuw kende Amsterdam enkele restaurants met een Frans georiënteerde gastronomische ambitie en kon er in herenclubs goed gegeten worden.

Tegelijkertijd bestond er – net als overigens in Londen – ook nog een groot aantal traditionele taveernes, waar van een verfijnde keuken en verfijnde omgangsvormen geen sprake was. (16) Brussel vertoonde in culinair opzicht een groot contrast met Amsterdam. Hier begon het Parijse restaurant al in de jaren twintig van negentiende eeuw navolging te vinden, mede door de aanwezigheid van een aanzienlijke groep uit Frankrijk afkomstige koks. De stijl van koken in Brussel was zeer nadrukkelijk Frans, en in hun wedijver met het Franse voorbeeld waren de Brusselse restaurateurs zo succesvol dat hun stad aan het einde van de negentiende eeuw door sommigen zelfs als gastronomisch superieur aan Parijs werd beschouwd. (17)

Gastronomische opvoeding

Al heel snel na het ontstaan van het restaurant ontstond ook de restaurantkritiek. De pionier op dit gebied was Alexandre Balthazar Laurent Grimod de La Reynière (1758-1838). Grimod was afkomstig uit een welgesteld milieu, was voor de Revolutie actief geweest als theatercriticus en had zich een zekere naam verworven vanwege het aanrichten van overdadige en extravagante diners. Tussen 1803 en 1812 publiceerde hij acht afleveringen van de *Almanach des gourmands*. (18) Hierin recenseert hij het Parijse restaurantaanbod in de vorm van verslagen van stadwandelingen door zijn alter ego, de *gourmand*, aangevuld met andere culinaire overpeinzingen, zoals beschouwingen over bepaalde ingrediënten. (19) Kenmerkend voor de benadering van Grimod is een esthetisering van de restaurantmaaltijd en de restaurantervaring. In het restaurant wordt volgens hem een schouwspel opgevoerd – hier transposeert de voormalige theatercriticus het perspectief van zijn eerdere bezigheid naar een nieuw object. Grimod de La Reynière heeft een gedegen kennis van de culinaire traditie van het Ancien Régime, en vindt hierin de gastronomische normen die hij aan zijn lezers wil bijbrengen. De *Almanach des gourmands* biedt de culinaire consument steun bij het maken van een keuze uit het op dat moment al overweldigend ruime aanbod in Parijs, maar Grimod streeft er ook naar die consument op te voeden. Het publiek moet geschikt gemaakt worden voor de gastronomische praktijk die hem als ideaal voor ogen staat. (20)

De tweede grondlegger van het gastronomisch discours in de vroege negentiende eeuw is de jurist Jean-Anthelme Brillat-Savarin (1755-1826). Brillat-Savarin had al enkele werken over recht en politieke economie gepubliceerd, voordat in 1826 zijn gastronomische traktaat *Physiologie du goût* verscheen. (21) Anders dan de geschriften van Grimod de La Reynière wordt dit boek nog steeds herdrukt, ook in verschillende

vertalingen. In dertig meditaties en een reeks kortere observaties behandelt Brillat-Savarin verschillende aspecten van de gastronomie, die hij definieert als *'la connaissance raisonnée de tout ce qui a rapport à l'homme, en tant qu'il se nourrit'*. (22) Aan de ene kant heeft de gastronomie een natuurwetenschappelijk karakter: Brillat-Savarin beschrijft bijvoorbeeld hoe we met onze zintuigen smaak waarnemen, hoe onze spijsvertering werkt en wat de eigenschappen van bepaalde voedingsmiddelen zijn. De invloed van voeding op onze gezondheid komt hierbij ook expliciet aan de orde. Aan de andere kant heeft de gastronomie ook een sociaal-culturele dimensie. Brillat-Savarin brengt deze onder andere in kaart door te schrijven over eetgewoontes en tafelmanieren. In een van zijn meditaties behandelt hij het restaurant, ten tijde van het verschijnen van *Physiologie du goût* nog een recent verschijnsel. Brillat-Savarins perspectief op het restaurant zouden we als liberaal kunnen omschrijven. Hij prijst de keuzemogelijkheden die het restaurant aan de consument biedt en de culinaire innovatie die voortkomt uit de concurrentie tussen restaurateurs. De opkomst van het restaurant heeft de gastronomie gedemocratiseerd, hoewel sommige mensen hierdoor de sociale functie van de gemeenschappelijke maaltijd uit het oog dreigen te verliezen. (23)

Grimod de La Reynière en Brillat-Savarin hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de constitutie van wat we, onder verwijzing naar Bourdieu, het gastronomische veld zouden kunnen noemen. Een veld is een maatschappelijk domein dat in zekere mate autonoom is ten opzichte van de wereld daarbuiten, met eigen regels voor de consumptie en productie van (al dan niet symbolische) goederen en voor de accumulatie van (symbolisch) kapitaal. (24) Grimod de La Reynière en Brillat-Savarin proberen de gastronomie te definiëren als een sociaal domein dat door eigen wetten beheerst wordt. Beide auteurs richten zich daarbij vooral op de gastronomische consument, die ze culinaire kennis en waardering voor de specifieke esthetica van de gastronomie proberen bij te brengen. Op die basis is de consument van gastronomische goederen zoals restaurantmaaltijden in staat tot betekenisvolle interactie met de producenten van die goederen en kan hij of zij zich van andere consumenten in het gastronomische veld onderscheiden. Hier zien we twee functies van de gastronomische literatuur: aan de ene kant entameert zij een beschavingsproces, aan de andere kant definieert zij hoe elites zich kunnen onderscheiden. Deze functies veronderstellen een stedelijke context, waar de keuzemogelijkheden op culinair gebied zo ruim zijn dat het zin heeft om te formuleren welke weg men daarin moet zoeken. (25)

Celebrity chefs

Behalve consumenten kent het veld van de gastronomie ook producenten. In de negentiende eeuw werd koken een professionele praktijk, beheerst door gestandaardiseerde vaardigheden en overdraagbare regels en normen. De geschriften van Marie-Antoine Carême (1784-1833) vormden een belangrijke eerste stap in dit proces. Carême was geen restauranteigenaar, maar was als kok in dienst van verschillende aristocraten, zoals de invloedrijke Franse politicus Talleyrand en de Engelse Prince Regent. Hij verwierf grote faam met zijn werk voor de groten der aarde, en kan gezien worden als de eerste *celebrity chef* in de geschiedenis. (26) Zijn roem werd nog vergroot door de boeken waarmee hij zijn culinaire visie verspreidde. Vooral van belang is het vijfdelige standaardwerk *L'art de la cuisine française au dix-neuvième siècle* (de eerste drie delen verschenen in het jaar van Carêmes dood, 1833, de delen vier en vijf werden door een leerling samengesteld op basis van aantekeningen van Carême). Dit werk is in de eerste plaats een systematisch overzicht van recepten, maar het is ook een heel expliciete poging om de status van de kok fundamenteel te veranderen: *'Carême reconfigured the profession itself by joining to the chef's role as artisan those of the culinary performer, the scholar, the scientist, and the artist.'* (27) Het is mogelijk om een parallel te zien tussen de manier waarop Carême de grondslag legde voor de moderne culinaire professie en de manier waarop bepaalde wetenschappelijke sleutelteksten het begin van een wetenschappelijk paradigma inluiden. Carême definieerde zowel de methoden van de culinaire praktijk als het ethos dat het werk van een chef-kok zou moeten bepalen. Zijn werk vormde een basis voor de vermeerdering van culinaire kennis, op een vergelijkbare manier als in wetenschappelijke paradigma's gebeurt. De negentiende-eeuwse navolgers van Carême breidden binnen het raamwerk dat door hem was neergezet het repertoire aan technieken en recepten aanzienlijk uit. Andere aspecten van de culinaire wereld van de negentiende eeuw die doen denken aan wetenschappelijke paradigmavorming zijn de opkomst van specialistische tijdschriften voor professionele koks en het breder worden van de kloof tussen de technieken van de professionele keuken en het repertoire van de thuiskok. (28) De eerste belangrijke heroriëntatie – als we aan de zojuist beschreven analogie vasthouden, zouden we kunnen spreken van een paradigmawisseling – in de professionele keuken na Carême treedt op aan het einde van de negentiende eeuw. De naam die hier onlosmakelijk mee verbonden is, is die van Auguste Escoffier (1846-1935). Escoffier was de toonaangevende Franse chef-kok aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In samenwerking met de hotelondernemer

César Ritz creëerde hij culinaire grandeur op plaatsen als het Savoy Hotel in Londen en het Ritz Hotel in Parijs. (29) Hij stond aan de basis van de moderne organisatie van de restaurantkeuken. Waar voorheen de keukenbrigade onderverdeeld was in secties die onafhankelijk van elkaar bepaalde gerechten maakten, begon Escoffier met een systeem van arbeidsdeling waarin gespecialiseerde koks (zoals *sauciers* en *rôtisseurs*) bepaalde operaties voor hun rekening namen. (30) Een andere belangrijke verandering had zich al voor Escoffier voltrokken, en dat is de verschuiving van *service à la française*, waarbij verschillende gerechten tegelijkertijd geserveerd werden, naar *service à la russe*, het systeem van één gerecht per gang dat we nu nog steeds hanteren. (31) De *service à la française* was gericht op vertoon en droeg de erfenis van de vorstelijke banketten van het Ancien Régime met zich mee. De *service à la russe* was gericht op de individuele eter en paste daarmee naadloos in de opzet van het moderne restaurant. Escoffiers stijl van koken was duidelijk geënt op dit nieuwe serveersysteem. Zijn gerechten waren aanzienlijk lichter en eenvoudiger dan de creaties van Carême. Escoffier publiceerde in 1903 met *Le guide culinaire* een verzameling van meer dan 5000 recepten, uitdrukkelijk bedoeld voor professionele koks. In het voorwoord bij de tweede druk (1907) schrijft hij dat zijn tijd in culinair opzicht een overgangstijd is: oude technieken en recepten vragen om vervanging door veranderende wensen van de restaurantgast. (32) Het lijkt erop dat Escoffier met succes een nieuw culinair tijdperk heeft weten in te luiden: *Le guide culinaire* wordt nog steeds herdrukt en is nog steeds een standaardwerk onder professionele koks.

Michelin

Het gastronomische discours dat in de negentiende eeuw in Frankrijk vorm kreeg, had een sterke nationalistische component. De keuken waarover gesproken werd, was de Franse keuken, en dit hield meestal ook een negatieve waardering van andere culinaire tradities in. De nationale culinaire cultuur die op deze manier geconstrueerd werd, was vooral een Parijse cultuur, waarin de *haute cuisine* van de stedelijke restaurants centraal stond. De traditionele plattelandskeuken bleef hierbij grotendeels buiten beeld. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon zich echter een groeiende belangstelling voor de regionale Franse keukens af te tekenen, die heel goed begrepen kan worden in het licht van de bredere interactie tussen centrum en periferie in de constructie van een Franse nationale identiteit. In het begin van de twintigste eeuw zette deze ontwikkeling zich versterkt door en werd de streekkeuken een centraal thema in de gastronomische literatuur. (33) Buiten Frankrijk bestonden vergelijkbare tendensen. De

Brusselse restaurants, bijvoorbeeld, waren in de negentiende eeuw zeer sterk op de Parijse *haute cuisine* georiënteerd, maar gingen in de vroege twintigste eeuw steeds meer regionale gerechten op de kaart opnemen. (34)

De culinaire journalist Curnonsky (pseudoniem van Maurice Edmond Sailland, 1872-1956) speelde een belangrijke rol in het op de kaart zetten van de Franse streekkeuken. Curnonsky was een van de invloedrijkste auteurs op het gebied van de gastronomie in de eerste helft van de twintigste eeuw. Die invloed werd ook in zijn eigen tijd al erkend: in 1927 werd hij door de lezers van het dagblad *Paris-Soir* uitgeroepen tot *prince des gastronomes*. (35) Samen met Marcel Rouff (1877-1936) publiceerde Curnonsky tussen 1921 en 1928 de reeks *La France gastronomique*. Anders dan in de gastronomische literatuur van de negentiende eeuw staat hierin niet de *haute cuisine* centraal, maar de *cuisine régionale*. Elk van de 28 delen van *La France gastronomique* is gewijd aan een bepaalde streek. Curnonsky en Rouff bespreken de karakteristieke gerechten van de regio en informeren het publiek over goede restaurants. (36)

De ontdekking – of de constructie – van de streekkeuken in de gastronomie ging hand in hand met een toename van het toerisme in de vroege twintigste eeuw. De opkomst van de auto was in deze ontwikkeling een cruciale factor. De auto maakte individuele reizen naar tot dan toe moeilijk bereikbare plaatsen mogelijk, waardoor het platteland voor stedelingen veel toegankelijker werd dan voorheen. Het nieuwe gemotoriseerde toerisme vroeg ook om nieuwe informatiebronnen voor de reiziger. De in 1890 opgerichte Touring Club de France voorzag in deze behoefte door de uitgave van een tijdschrift en het uitbrengen van jaarlijkse hotelgidsen. Na de Eerste Wereldoorlog werd het tijdschrift van de Touring Club een van de belangrijkste pleitbezorgers van de regionale keuken, wat duidelijk illustreert hoe de wending naar de streekkeuken in de gastronomie samenhangt met de opkomst van het toerisme. De bandenfabrikant Michelin speelde eveneens een belangrijke rol in het stimuleren van het toerisme per auto. In 1900 verscheen de eerste *Guide Michelin* voor Frankrijk, die overigens in opzet niet heel sterk verschilde van de hotelgids van de Touring Club. In de ook toen al van een rode kaft voorziene gids kon de toerist per stad informatie vinden over hotels, verkooppunten van benzine en plaatsen waar autoreparaties uitgevoerd konden worden. Daarnaast werd uitgebreide informatie gegeven over Michelinbanden. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werd de rode gids al snel een belangrijk marketinginstrument voor Michelin: de oplage groeide van 35.000 in 1900 tot 86.000 in 1912. Ook werden gidsen voor aan Frankrijk grenzende gebieden uitgebracht, in het verlengde van Michelins pogingen om de afzetmarkt van zijn banden uit te

breiden. (37)

In 1923 werden voor het eerst restaurants in de *Guide Michelin* opgenomen. Deze werden meteen ook geclassificeerd: bescheiden restaurants ontvingen één ster, terwijl gemiddelde en uitmuntende restaurants twee of drie sterren ontvingen. Later werd dit systeem uitgebreid naar vijf categorieën, in sommige edities van de gids aangeduid met kleine sterren, in andere met diamanten. In 1931 begon Michelin in de waardering van restaurants een onderscheid te maken tussen enerzijds de mate van comfort die een restaurant bood en anderzijds de kwaliteit van het geboden voedsel. Voor het eerste aspect bleef men werken met een schaal van vijf niveaus, terwijl de culinaire kwaliteit – alleen van de betere restaurants – aangeduid werd met één, twee of drie sterren. Het sterrenstelsel werd aanvankelijk alleen gebruikt voor restaurants in de provincie, maar vanaf 1933 werden ook sterren toegekend aan Parijse restaurants – wat weerspiegelt dat de rode gids in eerste instantie vooral bedoeld was voor Parijzenaars die het platteland wilden verkennen. In 1939 kregen de sterren de verklaring die ze, op een enkel detail na, ook nu nog hebben: een restaurant met één ster biedt ‘une bonne table dans la localité’ (tegenwoordig ‘dans sa catégorie’), twee sterren duiden op een ‘table excellente, vaut le détour’ en drie sterren signaleren ‘une des meilleures tables de France, vaut le voyage’. Deze aanduidingen duiden op de verwevenheid van gastronomie en toerisme: Michelin gaat ervan uit dat toeristen reizen ondernemen omwille van de culinaire kwaliteiten van bepaalde restaurants. In de *Guide Michelin* komen de restaurants van de provincie definitief op de kaart te staan. Ondanks de waardering voor de streekkeuken die naar voren komt in Michelins toekenning van sterren aan restaurants in de regio, bleef Parijs echter aan de top van de culinaire hiërarchie staan: in 1939 bevonden zes van de veertien restaurants met drie sterren zich in de hoofdstad. (38)

Sterrenrestaurants

In de gids van 2012 is deze verhouding niet heel anders, met tien Parijse driesterrenrestaurants op een totaal van 26 in Frankrijk. Wat wel veranderd is in de ruim zeventig jaar tussen 1939 en 2012, is dat de *Guide Michelin* uitgegroeid is tot een internationaal instituut. Vanaf de late jaren vijftig werden gidsen uitgebracht voor andere West-Europese landen, waarin net als in de Franse gids sterren werden toegekend. Italië was in 1957 het eerste Europese land met een eigen rode gids; in 1978 begon men ook met een uitgave voor de Benelux. Een verwijt dat Michelin soms gemaakt werd met betrekking tot deze buitenlandse gidsen, was dat de beoordeling van restaurants te sterk op Franse leest geschoeid was. Hierdoor zou vooral

in het segment van de toprestaurants in Europa een grote eenvormigheid zijn ontstaan. (39) In het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw breidde Michelin zijn activiteiten ook uit naar gebieden buiten Europa, met gidsen voor onder andere New York en Tokyo. Met name de Japanse keuken oogst grote waardering: in 2012 had Japan meer driesterrenrestaurants dan Frankrijk en Tokyo meer dan Parijs. (40) Dit lijkt het verwijt van een eenzijdige oriëntatie op de Franse culinaire praktijk te weerspreken, in ieder geval voor de meest recente periode in de geschiedenis van de *Guide Michelin*.

De sterren van Michelin hebben een grote invloed op de economie van het restaurant. Het lijkt erop dat restaurateurs in hun jacht op een tweede of derde ster grote investeringen gaan doen, met name in hun gebouwen en in de inrichting van hun restaurants. Dit vertaalt zich in hogere prijzen voor de gasten. Soms leidt dit tot grote winsten en het ontstaan van bloeiende culinaire bedrijven, maar soms kunnen restaurants ook (bijna) ten onder gaan aan de financiële eisen die het streven naar sterren met zich meebrengt. (41) Het voorbeeld van Bernard Loiseau, eigenaar van La Côte d'Or in Saulieu in de Bourgogne, illustreert heel scherp wat de impact van Michelinsterren kan zijn. Loiseau verwierf zijn derde ster in 1991, en begon daarna een culinair imperium te bouwen met de uitgave van kookboeken en de verkoop van een lijn supermarktvoedsel. In 1998 was Loiseau de eerste restaurateur die zijn onderneming naar de beurs bracht. In 2003 deed het gerucht de ronde dat Michelin La Côte d'Or de derde ster zou ontnemen. Uit angst daarvoor pleegde Loiseau zelfmoord. Zijn derde ster bleef behouden. (42)

Politieke dimensie

Het restaurant moet niet in de eerste plaats gezien worden als een product van bepaalde sociale structuren, maar eerder als een actief knooppunt in een netwerk waarin dingen van verschillende aard op elkaar inwerken en van karakter veranderen. (43) In het restaurant lopen stad en platteland en publiek en privaat bijvoorbeeld op heel specifieke manieren in elkaar over. Voedingsmiddelen en geld worden uitgewisseld, maar tegelijkertijd is het restaurant een plaats waar nieuwe technologieën ontwikkeld worden en dingen nieuwe betekenissen krijgen. Juist door het restaurant historisch te benaderen kunnen we inzicht krijgen in het dynamische karakter van de sociale, economische, politieke en culturele uitwisselingen waarin het restaurant een rol speelt. Bovendien blijkt uit de geschiedenis van het restaurant dat allerlei onderscheidingen en categorisering niet zo vanzelfsprekend zijn als we soms denken. Voedsel en eetgewoonten

zijn bijvoorbeeld niet alleen onderdeel van de sfeer van de private behoeftebevrediging, maar hebben ook een politieke dimensie, waarin steeds nieuwe betekenissen tot stand komen.

Het restaurant is ontstaan als stedelijk fenomeen. Dit stedelijke fenomeen heeft echter nooit kunnen bestaan zonder verbindingen met het platteland. Dit is al zichtbaar in het Parijs van de late achttiende eeuw, waar producten uit heel Frankrijk in de restaurants verwerkt werden. De hedendaagse restaurants zijn in nog sterkere mate onderdeel van een wijd vertakte economische uitwisseling van voedingsmiddelen. Tegelijkertijd zien we dat die uitwisseling vragen oproept, en is er een tendens waarneembaar om zoveel mogelijk met regionale producten te werken, om het restaurant nauwer te verbinden met het direct omliggende platteland. In Nederland is Jonnie Boer van De Librije in Zwolle bijvoorbeeld een uitgesproken vertegenwoordiger van deze trend. (44) In de recente nadruk op het gebruik van regionale producten weerklinkt de heroriëntatie in de richting van de plattelandskeuken die de gastronomische literatuur van de eerste helft van de twintigste eeuw domineerde. De Michelinids, die een zeer grote invloed heeft op het topsegment van het restaurantwezen, is voortgekomen uit deze heroriëntatie. Terwijl het restaurant in de negentiende eeuw uitsluitend een grootsteeds verschijnsel was, zien we tegenwoordig een grotere diversiteit in de vestigingsplaatsen van de betere restaurants. De twee driesterrenrestaurants die Nederland rijk is, zijn bijvoorbeeld niet gevestigd in Amsterdam, maar in Zwolle (De Librije) en Sluis (Oud Sluis). In een belangrijk opzicht lijken deze provinciale restaurants overigens zeer sterk op hun Parijse voorgangers in de jaren rond 1800, en dat is hun plaats op de grens van privé en publiek. Ook in Zwolle en Sluis in 2012 gaat het om de bevrediging van individuele behoeften in een semipublieke setting, waarbij een schouwspel tot stand komt met elementen van *conspicuous consumption* en *conspicuous production*, gereguleerd door gedragscodes die hun wortels hebben in de gastronomische literatuur van de negentiende eeuw. (45) Regionale gerechten vormden een belangrijke inspiratiebron voor de *nouvelle cuisine* van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. De *nouvelle cuisine* wilde bovendien, in de woorden van Paul Bocuse, een *cuisine du marché* zijn, die gebruik maakte van zo vers mogelijke producten die niet van ver aangevoerd hoefden te worden. (46) De *nouvelle cuisine* verzette zich tegen de orthodoxie van Escoffiers klassieke culinaire paradigma door kortere en meer eenvoudige bereidingswijzen te propageren en lichtere gerechten te ontwikkelen. Het gebruik van nieuwe technieken en nieuwe apparatuur werd daarbij niet geschuwd, en ook aan het gezondheidsaspect van voeding werd aandacht besteed. Karakteristiek voor

de vertegenwoordigers van de *nouvelle cuisine* was dat zij niet in de grote hotels in de steden werkten, maar juist in relatief kleine restaurants in de provincie. (47) Hier zien we hoe de tegenstelling tussen stad en platteland verweven is met de belangrijkste culinaire richtingenstrijd van de recente geschiedenis.

Het restaurant is nauw verbonden met bepaalde technologieën. Een voorbeeld dat in het voorafgaande nog niet aan de orde is geweest, is het verband tussen de opkomst van het restaurant en de verbetering van de kunstmatige verlichting die zich vanaf de late achttiende eeuw voordeed. Pas toen het mogelijk was om 's avonds ruimtes comfortabel te verlichten – eerst met verbeterde olielampen en vervolgens met gaslicht en elektrisch licht – kon het restaurant tot bloei komen. (48) Ook de auto heeft, zoals we gezien hebben, een grote invloed gehad op de ontwikkeling van het restaurant. Al in de vroege negentiende eeuw wezen auteurs als Brillat-Savarin op de relatie tussen natuurwetenschap en koken.

Moleculaire keuken

De laatste jaren is de belangstelling voor het wetenschappelijke aspect van de culinaire praktijk sterk gegroeid. Een belangrijke uiting daarvan is het werk van Harold McGee over de fysische en chemische processen die zich tijdens het bereiden van voedsel voltrekken. (49) De moleculaire keuken, een van de belangrijkste culinaire trends van het afgelopen decennium, gebruikt fysische en chemische kennis en technische hulpmiddelen om innovatieve bereidingswijzen te ontwikkelen.

Gezondheid speelde bij de geboorte van het restaurant een centrale rol. Het gerecht waar het restaurant zijn naam aan ontleende, werd vooral aangeprezen vanwege bepaalde medicinale kwaliteiten. Al snel verdween dit gezondheidsaspect naar de achtergrond en werd de complexe en luxueuze culinaire traditie van het hof van voor de Revolutie een belangrijke inspiratiebron voor de Parijse restaurants. Tegelijkertijd wezen gastronomes als Brillat-Savarin echter nadrukkelijk op het verband tussen voedsel en gezondheid. Het is bovendien opmerkelijk dat de culinaire vernieuwingen van de afgelopen twee eeuwen over het algemeen tenderden in de richting van meer eenvoudige en lichtere gerechten. De laatste jaren is ons voedingspatroon steeds meer een object van doelbewuste gezondheidspolitiek geworden. Dit heeft ook consequenties voor het restaurant, het meest tastbaar in de vorm van overheidsregulering. Net als bij het terugdringen van het roken, is de stad New York op dit vlak een voorloper. In 2006 besloot het stadsbestuur het gebruik van transvetten in restaurants te verbieden. In 2010 werd een plan gepresenteerd om

het zoutverbruik onder de New Yorkers terug te dringen, dat binnen enkele maanden gevolgd werd door een voorstel van een lid van de volksvertegenwoordiging van de staat New York om het gebruik van zout in restaurants geheel te verbieden. (50) Om te illustreren hoe snel bepaalde opvattingen kunnen veranderen wil ik mijn historische excursie naar het restaurant afsluiten met een citaat uit het boek *British gastronomy. The rise of great restaurants*. Dit is een ietwat hagiografisch overzicht van het optreden van Britse restaurateurs in de twintigste eeuw, geschreven door Gregory Houston Bowden, tevens auteur van *Morgan. First and last of the real sports cars*. Naar aanleiding van de door hem waargenomen trend om steeds magerder te eten schrijft Bowden in 1975:

'Happily, one has seen that despite all the warnings that cigarette smoking may be harmful to one's health, the habit of smoking is as popular as ever, so I very much doubt that considerations of health will in the long run drive all fattening dishes off our menus.' (51)

Noten

1

Bianca Roemaat, 'Brouwerskolkje verhuist in juni 2012 naar Amsterdam', <http://www.missethoreca.nl/1086074/restaurant/restaurant-nieuws/BrouwerskolkjeVerhuistInJuni2012NaarAmsterdam.htm>, 10 juni 2011, (5 maart 2012); Bianca Roemaat, 'Moshik Roth verhuist naar Oosterdokseiland', <http://www.missethoreca.nl/1089131/restaurant/restaurant-nieuws/MoshikRothVerhuistNaarOosterdokseiland.htm>, 24 januari 2012, (5 maart 2012).

2

Johannes van Dam (2005). 'De geschiedenis van het restaurant', in: *De Dikke Van Dam. Van aardappel tot zwezerik*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, p. 220-223.

3

G.S. Rousseau (2004). *Nervous acts. Essays on literature, culture and sensibility*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

4

Rebecca Spang (2000). *The invention of the restaurant. Paris and modern gastronomic culture*. Cambridge (MA): Harvard University Press, p. 34-63.

5

Jürgen Habermas (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* Neuwied: Luchterhand.

6

Spang, *Invention of the restaurant*, p. 64-87.

7

Stephen Mennell (1996). *All manners of food. Eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present*. Urbana (ILL): University of Illinois Press, p. 139-142. Jean-Robert Pitte (1991). *Gastronomie française. Histoire et géographie d'une passion*. Parijs: Fayard, p. 161-165.

8

Spang, *Invention of the restaurant*, p. 106-118, p. 138-145.

9

Ibid., p. 207-245. Jean-Paul Aron (1976). *Le mangeur du XIXe siècle*. Parijs: Denoël-Gonthier.

10

Pitte, *Gastronomie française*, p. 114-117.

11

Mennell, *All manners of food*, p. 71-83.

12

Ibid., p. 108-112, p. 130-133.

13

Ibid., p. 126, p. 136-138. Spang, *Invention of the restaurant*, p. 7-8, p. 170-206.

14

John Burnett (2004). *England eats out. A social history of eating out in England from 1830 to the present*. Harlow: Pearson Education, p. 66-102, p. 137-167.

15

Van Dam, *De geschiedenis van het restaurant*, p. 223.

16

Joziën Jobse-Van Putten (1995). *Eenvoudig maar voedzaam*.

Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen: SUN, p. 134-136.

17

Peter Scholliers (2002). 'Brusselse restaurants in de negentiende en twintigste eeuw. Over koks, eters, schrijvers en luxe: Franse dominantie en Belgische respons', in: Marc Jacobs en Peter Scholliers (eds.), *Buitenshuis eten in de Lage Landen sinds 1800*. Brussel: VUB Press, p. 57-84.

18

Giles MacDonogh (1987). *A palate in revolution. Grimod de La Reynière and the Almanach des gourmands* Londen: Ronin Clark.

19

Van de eerste aflevering van de *Almanach des gourmands* bestaat een moderne editie, opgenomen in Grimod de La Reynière, *Écrits gastronomiques*, ed. Jean-Claude Bonnet Parijs: Union Générale d'Éditions, 1978.

20

Priscilla Parkurst Ferguson (2004). *Accounting for taste. The triumph of French cuisine*. Chicago: The University of Chicago Press, p. 95-96. Spang, *Invention of the restaurant*, p. 152-169.

21

Giles MacDonogh (1992). *Brillat-Savarin. The judge and his stomach*. Londen: John Murray.

22

Jean-Anthelme Brillat-Savarin (1975). *Physiologie du goût*. ed. Michel Guibert. Parijs: Hermann, p. 58.

23

Ibid., p. 152-160.

24

Ferguson, *Accounting for taste*, p. 103-109. Vgl. Pierre Bourdieu (1993). *The field of cultural production*. Cambridge: Polity Press.

25

Mennell, *All manners of food*, p. 272-276

26

Ian Kelly (2003). *Cooking for kings. The life of Antonin Carême, the first celebrity chef*. Londen: Short Books.

27

Ferguson, *Accounting for taste*, p. 57.

28

Mennell, *All manners of food*, p. 148-150. Zie ook Amy B. Trubek. *Haute cuisine. How the French invented the culinary profession*. Philadelphia: University Press.

29

Kenneth James (2002). *Escoffier. The king of chefs*. Londen: Hambledon & London.

30

Mennell, *All manners of food*, p. 159.

31

Het is niet geheel duidelijk wanneer deze overgang zich precies begon te voltrekken. Alan Davidson (2006). 'Service à la française' en 'Service à la russe', in idem, *The Oxford companion to food*. Oxford: Oxford University Press, p. 712.

32

Auguste Escoffier (2000). *Le guide culinaire*. Parijs: Flammarion, 1921/2009, viii-ix.
of Pennsylvania Press.

33

Ferguson, *Accounting for taste*, p. 129. Amy B. Trubek (2008). *The taste of place. A cultural journey into terroir*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press, p. 18-53. Pascal Ory (1992). 'La gastronomie', in: Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire*, III.2. Parijs: Flammarion, p. 820-853.

34

Scholliers, *Brusselse restaurants in de negentiende en twintigste eeuw*, p. 71-76.

35

Pitte, *Gastronomie française*, p. 186.

36

Curnonsky en Marcel Rouff (1921-1928). *La France gastronomique. Guides des merveilles culinaires et des bonnes auberges françaises*. 28 delen. Parijs: F. Rouff.

37

Stephen L. Harp (2001). *Marketing Michelin. Advertising and cultural identity in twentieth-century France*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, p. 54-71, p. 238-241.

38

Ibid., p. 245-256, p. 264-268.

39

Herbert Lottman (1998). *Michelin. 100 ans d'aventure*. Parijs: Flammarion, p. 440, p. 446-448.

40

Vivie Brandligt, 'Overzicht van alle driesterrenrestaurants van de wereld', <http://www.missethoreca.nl/1089063/restaurant/vakkennis/Michelindossier/DriesterrenrestaurantsPerMichelingids.htm>. 30 maart 2012, (1 april 2012).

41

Lottman, *Michelin*, p. 441-446, p. 448-452.

42

Rudolph Chelminski (2005). *The perfectionist. Life and death in haute cuisine*. Londen: Michael Joseph.

43

Vgl. Bruno Latour (2005). *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.

44

Jonnie en Thérèse Boer (2005). *De Librije. Puur eten en drinken*. Zwolle: Waanders.

45

Ferguson, *Accounting for taste*, p. 151-165. Joanne Finkelstein (1989). *Dining out. A sociology of modern manners*. Cambridge: Polity Press. Finkelstein heeft – mijns inziens ten onrechte – een uitgesproken negatief oordeel over de geritualiseerde interactie in restaurants, die ze beschouwt als een commodificatie van persoonlijk contact in een op consumptie gerichte cultuur.

46

Paul Bocuse (1980) *La cuisine du marché*. Parijs: Flammarion.

47

Mennell, *All manners of food*, p. 163-164.

48

Adel P. den Hartog (2002). 'Technologisch vernuft en eten buitenshuis als massaverschijnsel', in: Marc Jacobs en Peter Scholliers (eds.), *Buitenshuis eten in de Lage Landen sinds 1800*. Brussel: VUB Press, p. 29-56, aldaar p. 31-37.

49

Harold McGee (2004). *On food and cooking. An encyclopedia of kitchen science, history and culture*. Londen: Hodder & Stoughton.

50

Thomas J. Lueck en Kim Severson, 'New York bans most trans fats in restaurants', http://www.nytimes.com/2006/12/06/nyregion/06fat.html?_r=1&ref=transfattyacids, 6 december 2006, (1 april 2012). William Neuman, 'City unveils plan to trim food industry's use of salt', <http://cityroom.blogs.nytimes.com/2010/01/11/city-unveils-plan-to-trim-food-industrys-use-of-salt/>, 11 januari 2010, (1 april 2012). Andy Newman, 'Pass the salt ban?', <http://cityroom.blogs.nytimes.com/2010/03/10/pass-the-salt-ban/>, 10 maart 2010, (1 april 2012).

51

Gregory Houston Bowden (1975), *British gastronomy. The rise of great restaurants*. Londen: Chatto & Windus, p. 166.

XIV.

Het koffiehuis

Michiel Leezenberg

Laat me u meevoeren naar een heterotopie in elke paradoxale zin van het woord: een onmogelijke stad in een stad, een reëel oord dat in ieders verbeelding leeft, een ruimte die vroeger hermetisch van de buitenwereld was afgesloten maar tegenwoordig miljoenen gasten zonder aanzien des persoons ontvangt, een stuk heilige grond in een volstrekt seculiere staat, een centrum van imperiale macht dat symbool staat voor nationale onmacht. Nee, ik heb het niet over Jorge Luis Borges' of Michel Foucaults ficties, maar over de Verboden Stad in Beijing, het voormalige paleis van de keizers van de Chinese Ming- en Qing-dynastieën, die tegenwoordig een van de voornaamste museale ruimtes van de stad is. Hier wil ik dit immense paleis echter niet bekijken in haar hoedanigheid van museum, maar als het decor van een andere ruimte die typerend is voor de moderne stad: het koffiehuis.

Die combinatie ligt niet voor de hand. Wat, zal de lezer zich terecht afvragen, hebben koffiehuisen in vredesnaam met de Verboden Stad te maken? Het aardige is dat die vraag recentelijk ook bij menige Pekinees gerezen is. In 2000 opende namelijk de Amerikaanse koffiehuisketen Starbucks een klein filiaal midden in het voormalige keizerlijke paleis. Dat leek een gouden greep, maar leidde al gauw tot een storm van protest onder de Chinese bevolking. Al was het filiaal met toestemming van de Chinese overheid geopend, toch moest het binnen de kortste keren sluiten onder druk van de publieke opinie. Het was met name de blogger Rui Chenggang die de protesten kanaliseerde. Zijn voornaamste klacht was dat een Amerikaans koffiehuis op deze gewijde locatie de glorie van de Verboden Stad schond en de Chinese cultuur ondermijnde. Reacties op het web varieerden van – brede – steun voor het protest tot kritiek dat Chinese activisten zich beter op belangrijker zaken konden richten, en zelfs tot een verzuchting over een 'storm in a teacup' [sic]. (1)

Het is verleidelijk om de opening van en protesten tegen dit koffiehuis te duiden als een confrontatie tussen een multinationalaal kapitalisme naar Amerikaans model en een steeds assertiever verwoord Chinees nationaal zelfbewustzijn, of als een intern conflict tussen Chinese overheid en Chinese publieke opinie; maar je kunt deze gebeurtenis ook anders duiden. Zo kunnen we er ook een botsing in zien van twee sterk verschillende culturen of tradities van sociabiliteit: de westerse, die vooral verbonden is

met het gebruik van koffie, en de Chinese, waarin zoals bekend niet koffie maar thee centraal staat. Daarop voortbouwend kun je, tenslotte, de heisa rond dit Starbucksfiliaal ook opvatten als een zinnebeeld van een meer filosofisch substantiële tegenstelling tussen publiek en privé. Zo bezien vormen deze gebeurtenissen een mislukte poging om de Verboden Stad, als symbool van een strikt besloten privélocatie, te transformeren tot het specifiek soort publieke ruimte die het koffiehuis is. En dat is waar ik het hier over wil hebben: de veranderlijke verhouding tussen publieke en privéruimtes, in de westerse en in de niet-westerse wereld. Daarbij is Jürgen Habermas' roemruchte studie van de publieke sfeer mijn uitgangspunt. Het zal blijken dat een onderzoek van niet-Europese koffiehuisen onze blik op de publieke sfeer kan veranderen; bovendien blijkt taal een veel belangrijker rol in de openbaarheid te spelen dan Habermas onderkent.

Liberale democratie

Zoals bekend heeft de Duitse filosoof Habermas betoogd dat het koffiehuis, samen met de literaire salon, bij uitstek de institutionele ruimte was waarin zich in de achttiende eeuw de westerse burgerlijk-liberale publieke sfeer heeft ontwikkeld. (2) Deze publieke sfeer behelst volgens hem de nieuwe geïnstitutionaliseerde mogelijkheid voor private (dat wil zeggen als vrije, gelijke, en niet gebonden door gehoorzaamheid aan een superieur) personen om vrijelijk met elkaar te discussiëren over kwesties van bijvoorbeeld literatuur en/of politiek, waarbij ze aan geen andere dwang onderhevig zijn dan die van de rede of het betere argument. Zo'n publieke sfeer beschouwt hij als essentieel voor het functioneren van een liberale democratie. De publieke sfeer zoals belichaamd in koffiehuisen en literaire salons berust volgens hem niet alleen op Kants roemruchte onderscheid tussen publiek en privé-gebruik van de rede, maar ook, en nog wezenlijker, op het Hegeliaanse onderscheid tussen de burgerlijke samenleving en de staat. Zodoende behelst ze volgens hem ook een duidelijke fase in de – nadrukkelijk als dialectisch voorgestelde – ontwikkeling van beide. Voortdurend laveert hij, soms wat ongemakkelijk, tussen dit Kantiaanse en het Hegeliaanse publiek/privé-onderscheid.

Habermas' boek is typisch een product van de jaren zestig: het wordt niet alleen getekend door een nadrukkelijk aanwezige dialectische denkstijl, maar ook door de even nadrukkelijke afwezigheid van religie als maatschappelijke factor van belang. De achttiende-eeuwse publieke sfeer was echter een bij uitstek seculiere ruimte, die zich onderscheidde van, of afzette tegen, religieuze ruimtes als die van kerk of klooster. Met name in de Duitse context is dit seculiere, zo niet antiklerikale karakter veel

nadrukkelijker aanwezig dan het streven naar autonomie ten opzichte van de wereldse machthebbers van de staat. Het meest roemruchte voorbeeld van een openbaarheid die zich meer tegen de kerk dan tegen de staat afzet is wel Kants tekst 'Was ist Aufklärung?' (1784), niet geheel toevallig ook Habermas' grote voorbeeld. Meermaals spreekt Kant zich hierin uit tegen het maatschappelijke gezag en prestige van de kerk; maar hij betoont zich expliciet onderworpen en loyaal aan de absolute heerschappij van de verlichte vorst Frederik de Grote, wiens gezag duidelijke politieke grenzen stelt aan het publieke gebruik van de rede; instemmend legt Kant hem in de mond: 'redeneer zoveel je wil, maar gehoorzaam!'.

Habermas heeft wel oog voor de paradoxale positie van de publieke sfeer tussen autonomie en overheersing; maar niet voor minstens even relevante vragen aangaande religie en seculariteit. Voorts lijkt zijn studie aan een raar soort ethnocentrisme: nergens vermeldt hij dat het koffiehuis, volgens hem de prototypische locatie van een uniek-westerse burgerlijke seculiere publieke sfeer, een niet-westerse oorsprong heeft: het koffiehuis is namelijk – evenals bijvoorbeeld de tulp – een importproduct uit het Ottomaanse rijk. (3) Eén van de eerste Londense koffiehuisen werd door een Griek uit Smyrna beheerd; een ander heette veelzeggend *The Turk's Head*. Deze niet-westerse achtergrond leidt met name tot problemen voor Habermas' analyse in termen van bourgeois-klassenbelangen: het vroegmoderne Ottomaanse rijk kende namelijk wel een openbaarheid maar geen bourgeoisie in de klassiek-marxistische zin. Er is dus aanleiding om eens opnieuw, en nu in minder nadrukkelijk dialectische en secularistische termen, naar de geschiedenis van het koffiehuis te kijken.

De Ottomaanse koffiehuisen zijn ontstaan in de vroegmoderne periode; al gauw werd ingezien dat ze een nieuw soort sociabiliteit behelsden. Zo waren ze in de ogen van lokale schriftgeleerden nog ergere plaatsen van verderf dan taveernes waar alcohol werd geschonken. Eén van de redenen daarvoor was volgens de zeventiende-eeuwse historicus Ibrahim Peçevi het feit dat leden van de geletterde elite (*khâssa*) en van de massa die lezen noch schrijven kon (*âmma*) hier vrijelijk met elkaar konden verkeren en converseren over zulke staatsgevaarlijke thema's als poëzie:

'De koffiehuisen werden ontmoetingsplaatsen voor nietsnutten en lanterfanter, maar ook voor geletterde mensen... Sommigen droegen er nieuwe gedichten voor en spraken over literatuur. De schriftgeleerden zeiden: het zijn poelen van zonde; je kunt zelfs nog beter naar het wijnhuis gaan.'

Met andere woorden, kenmerkend voor de Ottomaanse publieke sfeer is

de *vermenging* van de hogere burgerij met de ongeletterde plebejers. Deze vermenging ging regelrecht in tegen de eis van voor- en vroegmoderne islamitische geleerden en bestuursambtenaren dat massa en elite strikt van elkaar gescheiden dienden te blijven. Ze vormt ook een probleem voor Habermas' a priori beperking van zijn studie tot wat hij de burgerlijke publieke sfeer noemt, de sfeer waarin – anders dan in de proletarische – het redelijke, ordentelijke debat zou heersen (1962: 8; 1989: xviii). Daarmee *veronderstelt* hij echter een specifiek burgerlijke publieke sfeer, en blijft hij het antwoord schuldig op de vraag hoe en waarom deze überhaupt is ontstaan en in stand werd gehouden.

Bedwelmende drank

De Ottomaanse heersers hadden nog een ander probleem met de koffiehuisen dan deze versmelting van rangen en standen: er werd namelijk behalve over poëzie ook over politiek gesproken. In de late achttiende eeuw beklaagt hofauteur Koca Sekbanbasi zich er in zijn *Hulâsat ül-Kelam fi redd-ül avâm* over dat de koffiehuisbezoekers uit het gewone volk, zoals sjouwers en kappers, zich hier de vrijheid permitteerden om lelijke dingen te zeggen over de Ottomaanse heersers. Met degenen die zich aan politieke praatjes (*devlet sohbeti*) bezondigden wist Sekbanbasi echter wel raad:

'Sinds enige tijd komt het schuim der natie bijeen in de koffiehuisen... en meent de verheven Ottomaanse regering te mogen belasteren... Suleiman de Wetgever had de tongen van hen die over politiek spraken – en de oren van hen die ernaar luisterden – laten afsnijden, en ze aan de stadspoorten laten spijkeren als waarschuwing.'

Maar zulke beleidsaanbevelingen hadden evenmin effect op de aanhoudende openbare koffieconsumptie als juridische fatwas's die koffie verboden als bedwelmende drank, en medische adviezen die het gebruik van koffie ontraadden als leidend tot zwartgalligheid, aambeien, of geslachtelijke onmacht. Zelfs de krasse maatregel van sultan Murat IV, om koffiehuis eigenaren in jutezakken te naaien en in de Bosporus te dumpen, had geen duurzame gevolgen. Een mooier voorbeeld van een publieke ruimte die aan regeringsmacht ontsnapt lijkt me moeilijk denkbaar. Het Ottomaanse geval levert je nog een ander – en in mijn ogen doorslaggevend – bezwaar tegen Habermas' studie van de *Werdegang* van de west- en centraaleuropese publieke sfeer en de rol van het koffiehuis daarin. Je zou denken dat voor Habermas' betoog de vraag cruciaal is naar de uitsluiting van specifieke groepen personen (bijvoorbeeld

arbeiders, vrouwen, wereldse of religieuze gezagsdragers), specifieke gespreksonderwerpen, of specifieke vormen of soorten van taalgebruik (bijvoorbeeld religieuze kwesties, onbeleeft taal of het gebruik van dialect) uit deze openbare ruimtes. Habermas vat, in navolging van Kant, het burgerlijke publiek op als vrijwel per definitie geletterd (of, voegt hij er wat slapjes aan toe (1989: 65), de openbaarheid behandelt zijn deelnemers *alsof* ze geleerden zijn); maar daarmee miskent hij de veel grotere diversiteit van schriftelijke en mondelinge praktijken die we daadwerkelijk in koffiehuisen aantreffen. Kranten werden niet alleen in stilte gelezen, maar ook aan anderen voorgelezen of naverteld; poëzie – in toenemende mate geschreven in de omgangstaal – werd niet alleen schriftelijk geconsumeerd maar ook mondeling voorgedragen. Geletterdheid is dus niet zozeer een criterium voor het publiek dat analfabeten bij voorbaat uitsluit, zoals Kant lijkt te impliceren met zijn eis dat het publiek uit *Gelehrten* moet bestaan, en liever ook geen vrouwen of arbeiders dient te omvatten; veeleer wordt de nieuwe publieke sfeer gekenmerkt door nieuwe genres en vormen van mondelinge en schriftelijke communicatie.

Dit brengt het meer algemene, en wezenlijke, probleem duidelijk naar voren: Habermas blijkt blind te zijn voor de rol en status van taal in de ontwikkeling van de publieke sfeer. Nergens stelt hij de vraag welke dialecten, sociolecten of registers van taal in de koffiehuisen werden en mochten worden gebruikt; maar het antwoord op die vraag is zelfs niet triviaal voor de – in taalkundig opzicht relatief homogene en gestandaardiseerde – gevallen van Londen, Parijs en Berlijn waartoe hij zich beperkt. Zo was het in de koffiehuisen dat zich het nieuwe ideaal van beschaafde, beleefde en *gentlemanly* conversatie ontwikkelde dat moest dienen als een bezwering van de potentieel conflictueuze, en zelfs gewelddadige, vormen van communicatie – met name over religie – die het openbare leven in zeventiende-eeuws Engeland zo'n bloedig karakter hadden gegeven. De redelijke, beschaafde, belezen en beleefde taal die in de koffiehuisen werd gebezigd, was allerm minst een vanzelfsprekend of quasi-natuurlijk gegeven, maar overduidelijk onderdeel van een politiek project. De beleefde conversatie tussen *gentlemen* is – anders dan we wellicht geneigd zijn te denken – geen typisch of tijdloos Brits verschijnsel: het is als ideaal geformuleerd in de nasleep van, en als remedie tegen, de enorme sociale en religieuze conflicten die zeventiende-eeuws Engeland hadden geteisterd. In de Britse koffiehuisen was het dan ook *not done* om over religieuze aangelegenheden te spreken, omdat men wist tot wat voor conflicten dat kon leiden. Ook ruw of onbeleeft taalgebruik werd geweerd, uit angst dat zulk verbaal vuurwerk kon uitmonden in fysiek geweld. (4) Het burgerlijke,

seculiere, en bijzondere talige karakter van de publieke sfeer is dus, zeker in het Britse geval, verklaarbaar uit specifieke, contingente historische omstandigheden.

Ook in het Ottomaanse geval zijn taal en religie van centraal belang. De publieke sfeer die zich in het Ottomaanse rijk ontwikkelde, heeft zijn wortels niet zozeer in religieus conflict; maar wel blijkt ze stelselmatig meertalig te zijn geweest (vgl. Leezenberg 2007). Pas in de late negentiende eeuw verdween dit meertalige karakter geleidelijk, om plaats te maken voor steeds eenduidiger nationale – en nationalistische – publieke sferen.

Ideologie en heterotopie

Over deze interne, en mogelijk constitutieve relatie tussen taal, openbaarheid en nationalisme rept Habermas echter met geen woord. Deels komt dat ongetwijfeld doordat hij in dit vroege werk, geheel in de dialectische traditie van de Frankfurter Schule en Walter Benjamin, taal opvat als een afgeleide van fundamentele processen van productie en bewustzijn. Het is dan ook geen toeval dat hij achttiende-eeuwse communicatie meermaals beschrijft in termen van de productie van en handel in goederen (1962: 29, 35/1989: 16, 21), en dat hij gewag maakt van het dialectische karakter van de geïnstitutionaliseerde openbaarheid in de rechtsstaat, die zich in theorie tegen elke vorm van overheersing verzet maar in de praktijk helpt een nieuwe vorm van overheersing te vestigen (1962: 111; 1989: 88).

Op dit punt verschilt *Strukturwandel der Öffentlichkeit* wezenlijk van het latere, en invloedrijke, *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981): hier staat Habermas nog duidelijk een dialectische benadering voor van het soort dat hij in zijn latere werk expliciet zal verwerpen als gebaseerd op een achterhaalde vorm van logica en op een al even achterhaalde bewustzijnsfilosofie; omgekeerd verwerpt hij hier juist de in zijn latere studie uitgewerkte, en als normatief universeel voorgestelde, notie van communicatieve rationaliteit als een door bourgeois-klassenbelangen gevormd stuk ideologie (1962: 111/1989: 88). Hij plaatst zelfs in deze periode het ontstaan van ideologie als maatschappelijk noodzakelijk vals bewustzijn dat zichzelf als waarheid presenteert. Volgens hem ontstaat ideologie uit de identificatie van de eigenaar van bezit met de mens überhaupt; uit de gelijkstelling van de politieke en de literaire openbaarheid; en, het opmerkelijkst, 'uit de openbare mening, waarin klassenbelangen, bemiddeld door publiek redeneren, de schijn van het algemene aannemen, *in de identificatie van heerschappij met haar oplossing in pure rede*' (ibid.; nadruk toegevoegd). Anders dan in het blauwe monster stelt Habermas

hier communicatief handelen en het publieke gebruik van de rede dus nadrukkelijk niet voor als ideaal, maar als ideologie.

Het oorspronkelijke ontstaan van koffiehuisen, en daarmee van een nieuw soort openbaarheid, in het Ottomaanse rijk, waar niet of nauwelijks sprake was van een bourgeoisie, spreekt tegen een zo nadrukkelijk marxistische benadering in termen van klassenbelang, bourgeoisie en bewustzijn. Als gezegd is het moeilijk of zelfs onmogelijk om hier te spreken van productie- en klassenverhoudingen die vergelijkbaar zijn met de condities waarin de westerse openbaarheid is ontstaan. Algemener kan het nut hebben om de publieke sfeer niet te analyseren als een abstracte normatieve sfeer van rationele argumentatie, zoals Habermas met name in zijn latere werk doet, maar om hem – zeker in de gestalte van het koffiehuis – op te vatten als een locatie of arena voor onherleidbaar materiële, belichaamde en talige praktijken. In het Ottomaanse geval, en mogelijk ook in het Europese, moet het koffiehuis als een min of meer vrij toegankelijke openbare ruimte juist *niet* als een strikt burgerlijke institutie worden onderzocht, vooral ook omdat het taalgebruik erin juist *niet* strikt gereguleerd of redelijk was, hoezeer dat ook de wens en het streven mag zijn geweest van heersers of hogere klassen. Dat maakt het verleidelijk om het koffiehuis, en algemener de publieke sfeer, te analyseren als wat Michel Foucault een *heterotopie* noemt, dat wil zeggen: *een afzonderlijke maar reële ruimte die andere ruimtes reflecteert, representeert of uitdaagt.* (5) Dat lijkt al een stuk zinvoller dan je bij voorbaat te beperken tot de burgerlijke publieke sfeer en tot rationeel, redenerend taalgebruik.

Bij Foucault blijft echter een zekere ambivalentie bestaan: is de heterotopie volgens hem een fysiek of fenomenologisch *object* van feitelijke dan wel ervaren ruimte, zoals hij in *Des espaces autres* lijkt te veronderstellen; of is het in de eerste plaats een literaire *beschrijving* van een onbestaanbare of ondenkbare plaats, en daarmee een onherleidbaar discursieve entiteit, zoals hij in *Les mots et les choses* impliceert? Een consequente toepassing van de talige wending die Foucault in dat latere werk begint te voltrekken zou de tweede optie vereisen. De publieke sfeer is echter op een complexere manier verbonden met taal als historisch verschijnsel dan Foucault veronderstelt: ze is namelijk één van de voornaamste locaties waar de moderne categorieën van (publieke of nationale) taal en literatuur überhaupt zijn ontstaan. Met enig voorbehoud kun je zeggen dat de koffiehuiscultuur de weg bereidt voor de opkomst van het moderne literatuurbegrip omstreeks 1800, als een domein van puur esthetisch taalgebruik in plaats van morele of politieke vorming, en waarin niet de afbeelding van de buitenwereld maar de expressie van de gevoelens van de dichter centraal staat. Foucault (1966:

307-313) betoogt dat zowel de opkomst van de categorie literatuur als het ontstaan van de moderne historisch-vergelijkende taalwetenschap mogelijk is gemaakt doordat taal in de moderne epistémè tot object is geworden. Specifieker kun je zeggen dat de moderniteit, zowel in de gestalte van de publieke sfeer als in de abstractere vorm van de moderne epistémè, wordt gekenmerkt door de praktische en (taal-)ideologische opwaardering van de *volkstaal*: vanaf 1800 is het meer en meer de taal van het volk, en niet die van de geletterde elites, die tot het voornaamste publieke medium van literatuur en kennisoverdracht wordt. Maar merkwaardig genoeg laat noch Habermas noch Foucault zich in detail uit over deze dramatische, en zoals al spoedig zou blijken onomkeerbare ontwikkeling.

Nieuwe literaire genres: krant, gedicht en komedie

De salon en het koffiehuis waren bij uitstek podia voor de opvoering en consumptie van nieuwe literaire genres in de volkstaal: er werden kranten gelezen of voorgelezen waarin het nieuwe register van het journalistieke proza opgang maakte, en er werden gedichten voorgedragen die in toenemende mate in een voor het gewone volk begrijpelijke taal waren gecomponeerd. Habermas vermeldt al dat tegelijk met de opkomst van het burgerlijke leespubliek ook nieuwe genres als het burgerlijke treurspel en de psychologische roman ontstonden, die de behoeften van dit publiek beter bevredigden dan oudere vormen (1962: 60; 1989: 43). Hieronder zal ik vooral naar een ander nieuw genre kijken, namelijk dat van de burgerlijke komedie. Niet alleen in deze nieuwe komedie, maar ook in andere literaire genres van de Europese Verlichting neemt het koffiehuis een bijzondere plaats in. Zo schrijft Montesquieu in zijn *Lettres persanes*: ‘Koffie wordt erg veel gebruikt in Parijs: er is een groot aantal openbare huizen (*maisons publiques*) waar ze wordt geserveerd. In sommige van deze huizen worden nieuwtjes verteld, in andere wordt schaak gespeeld. Er is er één waar men de koffie op zo’n manier bereidt dat hij *esprit* geeft aan degenen die ervan drinken; of tenminste, onder degenen die het café weer verlaten is er niet één die niet gelooft dat hij er vier keer zoveel van bezit als toen hij binnenkwam.’ (*Lettres persanes*, nr. 36). Ook hadden koffiehuisen in de literaire waarneming een belangrijke economische functie: hier werden de beursberichten besproken, en hier ontstond, zo schrijft Voltaire in zijn *Dictionnaire philosophique* (1764), het moderne verschijnsel van het bankroet, dat volgens hem afkomstig is uit Italië: ‘in Engeland en in sommige andere landen verklaart men zichzelf bankroet in de kranten. De compagnons en schuldeisers komen bijeen op grond van deze aankondiging die in de koffiehuisen wordt voorgelezen, om vervolgens naar beste

vermogens tot een regeling te komen.’

Voorts was het in de eerste plaats in de driehonderd koffiehuisen die Parijs telde dat Voltaires vroege epigrammen en satires de aandacht begonnen te trekken. Voltaire zelf was een fanatiek koffiedrinker en koffiehuisbezoeker. Hij dronk naar verluidt minimaal dertig kopjes koffie per dag, en deed veel van zijn schrijfwerk in koffiehuisen, met name in zijn favoriete hangout, *Le procopé*. Dit koffiehuis was in de zeventiende eeuw geopend door een uit Isfahan afkomstige Armeniër genaamd Grégoire. Soms bezocht Voltaire het anoniem, vermomd als abbé, om bezoekers uit te horen over zijn toneelstukken, die net in het nabijgelegen theater waren opgevoerd. Na zijn dood werd *Le procopé* tot een soort religieuze heterotopie: de tafel waaraan hij placht te schrijven heeft nog enige tijd gediend als votiefaltaar voor de urn met de as van de schrijver. Ook hedendaagse Voltairereliefhebbers kunnen nog altijd een pelgrimage naar dit seculiere bedevaartsoord maken: *Le procopé* bestaat nog altijd, en bevindt zich in de Rue de l’Ancienne-Comédie 13, in het zesde arrondissement in Parijs. (6)

Zoals gezegd heeft het koffiehuis vooral ook een nauwe band met het nieuwe genre van de burgerlijke komedie. Al in 1694 had de Franse dichter Jean-Baptiste Rousseau de komische eenakter *Le caffè* geschreven, maar deze had weinig succes gekend. (7) In de achttiende eeuw wijdde zowel Voltaire als de Italiaan Carlo Goldoni een blijspel aan het fenomeen koffiehuis, of iets beter gezegd: ze namen het koffiehuis als locatie voor komisch werk. Bij beiden fungeert het koffiehuis minder als een publieke ruimte in Habermas’ zin dan als een nieuw soort locatie waarin privéconflicten in het openbaar worden uitgevochten en – zoals het in een bona fide komedie hoort – vreedzaam opgelost. Zo gaat Goldoni’s *La bottega del caffè* (1750) over een gokverslaafde jongeman, Eugenio, die in de handen van een stel dubieuze geldschieters dreigt te raken, maar uiteindelijk weer wordt verzoend met zijn echtgenote, die hem ondanks alles trouw blijft.

Taal en thematiek van Voltaires (en in iets mindere mate Goldoni’s) komedies zijn typerend voor het in die tijd opkomende genre van de hoge of burgerlijke komedie: dat is weliswaar minder platvloers dan Aristofanes’ komedies, Franse dorpskluchten, of dichterbij huis John Lantings Theater van de Lach; maar anders dan de gemiddelde tragedie eindigt het niet in dood en verderf maar in huwelijksgeeluk. Een tweede vernieuwend aspect van dit genre is dat de acteurs niet in verzen maar in proza spreken. Bovendien vermengt Voltaire in *Le café*, in strijd met de eisen die zijn tijdgenoot Diderot stelt aan het toneel van het *genre sérieux*, de huiselijke en de publieke sfeer. In *Le café* wordt die vermenging zelfs zichtbaar, op een manier die bij tekstlezing niet goed overkomt: Voltaire liet de bühne

in tweeën delen, met aan de ene kant het (publieke) koffiehuis, en aan de andere het private slaapvertrek van Lindane (Pearson 2005: 278). Private en publieke ruimtes liggen hier pal naast elkaar, en lopen zelfs in elkaar over.

Roddel

Ook taal heeft in deze blijspelen duidelijk een andere rol dan Habermas suggereert. Centraal in *La bottega* staat het type van de kwaadspreker of roddelaar (*maldicente*). Roddels, zo blijkt uit het stuk, kunnen een persoon te gronde richten, vooral wanneer ze zijn of haar financiële of seksuele levenswandel betreffen; maar omgekeerd riskeert de roddelaar ook dat, wanneer hij er teveel uitflapt, hij niet meer wordt geloofd. Dat is precies het lot van Don Marzio, de napolitaanse sjacheraar die aan het einde van het stuk de toegang tot het Venetiaanse koffiehuis wordt ontzegd. Hemzelf schijnt dit lot hem zowaar rechtvaardig toe:

‘Ze hebben gelijk: mijn tong moest me vroeg of laat wel naar deze gapende afgrond voeren... door de schuld van mijn ellendige tong (mia trista lingua) heb ik mezelf beroofd van een land waar iedereen goed leeft en waar iedereen geniet van vrijheid, vrede en vertier, wanneer ze tenminste bezonnen, voorzichtig en eervol zijn.’ (1993: 80).

Goldoni's koffiehuis is dus geen burgerlijke openbaarheid van redelijk debat, maar een chaotische heterotopie vol roddel en echtelijke ruzies.

Roddels spelen ook een hoofdrol in Voltaires *Le café ou l'écossaise*, oorspronkelijk anoniem gepubliceerd in 1760. Voltaires spreekwoordelijke *esprit* is hier minder nadrukkelijk aanwezig dan in zijn beste werk; algemener is misschien dit gebrek één van de redenen dat zijn toneelwerk, dat in de achttiende en negentiende eeuw enorme successen kende, vandaag de dag nauwelijks nog wordt opgevoerd. Het stuk is, op één niveau, te lezen als een komisch-polemisch antwoord op Charles Palissots blijspel *Les philosophes* (1760), dat vanuit een christelijke invalshoek de Verlichtingsfilosofen belachelijk maakt (zo wordt Rousseau hier blatend en gras etend opgevoerd), en op Élie Frérons tijdschrift *L'année littéraire*, dat eveneens de Franse *philosophes* aanviel. Met name Fréron wordt in het stuk doorzichtig geparodieerd in het personage Frélon, dat vrijwel in het koffiehuis woont, en dat zijn pen ter beschikking stelt aan de hoogste bieder en zodoende bereid is om voor geld elke leugen of roddel als de waarheid te verkondigen. Geen wonder dat Lindane, de vrouwelijke hoofdpersoon, doodsbang is voor zijn roddels: die kunnen immers ook háár eer en goede naam aantasten.

In een later geschreven voorwoord ontkent Voltaire schijnheilig dat

zijn tijd- en landgenoot Fréron hier op de hak wordt genomen: het stuk, beweert hij, is immers geschreven door de Schotse priester David Hume – inderdaad, de vader van – die natuurlijk nog nooit van deze Fransman en zijn tijdschrift heeft gehoord. Hijzelf heeft het slechts in het Frans vertaald, schrijft hij, met inachtneming van enkele culturele verschillen, want ‘de Franse beleefdheid verbiedt bepaalde uitdrukkingen waarvan de Britse vrijheid graag gebruik maakt’ (2004: 307). Fréron is echter een minder belangrijk karakter in het stuk: halverwege wordt hij om zijn geroddel door eigenaar Fabrice letterlijk het koffiehuis uitgegooid, waarna hij niet meer terugkeert. De tweede helft van *Le café* concentreert zich op de vete tussen twee Schotse families, die uiteindelijk worden verzoend wanneer de vrouwelijke en mannelijke hoofdpersoon, Lindane en Lord Murray, telgen uit de rivaliserende families, verliefd op elkaar worden. Anders dan in Shakespeares *Romeo and Juliet* heeft deze verboden liefde hier een happy end: ze luidt zelfs het einde van de familievete in. Ook hier is het koffiehuis dus meer een oord van roddels en verliefde woordjes, en minder een van redelijke, machtsvrije discussie.

Het komische Verlichtingskoffiehuis is, evenals het Ottomaanse, een verzamelplaats voor mensen van verschillende rangen en standen. Voltaires café trekt, evenals Goldoni’s bottega, niet alleen nette mensen aan, maar ook schooiers. In beider komedies worden mensen uit de lagere klassen voorgesteld als onbetrouwbaar. Deels weerspiegelt zich die onbetrouwbaarheid zich in de stijl en de registers van de taal die ze gebruiken. Bij Goldoni is het koffiehuis veel minder een locatie van redelijk debat dan een arena van allerlei niet gereguleerde vormen van taalgebruik; er wordt hier gezinspeeld op verschillende soorten dialect en sociolect, maar ook wát er wordt gezegd bestaat in belangrijke mate uit niet strikt redelijk te noemen vormen van taalgebruik, zoals roddels, leugens en beledigingen. Hij schreef een eerste versie van zijn stuk in het Venetiaanse dialect, maar publiceerde het stuk vervolgens in het naar zijn zeggen ‘universelere’ dialect van Toscane, dat aan de basis zou staan van de latere Italiaanse standaardtaal:

‘Ik heb geloofd het Publiek beter van dienst te zijn door het universeler te maken, door er de personages die in het Venetiaanse dialect spraken te veranderen in het Toscaans’ (1993: 3).

Bij Goldoni zien we dus niet alleen de opkomst van een nieuwe publieke sfeer en van het nieuwe genre van de burgerlijke komedie. We zien ook de eerste stadia van een minstens zo belangrijk proces van de standaardisering

van de omgangstaal, of van een specifieke regionale variant daarvan, als basis voor de toekomstige nationale taal.

Starbucks

Voor het heden is het verleidelijk om, met de vroege Habermas, in dialectische termen te denken over het koffiehuis en over de openbaarheid. Dat geldt met name voor het neoliberale koffiehuis van nu, zoals vertegenwoordigd door de hedendaagse multinationale koffiehuisketens zoals Starbucks, waarin sterk verwaterde, of beter gezegd met melk aangengende en van allerlei toegevoegde smaakjes voorziene koffieproducten worden verkocht. Belichaamt het hedendaagse koffiehuis de gedepolitiseerde neoliberale wereld, een verschuiving van de politiek, of een anti-politiek populisme? Ik zal niet proberen die vraag hier te beantwoorden.

Het voorafgaande suggereert echter een andere manier om de openbaarheid te bekijken: niet als een ideologisch geladen institutie van de klassieke burgerij of het internationale grootkapitaal of als een abstracte normatieve notie die berust op het publieke gebruik van de rede, maar als een materiële en talige heterotopie, berustend op het publieke gebruik van *taal*. Die taal is minder coöperatief en consensusgericht dan Habermas – zeker in zijn latere werk – gelooft. De komedies van Goldoni en Voltaire verkennen de grenzen tussen privé en publiek, en tussen politiek en huiselijkheid; in beide speelt voorts de – niet strikt coöperatief of redelijk te noemen – taalvorm van de roddel, als aanval op de eer en reputatie van personages, een centrale rol. Ook staan niet strikt functionele nieuwe vormen van *litteraire* taal centraal in de burgerlijke komedie, en algemener in het vroegmoderne koffiehuis, meer dan het redelijke debat waaraan Habermas zo'n belang hecht. Zodoende kun je zeggen dat de opkomst van de publieke sfeer in zowel Europa als het Ottomaanse rijk minder de emancipatie van de bourgeoisie of van de seculiere rede markeert dan de emancipatie van de omgangstaal. Anders gezegd: de moderniteit omvat niet alleen de welbekende processen – of zelfbeelden – van rationalisering, secularisering, de vorming van een burgerlijk-democratische kapitalistische samenleving enzovoort; ze heeft ook een onherleidbaar talige dimensie. De moderne openbaarheid berust niet op het publieke gebruik van de rede, maar op het publieke gebruik van taal- en natuurlijk op het publieke gebruik van koffie.

Noten

1

Voor een overzicht van enkele reacties, zie bijv. <http://english.martinvarsavsky.net/general/rui-chenggang-and-the-starbucks-revolt-in-china.html> (18 juni 2012).

2

Jürgen Habermas (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Luchterhand, p. 46-60; Engelse vertaling (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge MA: MIT Press, p. 30-42.

3

Ik heb dit punt in meer detail betoogd in 'Comparatieve filosofie van het koffieleuten', in: *Krisis* nr. 2, 2007: p. 25-45.

4

Lawrence Klein (1997). 'Coffeehouse civility, 1660-1714' in: *Huntingdon Library Quarterly* 59: p. 30-51. Vgl. Markman Ellis (2004). *The Coffee House: A Cultural History*. Esp. ch. 12, 'The philosopher in the coffee-house.' New York: Weidenfeld & Nicolson.

5

Michel Foucault (1967). 'Des espaces autres: hétérotopies', in: *Dits et écrits* IV: 752-762; digitaal beschikbaar op <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.fr.html>. Vgl. Michel Foucault (1966). *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard, p. 9-10.

6

Roger Pearson (2005). *Voltaire Almighty: A Life in Pursuit of Freedom*. London: Bloomsbury, p. 42.

7

Voltaire (1780). *Le café, ou l'écossaise*. In: Voltaire (2004). *Zaire – Le Fanatisme – Nanine – Le Café*. Paris: Garnier-Flammarion. Carlo Goldoni (1723). *La bottega del caffè*. L'Unità (1993). J.-B. Rousseau (1723). 'Le caffè.' In: *Oeuvres diverses*, vol. 2. Londen, p. 444-494.

XV.

De rookzone

Annemiek Nelis

Een bijzondere plaats in de stad van vandaag is de ‘rookzone’: de plaats waar de roker mag vertoeven om het genotsmiddel, waarvan de verpakking waarschuwt dat consumptie een vroege dood met zich meebrengt, tot zich te nemen. Rookzones zijn vrijplaatsen waar roken nog is toegestaan. Met het ontstaan van rookzones heeft de roker een eigen, afgescheiden domein gekregen. In dit domein treft hij zijn soortgenoten: mensen die net als hij niet van de gewoonte van het roken af willen of kunnen komen.

Rookzones in de stad zijn van recente datum. Met het instellen van een rookverbod op de werkplek, is de roker sinds 1990 verbannen naar speciaal daarvoor ingerichte plaatsen. Verdere inperkingen van de roker volgden. Al naar gelang het perspectief werd het hoogtepunt of dieptepunt van dit beleid bereikt in 2008, toen het rookverbod voor onder andere cafés en restaurants van kracht werd. In de jaren vóór 1990 was de stad een vrijplaats voor de roker, die zijn rook op vrijwel iedere plek, zowel binnen als buiten, vrijelijk mocht uitblazen – als we de rooksalons uit vroeger eeuwen hier buiten beschouwing laten. De roker en zijn rook vielen samen met het publieke domein. Binnen de bank, de rechtbank, de beurs, de snackbar en de haven bepaalde de roker zelf wanneer het tijd was voor een rookpauze. Vanaf 1990 wordt de roker hierin steeds meer beperkt: niet alleen tijd, ook de gelegenheid van een rookzone bepaalde of het werk dan wel de stadswandeling onderbroken kan worden voor een pijp, sigaar of sigaret. Dit artikel gaat over het ontstaan van rookzones in de stad. Zoals rook zelf kringelt dit essay langs diverse onderwerpen, tijdsmomenten en steden, te beginnen in New York bij de verbeelding en de beleving van roken.

De rook van New York

De film *Smoke* van Wayne Waune en Paul Auster speelt zich af in en om een New Yorkse sigarenzaak. Iedere dag exact om acht uur 's morgens, maakt Auggie, eigenaar van de sigarenzaak, een foto van het kruispunt waaraan zijn sigarenwinkel is gelegen. Auggie fotografeert het straatbeeld voor de deur van zijn winkel, dat hij als zijn hoekje van de wereld beschouwt:

‘It’s my corner after all. It’s just one little part of the world, but things happen there, too, just like everywhere else. It’s a record of my little spot.’

's Avonds, als de winkel gesloten is, plakt Auggie de foto's in dikke fotoboeken. Boeken waarin hij een strikte ordening aanhoudt: ieder jaar heeft een eigen boek, iedere week een eigen pagina en iedere foto wordt voorzien van een datum en – altijd dezelfde – tijd. Op een avond laat hij zijn fotoboeken zien aan één van zijn vaste klanten, de romanschrijver Paul, gespeeld door William Hurt. Als Paul door de fotoboeken bladert merkt hij op dat alle foto's hetzelfde zijn. Paul vindt de foto's dan ook weinig zeggend en bladert snel door de boeken heen. Dit tot enig ongenoegen van Auggie. Hij legt Paul uit dat alle foto's weliswaar hetzelfde lijken, maar dat ze tegelijkertijd, stuk voor stuk allemaal verschillen. Wanneer Paul op een van de foto's zijn overleden vrouw Ellen ziet, begrijpt hij wat Auggie bedoelt, en bestudeert hij de foto's nauwkeuriger. Ellen blijkt vaker op de foto's te staan. Altijd gehaast en op hetzelfde tijdstip loopt zij langs de sigarenzaak, waarschijnlijk op weg naar haar werk.

Het kruispunt voor de sigarenzaak is voor Auggie veel meer dan het decor waartegen zijn leven zich afspeelt. Het is de plaats, de topos, die zijn wereld *maakt*. Zoals de foto's die iedere dag op hetzelfde moment en vanuit dezelfde hoek zijn genomen een zekere willekeur hebben en onverwacht mensen en elementen samenbrengen, raken ook in de sigarenzaak van Auggie levensverhalen onverwacht met elkaar verknoopt. Zo krijgt Auggie op een dag van een ex-vriendin te horen dat hij een volwassen dochter heeft die zelfs in de buurt woont. Paul, de romanschrijver, worstelt met een writers-block sinds de dood van zijn vrouw Ellen. En de jonge Thomas maakt een identiteitscrisis door en is op zoek naar zijn biologische vader. In de sigarenwinkel komen de levens van deze personages samen. De onaangekondigde wending van het lot is in de film *Smoke*, evenals in veel romans van Paul Auster, een belangrijk thema.

Smoke speelt zich af in New York. Een wereldstad die zo vaak als filmset is gebruikt dat ook de kijker die nog nooit een voet in New York zette, zich er bijna thuis voelt. In *Smoke* zijn het de bekende gele taxi's, de hooggelegen appartementen en de kenmerkende aanduiding van straten en gebouwen die de stad typeren. Dat de film een aantal jaren geleden is opgenomen, in 1995, is af te leiden aan de kleding van de personages, de afwezigheid van mobiele telefoons en iPads en het feit dat vrijwel alle karakters doorlopend roken, zowel binnen als buiten. Films waarin zo stevig wordt gerookt dateren doorgaans niet uit de 21^e eeuw. Het rookgedrag en de tolerantie jegens 'de roker' is in de afgelopen tien jaar drastisch veranderd. Dit geldt zeker voor de Verenigde Staten. In New York geldt al jaren een streng anti-rookbeleid. Tegenwoordig rookt nog slechts 14% van de volwassen inwoners van de stad. Dit is een daling van 35% in bijna tien jaar tijd. (1) Zelfs het roken

in parken, op openbare stranden en openbare plaatsen, is in New York verboden. (2)

In Nederland is het rookbeleid minder strikt dan in New York. Buiten is het op openbare plaatsen, op een enkele uitzondering na, nog altijd mogelijk om te roken. De openlucht kent vele rookzones zouden we kunnen zeggen. Dat neemt niet weg dat ook in Nederland het rookbeleid, evenals in de VS, steeds meer beperkingen oplegt aan de roker en dat steeds vaker sprake is van specifiek aangewezen rookzones.

Roken had ooit het imago een sociale activiteit te zijn. Roken bood ontspanning, was een belangrijk middel in het sociale contact en hielp tegelijk om de zenuwen te bedwingen. Op verjaardagsfeestjes tot in de jaren zeventig werden de asbakken en de sigaretten verzorgd door de gastheer of gastvrouw, in een glaasje mét en in een glaasje zónder filter. Dat is geschiedenis. De huidige roker wordt niet alleen geacht om voor zijn eigen rookwaar te zorgen, het nuttigen van de 'teerstokjes' gebeurt daarnaast liefst uit het zicht en zeker buiten de geurlijn van andere gasten, dus buiten, op het balkon, op de stoep of in de schuur. Deze verandering in het sociale verkeer gaat gepaard met een belangrijke verschuiving in zowel de beleving van het roken als de wetenschappelijke kennis over de gezondheidsrisico's van roken. Roken wordt niet langer omschreven als een sociale activiteit die goed is voor de zenuwen maar wordt in het huidige discours getypeerd als een ziekmakende verslaving die actief dient te worden behandeld en te worden genezen dan wel voorkomen. Van een sociale activiteit is roken verworden tot een individuele beleving én een medisch probleem.

Gevaar voor de gezondheid

Wanneer ontstond de omslag in het weten en werd de gedachte dat roken niet zozeer goed was voor de zenuwen maar juist een gevaar voor de gezondheid, een feit? Hoewel historici de ontwikkeling van wetenschap en technologie regelmatig beschrijven in termen van 'doorbraakmomenten', die ene studie of dat ene moment dat leidt tot een omslag in wat geldt als het dominante vertoog, is het vaak onmogelijk om deze omslag tot één gebeurtenis of moment terug te brengen. (3) Voor het roken is dit niet anders. (4) Informatie en kennis over risico's werd gaandeweg verzameld maar leidde niet direct tot het accepteren van deze feitelijke kennis, laat staan tot optreden vanuit de centrale overheid.

De eerste studies over de relatie tussen roken en longkanker verschenen kort na de Tweede Wereldoorlog. Het aantal longkankerpatiënten nam in die periode sterk toe. Aanvankelijk werd verondersteld dat dit te wijten was aan zaken als het asfalteren van wegen, een toename van uitlaatgassen

en het gebruik van röntgenapparatuur. Vergelijkend onderzoek tussen longkankerpatiënten en een controlegroep gezonde individuen liet echter zien dat in de groep longkankerpatiënten significant meer rokers voorkwamen dan in de groep gezonde individuen. Dit onderzoek leidde tot vervolgonderzoeken, waaronder een inmiddels beroemde Engelse studie waar meer dan 10.000 artsen aan deelnamen, de zogeheten *Dokters Studie*. De resultaten van deze studie werden in 1964 gepubliceerd. Onder rokers bleek longkanker 20 keer vaker voor te komen dan onder niet-rokers. In Nederland maakte onder meer de Groningse arts Dr. L. Meinsma zich druk over de risico's van het roken. Meinsma was gepromoveerd op een proefschrift over de gezondheidsrisico's van roken en gaf in 1963 leiding aan de eerste voorlichtingscampagne over roken. In een publicatie van *stivoro* (5) wordt Meinsma omschreven als een fanatiek pleitbezorger van het tabaksontmoedigingsbeleid. Aanvankelijk kreeg hij weinig steun in zijn missie om het roken tegen te gaan:

'Op niet mis te verstane wijze gaf hij voorlichting over de schadelijke effecten van roken en was met grote regelmaat te zien, te horen en te lezen in de media en het nieuwe medium van de televisie. Vanaf 1963 werd hij hierin gefaciliteerd met een kleine subsidie door het ministerie van Volksgezondheid. (6) Hij stond er aanvankelijk nagenoeg alleen voor. Zijn oproep in 1965 aan de medische professie om de strijd tegen het roken aan te gaan, werd aanvankelijk genegeerd. Zelf gaf hij daarvoor als oorzaak dat 'de hele medische wereld rookte'. (7)

In diverse landen verschenen in de jaren zestig adviesrapporten over de gezondheidsrisico's van roken, in het bijzonder van sigaretten. In 1962 publiceerde het Engelse *Royal College of Physicians* het rapport 'Smoking and Health' waarin ondubbelzinnig werd gesteld dat roken een gevaar was voor de volksgezondheid. De auteurs van het rapport vroegen aandacht voor zowel de ziekmakende effecten van roken als ook voor mogelijkheden om het roken terug te dringen. (8) Positieve kanten van roken waren volgens het rapport vooral psychologisch. Er was geen reden om aan te nemen dat roken hielp om de zenuwen te bedwingen. De schadelijke gevolgen van het sigarettenroken, aldus de *Royal College of Physicians*, moesten door overheidsingrijpen worden aangepakt. '(...) it is necessary for the health of the people in Britain that any measures that are practicable and likely to produce beneficial change in smoking habits shall be taken promptly'. (9) Het roken van sigaretten kon op diverse wijze en met een praktisch pakket van maatregelen, bestreden worden:

door het gebruik van filters te bevorderen, door rokers aan te moedigen om over te stappen van sigaretten op pijp of sigaar, door voorlichting te geven aan het publiek, in het bijzonder aan jongeren, door een effectieve beperking van de verkoop van tabak, door accijnsverhoging en door een algemene beperking van het roken in openbare gebouwen.

In 1964 volgde na het Engelse Rapport een Amerikaans Rapport met de vergelijkbare titel: *Smoking and Health; Report of the Advisory Committee to the Surgeon General*. Ook in dit rapport werd geconcludeerd dat 'het roken van sigaretten een gezondheidsrisico van genoegzame betekenis is in de Verenigde Staten om een geëigende bestrijdingsactie te rechtvaardigen.' (10) Rokers, aldus het rapport, hadden 70% meer kans om vroegtijdig te overlijden ten opzichte van niet-rokers. Deze boodschap kwam hard aan bij het publiek. Slechts weinig mensen waren bekend met dit feit. (11)

Eerste maatregelen: bescherming van de jeugd en passieve rokers

Kennis over de risico's van het roken vertaalde zich in Nederland allesbehalve eenvoudig in een overtuigend anti rookbeleid van de overheid. Eind jaren vijftig bijvoorbeeld, kondigde de Nederlandse Gezondheidsraad al aan dat zij zich zorgen maakte over de schadelijke effecten van roken. De voorzitter van de Gezondheidsraad zei in een persconferentie '*dat er reden is, de minister opmerkzaam te maken op het steeds meer voorkomen van longkanker en het aannemelijk verband, dat er bestaat tussen deze ziekte en het roken.*' (12) De Gezondheidsraad raadde aan om vooral de jeugd te adviseren niet aan roken te beginnen en, als zij reeds rookten, matig te roken. De oproep van de Gezondheidsraad vond binnen overheidskringen weinig gehoor. Pas in 1971 besloot de staatssecretaris, op aandringen van professor Meinsma en vier verenigingen van medisch specialisten, om een speciale commissie van de Gezondheidsraad te vormen om hem te informeren over te nemen maatregelen. Het rapport van de deze Gezondheidsraadcommissie verscheen in 1975. In het rapport werden onder andere de volgende maatregelen besproken (13):

- rookverboden in de gezondheidszorg, op gemeenschappelijke werkplekken en in openbare ruimten;
- een reclameverbod voor alle rookwaar;
- verplichte etikettering van advertenties voor sigaretten zolang er geen reclameverbod zou zijn.

Het zou nog enige jaren duren voordat de overheid concrete maatregelen nam. In 1982 werden de in Nederland verkochte pakjes tabak voor het eerst voorzien van een door de overheid verplichte waarschuwing. Andere maatregelen, zoals het reclameverbod en de rookvrije werkplek, zouden nog 25 jaar op zich laten wachten.

In het begin richtte het anti-rookbeleid van de overheid zich voornamelijk op de jeugd. De overheid wilde voorkomen dat de jeugd zou gaan roken. In aansluiting op de oproep van de voorzitter van de Gezondheidsraad in de jaren zestig was preventie van roken het eerste aandachtspunt van het anti-rookbeleid van de overheid.

In tweede instantie werd het meerroken een thema waar de overheid haar pijlen op richtte. De meerroker werd onderwerp van campagnes en beleid. De meerroker zou ongevraagd een onacceptabel gezondheidsrisico lopen door in de buurt van rokers te (moeten) verkeren. 'Passief roken' werd gezien als een onacceptabele sociale praktijk. (14)

Vanaf 1990 werd uiteindelijk ook de roker zélf aangesproken en actief aangespoord om zijn of haar gedrag te veranderen en te stoppen met roken. Dit gebeurde enerzijds door middel van voorlichtingscampagnes en informatiefolders, anderzijds werden ook andere maatregelen geïnitieerd die juist de fysieke en sociale omgeving van de roker betroffen. Het combineren van voorlichting met andere, meer sociale en fysieke maatregelen, wordt in beleidstermen aangeduid als 'Integraal Gezondheidsbeleid'. Dit houdt gedragsbeïnvloeding in, plus maatregelen gericht op de fysieke en sociale omgeving. (15) Het lot van de roker is het laatste decennium meer en meer door dit beleid bepaald. Vandaag de dag wordt roken ontmoedigd door hoge accijns op tabak, gezondheidswaarschuwingen op sigarettapakjes, mediacampagnes gericht op gezondheidsrisico's en, in het geval van de jeugd, aanpakken van het stoere imago dat roken heeft. Tot slot wordt roken ook fysiek ontmoedigd door het rookverbod in publieke ruimtes.

De kunst van gedragsverandering

Het anti rookbeleid van de overheid is niet los te zien van het denken over gezondheidsbevordering en preventie. Volgens een definitie van de WHO is gezondheidsbevordering *'het proces waardoor mensen of groepen van mensen in staat gesteld worden om meer controle te verwerven over de determinanten van hun gezondheid, en zo hun gezondheid te verbeteren'*. (16) Vanaf het begin van de 20^e eeuw had deze preventiepraktijk een sterk moralistisch karakter: gezond gedrag werd stevast in verband gebracht met een fatsoenlijke levensstijl. Belangrijke onderwerpen in de jaren vijftig bijvoorbeeld waren alcoholgebruik, hygiëne en seksualiteit. Preventieve gezondheidszorg

maakte deel uit van een beschavingsoffensief om te zorgen voor culturele en economische verheffing van de lagere sociaal-economische klassen. (17) Vanaf de jaren zeventig verwetenschappelijkte de gezondheidspreventie en gingen feiten en *evidence based data* een belangrijke rol spelen bij het agenderen van gezondheidsproblemen. Klinisch vergelijkende studies tussen longkankerpatiënten en rokers bijvoorbeeld, zoals beschreven in de vorige paragraaf, leverden onomstotelijk bewijs dat roken een negatief effect had op de volksgezondheid. Deze feiten maakte van roken een belangrijk maatschappelijk probleem dat aandacht behoeft en waarvoor een actief preventief beleid noodzakelijk was.

Terwijl het onderwerp van de preventiepraktijk verschuift van een door de moraal gestuurde agenda naar een wetenschappelijk gestuurde agenda, verandert ook de wijze waarop gedragsinterventies vorm krijgen. Ook de aanpak om gedragsveranderingen te bewerkstelligen, wordt meer en meer op wetenschappelijke leest geschoeid. Het menselijk gedrag en de mogelijkheid om dit gedrag te veranderen wordt steeds sterker verklaard vanuit een 'netjes geordend rijtje van gedragsdeterminanten'. (18) Aan de hand van deze gedragsdeterminanten wordt het menselijk gedrag gemodelleerd en voorspeld. Gezondheidsvoorlichting en opvoeding heeft dan ook een sterk rationele inslag. Mensen worden aangesproken op gedrag en aangespoord om dit gedrag, gemotiveerd door de nadelige effecten ervan, te veranderen.

Rationele benaderingen van gedragsverandering zijn aan het eind van de vorige eeuw sterk dominant in de gezondheidsvoorlichting. Een tegengelijk bestaat er ook, onder andere van filosofen en sociologen die er vanuit gaan dat menselijk gedrag minder rationeel en samenhangend is en veel meer context en relatie afhankelijk dan de modellen voor gezondheidsvoorlichting suggereren. In het begin krijgt deze visie weinig steun in de wereld van de preventieve gezondheidszorg. Echter, wie het huidige anti-rookbeleid bekijkt, ziet daarin meer dan alleen de poging om op rationele gronden gedrag te veranderen. Het beleid combineert cognitieve aspecten (reclame, voorlichting, informatie op pakjes), het veranderen van de fysieke omgeving (rookverbod in openbare gebouwen en ruimtes) en sociaal gedrag (uitsluiten van de roker). Het succes van het huidige integrale gezondheidsbeleid ondersteunt de stelling dat gedrag meer is dan een rijtje gedragsdeterminanten. Dit gedrag wordt mede bepaald door concrete barrières.

De Tabakswet

In 1990 komt de Tabakswet tot stand. De Tabakswet wordt in de jaren

daarna verder aangescherpt. Deze aanscherpingen zorgen steeds opnieuw voor een verdere inperking van het aantal plaatsen waar de roker vrij zijn of haar gang kan gaan. Het resultaat is het ontstaan van rookzones, speciaal daarvoor aangewezen plaatsen waar de roker welkom is.

De Tabakswet van 1990 bepaalde ten aanzien van openbare ruimtes dat werknemers in de publieke sector recht hebben op een rookvrije werkplek en dat ook het personenvervoer rookvrij moet zijn. (19) Voor overheidsgebouwen en instellingen geldt dat niet gerookt mag worden op plekken die bedoeld zijn voor gemeenschappelijk gebruik of die voor het publiek toegankelijk zijn. Het rookverbod in openbare ruimtes is met het aannemen van de Tabakswet een feit. Dit betekent echter niet dat er eerder helemaal geen maatregelen werden genomen om het roken in publieke ruimtes te beperken. De NS bijvoorbeeld besloot in 1964 om het roken in stationsrestaurants te verbieden. (20) Een aantal jaren later, in 1978, werd het verboden om in leslokalen op scholen te roken. (21)

Een belangrijke wijziging van de Tabakswet volgt in 2002. Dan gaat het parlement akkoord met een wetswijziging waarin wordt bepaald dat een rookvrije werkplek niet alleen voor de publieke sector maar voor alle organisaties geldt. De wet is vanaf 1 januari 2002 van kracht maar werkgevers krijgen tot 1 januari 2004 de tijd om alle werkplekken rookvrij te maken. Verzorgings- en verpleeghuizen krijgen een jaar uitstel en moeten op 1 januari 2005 aan de wet voldoen. De horeca, de kunstsector en de cultuursector worden vooralsnog buiten schot gelaten. Vanaf 2008 geldt in Nederland uiteindelijk een rookverbod in cafés en restaurants, sportkantines, discotheken, coffeeshops, ijssalons, poppodia, theaters, evenementenhallen, congrescentra, luchthavens en, (feest)tenten met horecabestemming en overdekte winkelcentra. (22)

Met de invoering van een algeheel rookverbod is onze omgeving, de publieke ruimte en daarmee ook de stad, veranderd. De roker is niet langer overal in de stad welkom om te roken. Roken is geen activiteit die, achteloos, overal kan worden uitgevoerd. De roker heeft een eigen plaats – een eigen topos – gekregen waar hij met zijn rookwaar welkom is.

Rookzones kennen diverse vormen en verschijningen, zowel binnen als buiten. Een rookruimte binnen is volgens de wet ‘een afgesloten, voor het roken van tabaksproducten aangewezen en aangeduide ruimte waarbij geen werkzaamheden worden verricht’. (23) Binnen wordt rokers de mogelijkheid geboden om in een afgesloten ruimte te roken waarbij de rook via een afzuigstelsel wordt weggezogen. De buitenvariant houdt in dat de betrokkenen buiten op een speciaal daartoe aangewezen plaats mag roken. Deze plaats is vaak overdekt en voorzien van een afzuigkap. Daarnaast is

het niet ongebruikelijk dat werknemers bijvoorbeeld in de fietsenstalling, de kelder of op een leegstaande etage beschikken over een paar stoelen om te roken. Ook veel horeca gelegenheden hebben hun terrassen aangepast voor rokers. Op deze terrassen treft de roker naast de bekende asbak vaak ook een dekentje aan en, als het meezit, een kacheltje tegen de kou. De NS heeft op de perrons een geheel eigen variant ontwikkeld: rokers worden geacht om op aangewezen 'rookplaatsen' rondom een rookzuil of een speciaal daarvoor bestemd rooster te verzamelen, waar sigaretten en as in opgevangen worden. Binnen een straal van drie meter rondom de rookzuil of het rookrooster mag een sigaret, pijp of sigaar worden opgestoken.

Medische reservaten

De roker kan zich in de stad niet meer overal overgeven aan het genot van een pijp, sigaar of sigaret. Het roken heeft zich allereerst verplaatst van binnen naar buiten. De rechtbank, de kerk, het treinstation, het restaurant, het museum en het gemeentehuis zijn intussen geen vrijplaats meer voor de roker. Deze moet, om te kunnen roken, naar buiten, niet zelden de kou in, of genoeg nemen met een dampigeabri, waar doorgaans weinig anderen behalve mederokers met hem of haar willen vertoeven. Buiten of in eenabri roken heeft allereerst een praktisch doel: het is de plaats waar het 'verderfelijke resultaat' van het rookgenot snel en effectief wordt 'afgezogen'. De verplaatsing van het roken en daarmee ook van de roker, van binnen naar buiten, blijft in de stad niet onopgemerkt. De roker is met de invoering van het rookverbod immers niet zozeer geweerd uit de publieke ruimte en dus uit de stad maar heeft een eigen, zichtbare plaats gekregen: rookzones. Hij of zij kan niet meer opgaan in de massa (van rokers en niet-rokers) maar moet zich vervoegen in speciaal voor hem gecreëerde ruimtes en gelegenheden waarbij de wetgever bepaalt aan welke eisen deze ruimtes dienen te voldoen. (24) De roker is daarmee niet, zoals door hemzelf weleens wordt beweerd, een nieuwe paria die uitgesloten is van de publieke ruimte, maar een probleemgeval dat hulp en aandacht behoeft die juist zichtbaar wordt gemaakt in de publieke ruimte.

De roker wordt in de eerste plaats gescheiden van anderen om deze anderen om hem te beschermen tegen zijn verderfelijke nicotinedamp. Maar daarnaast dient de roker ook tegen zichzelf in bescherming te worden genomen. Het zichtbaar neerzetten van de roker op een speciaal daarvoor bestemde ruimte, helpt hierbij. De roker wordt neergezet als slachtoffer van een verslaving, als kwetsbare hulpbehoevende. Daarmee is de roker een medisch geval geworden. Zoals ook psychiatrische patiënten halverwege het midden van de vorige eeuw bij elkaar werden gestopt in speciale

inrichtingen en tehuizen, zo is ook voor de roker een speciale plek ingericht in onze stad. Rookzones zijn 'medische reservaten' waar de roker ongezond gedrag mag vertonen, afgezonderd maar zichtbaar voor de rest van de gemeenschap van normale en gezonde individuen. (25)

De stad anno 2013 biedt een schril contrast met het New York zoals geportretteerd in de film *Smoke*, waarin roken gepaard gaat met verhalen vertellen, bedachtzaamheid en vriendschap. Roken is voor Auggi en Paul een gedeelde liefde voor sigaren en sigaretten. Ze treffen elkaar op sociale plaatsen waar de ambiance vrolijkheid en gezelligheid uitstraalt, zoals cafés, parken en restaurants. De rook kringelt tussen hun verhalen door en geeft de beide mannen een houding om met elkaar te praten: rokend en gebarend. *Smoke* is definitief een tijdsbeeld geworden: de film is van voor de tijd dat de vrolijke roker in de rookzones van de stad werd opgesloten.

Noten

1

De Morgen, 16 september 2011. 'Aantal Rokers drastisch gedaald dankzij streng verbod.'

2

In de staat New York is een wet van kracht die roken verbiedt in winkels, theaters, ziekenhuizen, musea, banken en bijna alle andere publieke ruimten.

3

Brian Wynne (1989). 'Establishing the rules of laws: constructing expert authority', in: Roger Smith and Brian Wynne (eds), *Expert Evidence: interpreting Science in the Law*. Londen & New York: Routledge, p. 23-55.

4

Malcolm Ashmore (1996). 'Ending Up On the Wrong Side: Must the Two Forms of Radicalism Always Be at War?', in: *Social Studies of Science*, Vol. 26, No. 2 (May 1996), p. 305-22.

5

Stichting Volksgezondheid en Roken

6

In 1963 verstrekt de overheid de eerste subsidies voor anti- rookbeleid.

7

STIVORO (2010). *Van Onderop en Van Bovenaf, De toekomst van tabaksontmoediging in Nederland 2011-2020*. p. 8.

8

Royal College of Physicians (1962). *Smoking and Health. Smoking in relation to cancer of the lung and other diseases*. London: Pitman Medical Publishing Co. LTD.

9

Ibid. p. 6.

10

Smoking and Health: Report of the Advisory Committee to the Surgeon General. (1964).

11

Het rapport werd bewust op een zaterdag gepubliceerd. De voorzitter wilde hiermee bereiken dat het rapport een minimaal effect had op de beurskoersen en een maximaal effect op het publiek. De publicatie van het rapport domineerde die bewuste zaterdag vrijwel alle media.

12

De Waarheid, 9 maart 1957.

13

Ook bevatte het rapport een maatregel om te komen tot een beperking van het aantal verkooppunten en het verwijderen van alle sigarettenautomaten.

14

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat verontwaardiging over het lot van de meeroker niet alleen ontstaat door het presenteren van wetenschappelijke feiten over roken maar dat ook de schrijvende pers hierin een belangrijke rol heeft. Door van roken een moreel issue te maken wordt bijgedragen aan de creatie van meeroken als sociaal probleem: 'Rather than (or sometimes, in addition to) explicating science, newspaper coverage conveyed a moral narrative highlighting tensions between American cultural values of individual liberty and protection of the public health'. Ruth E. Malone, Elizabeth Boyd and Lisa A. Bero: 'Science in the News: Journalists'

Constructions of Passive Smoking as a Social Problem', in: *Social Studies of Science*. Oktober 2001, 2000 30: p. 713-735.

15

I. Storm, F. van Zoest en L. den Broeder (2007). *Integraal gezondheidsbeleid: theorie en toepassing*. Bilthoven: RIVM.

16

WHO (2005). *The Bangkok Charter for Health Promotion in a Globalized World*. The 6th Global Conference on Health Promotion. Bangkok, 11 augustus 2005.

17

Klasien Horstman & Rob Houtepen (2005). *Worstelen met gezond leven. Ethiek in de preventie van Hart- en Vaatziekten*. Amsterdam: Het Spinhuis, p. 18.

18

Daarnaast bepaalt de wet van 1990 dat tabaksreclame en sponsoring verboden is, dat verkoop van tabaksartikelen aan jongeren verboden is en dat verkoop van tabaksartikelen op bepaalde locaties verboden is.

19

De Waarheid, 1 augustus 1964.

20

De Waarheid, 22 maart 1978.

21

Ibid, p.19.

22

www.rijksoverheid.nl.

23

<http://www.vwa.nl/onderwerpen/werkwijze-alc-tabak/dossier/rookbeleid> (september 2012)

24

De Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) bijvoorbeeld houdt toezicht op zowel het handhaven van het rookverbod als op de veiligheid en gezondheid van werknemers die roken.

25

Deze tendens is nog steeds merkbaar: In het rapport *Passive Smoking and Children* hebben leden van de Koninklijke Werkgroep Tabak voorgesteld om roken in alle auto's en parken te verbieden, wegens de vermeende gevaren van meeroken. Op basis van hun bevindingen concludeerden twintig tandartsen, chirurgen, radiologen, kinderartsen, medicijnmannen en andere specialisten in een open brief aan *The Times* dat het rookverbod op werkplekken niet genoeg is om de volksgezondheid van onze kinderen te waarborgen. Daarom zou uitbreiding nodig zijn. Zie: Parick van IJzendoorn, 'Charge me with Smoking, de diepere betekenis van het roken', in: *De Groene Amsterdammer*, 11 juli 2008.

XVI.

De snackbar

Patat, shoarma en zuurvlees. De snackbar en de sociale infrastructuur van de stad.

Klasien Horstman

De eerste tien jaar van mijn leven, we spreken over de jaren zestig, heb ik doorgebracht in een huis, waarvan het voorste gedeelte ingericht was als automatiek. Naast de drie automaten met kroketten, gehaktballen, bamiballen en nasischijven bevond zich een klein luikje. Als de bel ging, opende mijn vader het luikje om een bestelling voor patat, braadworst of ijs op te nemen. De menulijst liet zien hoe we ons verhielden tot de rest van de wereld. Bamiballen, nasiballen, braadworst: de horizon beperkte zich tot de voormalige koloniën en onze naaste oosterburen. Door de week werkte mijn vader in loondienst, maar op vrijdagavond, zaterdag en zondag was de automatiek geopend. Aanvankelijk werd die gezien als een opstap naar iets groters, een restaurant, maar zover is het niet gekomen. Elke dinsdag kwamen mijn grootouders aardappelen schillen, teilen vol. Op dinsdag- en woensdag werden die voorgebakken om aan de vraag naar patat in het weekend te kunnen voldoen. 'Kwaliteit is onze reclame. Horstman automatiek' stond op de puntzakken voor de patat.

Ons huis was gelegen aan de Stationsstraat in een klein dorp in de Drentse Veenkoloniën met een zich ontwikkelende bedrijvigheid zoals betonindustrie, een broodfabriek en een groenteveiling. Het is nog niet zo lang geleden dat ik me realiseer dat de ligging van onze automatiek wellicht geen toeval was. Reizigers komen vaak aan met een rammelende maag en iedereen die uit de trein stapte passeerde ons huis. Nu kwam de trein maar één keer per uur, dus het waren vooral gezinnen uit het dorp die in het weekend, na een hele week aardappelen, groenten en vlees, de vrouw des huizes ontlastten door een avondmaal bij mijn vader te halen. Tegenwoordig, een halve eeuw later, kent het dorp meerdere snackbars. Het kleine luikje is vervangen door grote toonbanken en het assortiment is uitgebreid met artikelen die verraden dat dit dorp in Zuidoost-Drenthe behalve met de voormalige koloniën ook met Turkije, Egypte en Italië verbonden is geraakt. Maar ondanks de globalisering van de snackbar in het dorp, zijn het geen reizigers maar dorpsbewoners die de snackbar het meest bezoeken.

In deze bundel staat de vraag centraal hoe we de moderne stad kunnen duiden. In de inleiding is betoogd dat beelden van dorp en

stad als respectievelijk sociale gemeenschap en geanonimiseerd en geïndividualiseerd leven, en de daarmee gepaard gaande morele oordelen, niet adequaat zijn. Veel dorpen hebben stadse trekken gekregen en moderne steden vertonen allerlei dorpse kenmerken. Wellicht, zo is de vraag gesteld, kunnen we beide beter duiden in termen van netwerken en knooppunten, verbindingen en scheidslijnen, dan in termen van een homogene karakteristieke identiteit. Dat zou ook de mogelijkheid bieden om de negatieve beelden over de stad in perspectief te plaatsen.

Dit hoofdstuk over de snackbar moet gelezen worden tegen de achtergrond van discussies over de stad. Welke knooppunten vormen de snackbars in de stad, welke scheidslijnen en verbindingen maken ze in de stad? Welke betekenis hebben snackbars in het moderne stadsleven en verschilt dat nu erg van het dorp? Om dat te achterhalen heb ik een kleine participerende verkenning gedaan in verschillende snackbars, op verschillende locaties in een middelgrote stad in het zuiden des lands, in Maastricht, de stad waar ik nu woon. De belangrijkste vraag die ik me daarbij stelde was welke verbindingen worden gearticuleerd door de betreffende snackbar en wat voor soort knooppunt ze vormt in de stad. Maar voor ik daar verslag van doe, schets ik eerst de veranderende blik op de snackbar die tegenwoordig steeds negatiever beoordeeld wordt.

Symbool van emancipatie – en van achterblijven

Hoewel de eerste globetrotters een grote keuken en voldoende personeel in hun gevolg hadden om ook onderweg goed te kunnen eten, vraagt het moderne reizen om snel en gemakkelijk eten. Gelegenheden voor een snelle hap zijn dan ook een vrijwel universeel verschijnsel. In Kenia ontwikkelen zich rond benzinepompen vaak kleine marktachtige handelsposten waar reizigers een snack kunnen nemen zoals sambusa en mandaazi, hartige of zoete gebakken deegflappen. En wie op het traject Moskou-Wladiwostock uitstapt, krijgt op de stations, zo heb ik me laten vertellen, lokale etenswaren aangeboden zoals gefrituurd deeg met schapengehakt. Waar 'snel' gereisd wordt, ontstaat 'snel' eten. Toch is de ene snackbar de andere niet. Wie in België fietst, zal zich verbazen over de frietkotten die overal in de *middle of nowhere* te vinden zijn: net op het moment dat na de zoveelste verraderlijke heuvel de pijp leeg is, duikt dan plotseling een aftandse caravan of een houten hutje op, waar frieten met saus geserveerd worden. In de Duitse *Imbiss* draait het om *Wurst* in plaats van frieten en elke stad of regio heeft haar eigen worstspecialiteit. (Flemming Olsen, 2012). Kortom, de snackbar heeft vele gezichten.

In een historische analyse van de snackbar in Nederland schetsen Van

Otterloo en De la Bruheze hoe vanaf de jaren 1920, in de concurrentie tussen bakkers en slaggers, de broodjeszaak en de lunchroom ontstonden, die met de melksalons, koffiehuisen en ijssalons een snelgroeiende stedelijke klantenkring van reizigers, theater- en bioscoopbezoekers, kantoorbedienden, en winkelend publiek bedienden. (Van Otterloo en De La Bruheze, 2003) Terwijl na de Tweede Wereldoorlog de lunchroom in populariteit afneemt, kan de snackbar, de kleine cafetaria, zich in een groeiende belangstelling verheugen. Met de totstandkoming van vestigingsregels, scholingseisen en wettelijke sluitingstijden wordt deze 'kleine horeca' een stabiel element in de Nederlandse eetcultuur. De snackbar heeft volgens deze auteurs een specifieke betekenis gehad in de sociale verhoudingen in Nederland. Zij betogen dat de snackbar een sterke impuls heeft gegeven aan het 'buiten de deur eten' voor 'de massa', en op die manier heeft bijgedragen aan de culinaire emancipatie van de lagere middenklasse. De snackbar drukte uit dat een deel van de lagere klassen meer 'gevestigd' raakte. Op een vergelijkbare manier beschrijft de stadshistoricus van Rotterdam, Van de Laar, hoe de 'kapsalon' – de combinatie van patat met shoarma, kaas en saus, uitgevonden in Delfshaven door een Turkse *fast food* winkel en een Kaapverdiaanse kapper – een uitdrukking is van de ontwikkeling van een transnationale stedelijke cultuur in Rotterdam. (Van de Laar, 2012) Hij interpreteert nieuwe varianten van fast food zoals de 'kapsalon' als nieuwe verbinding tussen verschillende bevolkingsgroepen en ook als een uitdrukking van het gevestigd raken van nieuwe Nederlanders die eerder als buitenstaanders golden. (Van de Laar, 2011) In een conversatie die ik onlangs hoorde, werd verteld dat een Limburgse jongen een 'kapsalon' bestelde bij een Turkse snackbar en dat de eigenaar weigerde om 'die rotzooi' klaar te maken: een gebeurtenis die mooi laat zien hoe lokale en exotische smaken met elkaar verweven raken maar ook hoe er weer nieuwe grenzen worden getrokken.

Obesitas epidemie

De mild positieve lezing van historici die zich buigen over de emancipatoire maatschappelijke betekenis van de opkomst van de snackbar en van de verschillende typen snacks ontbreekt in veel hedendaagse publicaties. Sterker nog, de snackbar staat tegenwoordig bijzonder laag in aanzien. Vanwege de lage prijs en de slechte kwaliteit van de voeding – een hoge energiewaarde, voornamelijk vet en suiker, een lage voedingswaarde, gebrek aan verse groente en fruit – worden de snackbar, en zijn moderne variant, het fast food restaurant, als grote boosdoeners van 'de obesitas epidemie' beschouwd. De snackbar schreeuwt ongezondheid. Daarnaast is de snackbar

ook een symbool geworden van een slechte kwaliteit van leven: hij wordt verbonden met haast, ongeduld, instant-genot en anti-genot, vervreemding en ecologische onverantwoordelijkheid. De introductie van termen als *media snacking* en *digital fastfood* voor de hang naar twitter en whatsapp heeft ook bepaald geen positieve teneur. Maar terwijl de hoger opgeleide elite, die zich is gaan identificeren met slow food en het sudderlapje koopt bij de biologische slager, neerkijkt op de snackbar als onderdeel van het dagelijks leven, is het voor deze hoger opgeleiden wel weer toegestaan om, vergezeld van uitdrukkingen van gecultiveerd verlangen naar 'lekker slecht', een patatje oorlog te halen. Juist deze vorm van ultiem snobisme laat zien dat het met de snackbar niet zo goed gesteld is. De snackbar is een symbool van culturele armoede geworden, alleen te verdragen als camp. Vooral gezondheidsbevorderaars, voedingsonderzoekers en anderen die zich bezig houden met een gezonde leefstijl, zijn uitermate kritisch over de snackbar. Zij hameren erop dat mensen de 'gezonde keuze' moeten maken en dus fast food en snacks moeten mijden. Hoewel snackbars en fast food restaurants inmiddels gezondere vetten gebruiken, kleinere porties presenteren, en fruitsalades op het menu hebben, is de boodschap toch dat we er met een grote boog omheen moeten lopen, willen we gezond blijven. Mensen gaan tenslotte niet naar de snackbar voor de fruitsalade maar voor een patatje oorlog of een frikandel speciaal. Nu steeds meer blijkt dat mensen, hoeveel informatie ze ook hebben over calorieën, cholesterol en vitaminen, niet 'bewust kiezen' om de snackbar links te laten liggen, wordt daarbij veel verwacht van de verleiding, van 'nudging'. Met de inrichting van de toonbank, zichtbaarheid, kleuren en prijzen moeten mensen naar de kroket geleid worden in plaats van naar de vettere varianten.

Hoewel sociaal geografen de negatieve visie op snackbars als bastions van ongezondheid delen, benadrukken zij dat gebruik van fast food amper een keuze is (Mulvany-Day, Womack, Oddo, 2012; Kwate & Meng Loh, 2010). Onderzoek naar voedingslandschappen in steden in de Verenigde Staten en in Europa heeft laten zien dat in sociaal-economische achterstandswijken de fast food dichtheid veel hoger is dan in welvarende buurten. (Whelan et al., 2002) Mensen in zogenaamde hogere sociaaleconomische statusbuurten worden veel minder aan snackbars blootgesteld. Natuurlijk komen ook zij op stations en vliegvelden, maar in hun eigen leefomgeving is de snackbar vrijwel afwezig. Omgekeerd worden arme wijken vaak gekenmerkt door moeilijke toegang tot gezond voedsel. Deze arme wijken, waar mensen zich weinig verplaatsen omdat ze geen werk en geen vakantie hebben, gelden als 'food deserts'. Voor een appel moeten mensen drie kilometer lopen, terwijl op elke straathoek een big mac met cola te krijgen is.

Patatpolitie

De snackbar is de laatste decennia van een symbool van emancipatie en sociale stijging, een symbool geworden van achterblijven en verval. Maar waar een eeuw geleden een beschavingsoffensief kon ontstaan rond normen voor hygiëne, zoals regelmatig wassen, tandenpoetsen, hand voor de mond bij het niezen en niet spugen, is dat nu rond 'gezond eten' toch ingewikkelder. Het idee dat de normen voor 'goed eten' van een hoogopgeleide elite maatgevend zouden moeten zijn voor verschillende groepen achterblijvers, staat op gespannen voet met een neoliberale adagium dat iedereen zelf moet kunnen kiezen hoe hij of zij wil leven en voor die keuze zelf de verantwoordelijkheid draagt. Deze spanning kwam bij voorbeeld naar voren in discussies over de vraag of zich in de nabijheid van scholen wel snackbars mogen bevinden. Een Amsterdams gemeenteraadslid stelde onlangs voor om snackbars in de buurt van scholen te vragen om voor de pauze van elf uur geen ongezonde waren te verkopen, zodat schoolkinderen zich niet 's morgens al te goed doen aan een broodje shoarma of een zak patat. Sommigen gaan nog verder en stellen zelfs voor om helemaal geen vergunningen te verstrekken aan snackbarhouders in de buurt van scholen. Anderen spreken echter van de opkomst van 'de patatpolitie', plaatsen kanttekeningen bij de autoriteit van de voedingswetenschappen om te bepalen wat gezonde en ongezonde voeding is, en kritiseren de selectieve bemoeizucht van de overheid: wel ingrijpen in het alledaagse eten, maar zaken als het alledaagse graaien in de financiële wereld ongemoeid laten. Ze wijzen erop dat het vrij cynisch is om het eten in de snackbar aan banden te laten leggen door mensen die zelf wel in de gelegenheid zijn om hun eigen smaak te bevredigen. Deze discussies over de snackbar maken duidelijk dat de snackbar zijn onschuld heeft verloren. De snackbar van mijn vader – kwaliteit is onze reclame – bestaat niet meer.

Soorten en maten, van zoervleis tot soeflaki

Snackbars mogen een slecht imago hebben, we kunnen ze ook beschouwen als knooppunten in de sociale infrastructuur van een stad of een regio, die ons iets vertellen over de manier waarop fast food in de moderne maatschappij verbindingen legt en scheidslijnen trekt. Omdat de ene snackbar de andere niet is en omdat ze verschillend gelokaliseerd zijn in 'de foodscape', kunnen snackbars verschillende verhalen vertellen over de verbindingen in een stad. Maar welke verhalen? Via verschillende lijsten heb ik in Maastricht 51 snackbars geteld, die zich presenteren als snackbar, friture, cafetaria friture, eethuis friture, snackpoint en snacksons. Eéntje

presenteerde zich als friture, barbecue, pizzeria en Griekse grillroom tegelijk. Sommige snackbars zijn van zelfstandige ondernemers, andere zijn onderdeel van een franchise keten, en een aanzienlijk deel is inmiddels in Chinese handen. Dit is echter geen representatief onderzoek, dus ik heb niet alle varianten bezocht. Toch kan deze impressie van de verschillende snackbars ons iets vertellen over de stad.

De eerste snackbar die ik bezocht, is tegelijk de oudste snackbar van Maastricht. Hij ligt in het centrum van de stad, aan de markt, naast McDonalds. Ongeveer vijftien meter voor de snackbar bevindt zich een grote ronde fontein. Op de rand zitten mensen met een rood geblokte, 'hand gedraaide' puntzak met frieten, sommigen met de lokale lekkernij 'zoervleis'. Er is geen plaatsje meer vrij. De eerste conversatie die ik hoor is in het Duits. Een gezin met twee kinderen, bepakt en bezakt met boodschappentassen, alle gezinsleden met een zak patat. Verderop zit een stel dat Engels spreekt: ze pikken gezellig samen uit een puntzak. Daarnaast een Maastrichts echtpaar met plastic tassen van Durlinger en c&a. Duiven schuifelen over de grond en pikken restjes op. Voor de snackbar staat een lange rij. Bij de ingang staat een bordje met de vermelding 'rechtshouden'. Het is een smalle gang naar binnen naar de toonbank, en de linker route in die gang is gereserveerd voor wie naar achteren doorloopt, naar het 'à la carte restaurant' waar naast soep, biefstuk, schnitzel, halve haan en konijnenbout in het seizoen ook mosselen worden geserveerd. Maar de meeste klanten houden rechts, halen een puntzak en lopen weer naar buiten. In de rij staat een Aziatisch sprekend stel met een koffer, net aangekomen of op doorreis. Het pand oogt klein, vol en vettig. Vier mannen in witte t-shirts zijn druk bezig met bakken. Op het raam is een sticker geplakt die vertelt dat de zaak volgens de 'smaakpolitie' oké is. Binnen geeft een klok van mvv, de Maastrichtse Voetbal Vereniging, aan hoe laat het is.

De volgende snack bar die ik aandeed, ligt in een buurt in een buitenwijk, in een half overdekt stukje winkelstraat. Op de overkapping staat 'Be fit', dus ik dacht even dat ik verkeerd was, maar als ik dichterbij kom zie ik dat zich er inderdaad een snackbar bevindt. Een lange verzorgde toonbank, een muur met spiegels en vazen met kunstbloemen, twee kleine tafeltjes voor wie binnen iets wil eten, een sigarettenautomaat en een tv in de hoek die beelden van autoraces laat zien, de laatste rit van Michael Schumacher. Niemand die erop let. Het is half zes en veel mensen halen hun zondagse maaltijd bij de frituur. Friet met sausen, frikadellen, kroketten, saté en sjasliék: soms bestellingen van meer dan dertig euro. Het is een meeneemzaak. De auto's kunnen aan een pleintje voor de snackbar worden geparkeerd. De meeste mensen, ook zij die met de auto komen, komen

echter uit de buurt. Ze groeten elkaar en sommigen wisselen even iets uit. Er worden in het Maastrichts grappen gemaakt over wie er aan de beurt is en uit de conversatie tussen klanten en de frietenbakker kun je opmaken dat sommigen min of meer vaste klanten zijn. Gezinsvaders, gezinsmoeders, een keurige bejaarde mevrouw, een vrijgezelle man, een paar jongeren met een scooter, schat ik zo in. Op de toonbank ligt een folder van de Be-Fit store, met advertenties voor voedingssupplementen, afslanksupplementen, vechtsportartikelen en een foto van een mooie blondine met gewichtjes. Er staan plaatjes van grote potten proteïnen, aminozuren, creatine en magnesium. 'Make sport your life style'. Ik bestel een kroket 'uit eigen keuken', maar als die klaar is, blijkt die een gekke toetervorm te hebben. Terwijl ik het geld op de toonbank leg, zegt de frietenbakker dan ook met een knipoog 'laat maar zitten'. Ik mag hem zo meenemen.

Soms halen wij een zak 'familie frites' bij de snackbar die zich presenteert als frituur-grillroom-pizza en die ligt aan een doorgaande weg met veel verkeer en een ventweg. Aan de ventweg kunnen mensen kort even hun auto parkeren als er plek is. In de etalage valt de grote homp kebab aan een draaiend spit meteen in het oog. Daarnaast staat de grote friteuse waarboven vrolijke lichtbakken hangen met foto's van diverse menu's: souflaki, shoarma, kip spare ribs, lamskoteletten, köfte isis: vlees, patat, sla. Daarnaast is er Turkse pizza en op de kaart staat ook een vegetarische falafel. De meeste gerechten zijn verkrijgbaar in grote en kleine porties. In deze snackbar zijn drie setjes van een tafel en twee banken en er zitten twee mensen een broodje shoarma te eten. Achterin staan een tv en een groot aquarium, die een afscheiding vormen met een donkere ruimte achter waar soms het personeel, bezorgers of vrienden van het personeel zitten. In deze frituur halen mensen iets te eten, maar er wordt ook bezorgd. Diverse klanten lijken hier weliswaar min of meer bekenden, maar toch is dit geen buurtsnackbar. Veel klanten komen uit andere buurten om hier eten of sigaretten te halen, of om het een of ander te bespreken en te overleggen. Sommigen schakelen moeiteloos tussen Maastrichts en Turks. Onze oude buurman, eigenaar van het toen nog bestaande Turkse koffiehuis, werkte vroeger soms ook in deze snackbar, en ik bedenk dat deze snackbar iets van de functie van het koffiehuis lijkt te hebben overgenomen. De leeftijd van veel klanten van de snackbar ligt wel lager dan bij het koffiehuis: oudere gepensioneerde mannen zie je er niet veel. In de bediening zie je veel verschillende gezichten. Er wordt uit een groot reservoir aan helpers geput, zo lijkt het.

Publieke familiariteit

De stadswandeling langs een aantal snackbars in Maastricht laat zien dat verschillende snackbars verschillende functies vervullen in de stad. De snackbar in het centrum van de stad is een snackbar waar mensen hun vrije tijd vieren. De snackbar is een soort openluchtmuseum en in die hoedanigheid verbindt hij toeristen uit alle windstreken en winkelend publiek uit heel Zuid-Limburg aan Maastricht. Mensen die een middag in Maastricht gaan shoppen, verheugen zich bij wijze van spreken al van te voren op de puntzak patat die ze later samen zullen halen. Daarmee versterkt deze gelegenheid de band tussen mensen onderling. Het hele gezin, oudere echtparen en jonge stellen, ze genieten vooral gezamenlijk van frieten met saus. Omdat men alleen maar vreemden tegenkomt op de rand van de fontein, hebben mensen vooral oog voor elkaar. Het is opvallend dat de aantrekkingskracht van deze snackbar niet schuilt in het uitgebreide assortiment. Hoewel er wel meer te krijgen valt dan frieten, halen de meeste mensen toch een puntzak. In deze snackbar vindt men alleen onvervalst lokale etenswaar en geen gerechten die associaties oproepen met warmere oorden. Het meest exotische gerecht is het lokale zoervleis. Voor sommige groepen is deze snackbar niet zo aantrekkelijk: de meeste scholieren gaan bijvoorbeeld naar de McDonalds er naast.

De snackbar in de buitenwijk legt heel andere verbindingen. Deze snackbar is, ondanks de twee kleine tafeltjes, niet primair een plaats waar mensen blijven hangen om te genieten van wat ze hebben besteld. Het is een plek waar mensen uit de wijk naar toe gaan om frieten, frikandellen en kroketten te kopen en mee te nemen naar huis, waar de anderen wachten op het eten. Mensen gaan niet voor de gezelligheid naar de snackbar, maar uit praktische overwegingen. Kinderen halen 's middags een ijsje, volwassenen halen het avondmaal, pubers halen later op de avond nog iets voor bij de nachtfilm op televisie. Op deze manier verbindt ook deze snackbar privé relaties tussen mensen. Het assortiment in deze snackbar is vergelijkbaar met dat van die in het centrum van de stad, maar mensen lijken daaruit veel gevarieerder te kiezen: bij menige bestelling komt er een lijstje aan te pas.

De snackbar is geen knooppunt in de stad, maar een knooppunt in een wijk. Ze verbindt wijkbewoners die ten dele vaste klanten zijn: redelijk veel Maastrichtenaren, maar ook import en een enkele student. Deze wijk is geen gemeenschap in de klassieke betekenis van het woord. Gebouwd in de jaren zestig is het een zogenaamde lage sociaal- economische status wijk met problemen op het terrein van veiligheid. De sociale integratie is beperkt en veel bewoners hebben een negatief beeld van de wijk. Maar in de snackbar wordt gegroet en wordt soms verwezen naar lopende conversaties tussen eigenaar en klanten en tussen klanten onderling. Het

weer is een dankbaar onderwerp. Uit onderzoek van Blokland komt naar voren dat veiligheidsgevoel in publieke ruimtes vooral te maken heeft met de mogelijkheden om korte, weinigzeggende contacten te hebben, zoals winkels en schoolpleinen. (Blokland, 2009) Plekken die zulke mogelijkheden bieden, zijn van groot belang voor 'publieke familiariteit'. Ze dragen bij aan een zekere mate van vertrouwen in een stad of wijk omdat ze de ervaring van gedeelde sociale normen tussen mensen die elkaar niet kennen bevorderen, die verder niet veel delen en niet veel samen doen maar wel samen de stad of de wijk vormen. De snackbar kan bij uitstek gezien worden als een plek die bijdraagt aan publieke familiariteit. Eenvoudigweg groeten bij binnenkomst of lachen om de grap van een andere klant, creëert een gedeelde wereld. Dit trefpunt voor korte ontmoetingen legt cruciale verbindingen tussen bewoners van de buitenwijk, niet vanwege de stevigheid en intensiteit van de contacten maar vanwege hun lichtheid.

De 'friture grillroom pizza' is weer een heel ander verhaal. Deze frituur is een knooppunt in een veel ruimer geografisch vertakt netwerk dan het centrum van de stad of een buitenwijk. Deze frituur ligt ook niet aan een pleintje in een wijk, maar aan een belangrijke verbindingsweg tussen Maastricht centrum en de buitenwijken in Noordwest. Er komen geen toeristen. Er komen wel vaste klanten uit de buurten die aan de verbindingsweg liggen, ook studenten. Maar veel vaste klanten komen ook uit een wijdere omgeving. De meesten komen met de auto, maar er staat ook wel eens scooter. De conversaties wekken de indruk dat er meer gedeeld wordt dan shoarma en patat, en er ook andere zaken worden besproken. Mensen lijken elkaar te kennen van andere netwerken, bijvoorbeeld de Turkse gemeenschap in Maastricht, de supermarkt, de school en de moskee. Deze snackbar verbindt het Nederlandse assortiment van frieten en frikadellen met Turkse en Zuid-Europese gerechten, verbindt verschillende talen en dialecten en heeft een gemêleerde klantenkring. In termen van Van der Laar, articuleert deze snackbar de moderne transnationale stad. Ze kan geografisch noch met het centrum van de stad noch met een buitenwijk geïdentificeerd worden omdat ze een groter geografisch netwerk verknoopt. In dat netwerk komen dorpse gemeenschapszin, stedelijke anonimiteit en culturele diversiteit samen.

Met het imago van de snackbar is het slecht gesteld. Als een symbool van emancipatie – geld hebben en de vrijheid genieten om soms buiten de deur te eten – is ze een symbool van cultureel verval geworden. De snackbar symboliseert een slechte kwaliteit van leven en ongezondheid in overvloed. Daarmee past de snackbar fraai in het plaatje van de stad als een anonieme en waarden-loze plek. Uit mijn stadswandeling blijkt dat dit beeld op zijn

minst eenzijdig is. De focus op de kwaliteit van de voeding in hedendaagse debatten over fast food, brengt een zeker blindheid met zich mee voor de betekenis van snackbars in de moderne stad als een knooppunt in de publieke ruimte, en een bron van 'publieke familiariteit' in een wereld van verschil. Hoewel de ene snackbar de andere niet is, en ze verschillende functies hebben en andere netwerken verknopen, dragen ze allemaal op hun manier bij aan verbindingen die tegelijkertijd een lokaal en globaal karakter hebben. De snackbar van vandaag biedt een venster op de stad en de wereld dat heel veel groter is dan het luikje waardoor mijn vader zijn klanten bediende.

literatuur

Talja Blokland (2009). *Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Flemming Olsen, J. (2012). *In 16 Tagen um die Wurst. Eine Liebeserklärung an die deutsche Imbisskultur*. München: Goldmann Verlag.

Kwate, N.O.A, J.Meng Loh (2010). 'Separate and unequal: the influence of neighborhood and school characteristics on spatial proximity between fast food and schools', in: *Preventive Medicine*, 51, p. 153-156.

Laar, P. van de (2011). *The kapsalon. A case study on an urban fast food phenomenon*. Lecture Studium Generale, Erasmus University, Rotterdam.

Mulvany-Day, N. C.A.Womack, V.M.Oddo (2012). 'Eating on the run. A qualitative study of health agency and eating behaviors among fast food employees', in: *Appetite*, 59, p. 357-363.

Otterloo, A.H. van, S.A. de la Bruheze (2003). 'Snacks, snackcultuur en buitenshuis eten in Nederland, 1920-1980', in: *Spiegel Historiae*, nr. 3-4.

Whelan, A., N. Wrigley, D. Warm, E. Cannings (2002). 'Life in a "food desert"', in: *Urban Studies*, 39, p. 2083-2100.

Over de auteurs

Jacques Bos

Jacques Bos studeerde geschiedenis, politieke wetenschappen en wijsbegeerte aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 2003 aan dezelfde universiteit op een onderzoek naar het begrip 'karakter' in de zeventiende en achttiende eeuw. Momenteel is hij werkzaam als universitair docent wetenschapsfilosofie bij het departement Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert op het terrein van de geschiedenis van het zelf en van de menswetenschappen, de historiografie en de filosofie van de geschiedenis.

Huub Dijstelbloem

Huub Dijstelbloem is verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en aan de leerstoelgroep Wetenschapsfilosofie van de Universiteit van Amsterdam (uva). Eerder was hij programmacoördinator bij het Rathenau Instituut. Hij publiceert veelvuldig over kwesties op het snijvlak van wetenschap en politiek. Hij studeerde wijsbegeerte en wetenschapsdynamica in Amsterdam en Parijs en promoveerde aan de uva op een proefschrift over het politieke pragmatisme van Dewey en Latour, toegepast op aids, bse en milieuproblemen. Zijn meest recente boeken en bundels onder co-redactie zijn *Onzekerheid troef. Het betwiste gezag van de wetenschap* (red. 2011), *Migration and the New Technological Borders of Europe* (red. 2011), *Het gezicht van de publieke zaak* (red. 2010), *De Migratiemachine* (red. 2009) en *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving* (2008). Momenteel werkt hij bij de WRR aan een project over 'voedsel'.

Guus Dix

Guus Dix studeerde filosofie en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Als docent-promovendus aan de afdeling Wijsbegeerte van de uva verzorgt hij momenteel onderwijs in de wetenschapsfilosofie. Daarnaast schrijft hij een proefschrift over het ontstaan van de 'prikkel' of 'incentive' als object van economische wetenschap en als onderdeel van een techniek om het handelen van individuen te sturen.

Wim van de Donk

Prof. dr. W.B.H.J. (Wim) van de Donk is opgeleid als politicoloog en bestuurskundige aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1997 promoveerde hij (cum laude) aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van

de Universiteit van Tilburg op het proefschrift *De Arena in Schema. Een verkenning van de betekenis van informatisering voor beleid en politiek inzake de verdeling van middelen onder verzorgingshuizen*, waarvoor hij in 1998 de G.A. van Poeljejaarprijs ontving. Hij was onder meer lid van de Raad voor het openbaar bestuur, en lid, later voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Thans is hij Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Brabant en als hoogleraar bestuurskunde verbonden aan de Universiteit van Tilburg.

Maarten Doorman

Maarten Doorman is filosoof en schrijver. Hij doceert cultuurfilosofie aan de Universiteit Maastricht en is bijzonder hoogleraar Kritiek van kunst en cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en medewerker van *de Volkskrant*. Zijn laatste boeken zijn zijn *Art in Progress. A Philosophical Response to the End of the Avant-Garde* (2003), *De romantische orde* (2004), *Kiekertak en Klotterboeke. Gedachten over de canon* (oratie, 2005), *Paralipomena. Opstellen over kunst, filosofie en literatuur* (2007), *Denkers in de grond* (2010) en *Rousseau en ik. Over de erfzonde van de authenticiteit.* (2012).

Rob Hagendijk

Rob Hagendijk is wetenschaps- en techniekonderzoeker en politicoloog. Hij werkt aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich onder meer bezig met publieke controverses rond wetenschap, accountability en Nederlands en Europees innovatiebeleid in tijden van globalisering. Recent publiceerde hij samen met Huub Dijkstra de bundel *Onzekerheid troef; Het betwiste gezag van de wetenschap* (2011)

David Hamers

David Hamers is als senior onderzoeker Stedelijk Gebied verbonden aan het Planbureau voor de Leefomgeving in Den Haag. Daarnaast is hij lector Stad en Land bij de afdeling Man and Public Space van Design Academy Eindhoven. Hamers is oorspronkelijk opgeleid als cultuurwetenschapper en econoom en promoveerde in 2003 bij de vakgroep Wijsbegeerte van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht op een onderzoek naar de representatie van Amerikaanse buitenwijken. Sindsdien is hij werkzaam als ruimtelijk onderzoeker op het gebied van verstedelijking. Hij publiceert voornamelijk over de ontwikkeling, het ontwerp en het gebruik van de ruimte in en rondom de stad. Van hem verschenen onder meer *Planobjectivering* (2013), *De staat*

van de ruimte ((red.) 2010), *Reading the American Landscape* ((red.) 2009), *Verstedelijking in de stadsrandzone* (2009), *Afgeschermdde woondomeinen in Nederland* (2007), *Niemandland* (2006), *De nieuwe stad* (2006), *Bloeiende bermen* (2006), *Tussenland* (2004) en *Tijd voor suburbia* (2003).

Hans Harbers

Hans Harbers is afgestudeerd als socioloog en gepromoveerd in de sociale wetenschappen. Sinds 1988 is hij verbonden aan de Faculteit Wijsbegeerte, Rijksuniversiteit Groningen met als specialisatie de Filosofie van Wetenschap, Technologie en Samenleving. De relatie tussen wetenschap en samenleving, onderzoek en beleid, theorie en praktijk loopt als een rode draad door zijn wetenschappelijke werk – van zijn proefschrift over de verhouding tussen wetenschap en politiek inzake ongelijke onderwijskansen tot en met recent onderzoek naar de invloed van dna-technieken op onze perceptie van en omgang met tijd. Ook als moderator van het Groninger politiek en cultureel debatcentrum dwarsdiep en als freelance voorzitter/discussieleider begeeft hij zich op het grensvlak van wetenschap en politiek.

Klasien Horstman

Klasien Horstman studeerde wijsgerige en historische sociologie aan de Rijks Universiteit Groningen. Ze promoveerde in 1996 aan de Universiteit Maastricht op een studie *Verzekerd Leven. Artsen en levensverzekeringsmaatschappijen 1880-1920.*, een studie over het de opkomst van een risico georiënteerde stijl in de gezondheidszorg. Sindsdien doet ze onderzoek naar preventieve technieken als een fenomeen op het snijpunt van wetenschap en maatschappij. Van 2001-2009 was ze Socrates hoogleraar Filosofie en Ethiek van Bioengineering aan de Technische Universiteit Eindhoven: haar oratie was getiteld *Nooit meer ziek*. Sinds 2009 is ze als hoogleraar Filosofie van de Publieke Gezondheidszorg verbonden aan de Universiteit Maastricht. In haar oratie *Dikke kinderen, uitgebluste werknemers en vreemde virussen. Filosofie van de publieke gezondheidszorg in de 21e eeuw* gaat ze in op het schijnbaar paradoxale fenomeen dat de publieke gezondheidszorg, die van oudsher een sterk maatschappelijk engagement heeft, het in een democratische maatschappij steeds moeilijker heeft om dat engagement vorm te geven.

Joks Janssen

Prof.dr.ir. J. (Joks) Janssen is opgeleid als stedenbouwkundige aan de Technische Universiteit Eindhoven. In 2005 promoveerde hij (cum laude) aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit van

Tilburg op het proefschrift *Vooruit denken en verwijlen. De (re)constructie van het platteland in Zuidoost-Brabant, 1920-2000*. Hij was onder meer werkzaam als post-doctoraal onderzoeker bij Telos (Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken) en het Ruimtelijk Planbureau. Thans is hij hoofd van de stafafdeling Kennis en Onderzoek van de provincie Noord-Brabant en als bijzonder hoogleraar Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie verbonden aan Wageningen University.

Pim Klaassen

Pim Klaassen studeerde Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en Geschiedenis, filosofie en sociologie van de wetenschap aan de Universiteit van Cambridge. Momenteel is hij aan de UvA werkzaam als docent-promovendus in de wetenschapsfilosofie. Hij bereidt een proefschrift voor over grensoverschrijdingen in en door de neurowetenschap, met bijzondere aandacht voor de manier waarop neuro-economen 'vertrouwen' vormgeven. Mede in het licht van dit project heeft (de geschiedenis van) de economie zijn interesse. Zijn belangstelling reikt echter veel wijder dan neurowetenschap en economie alleen; meer in het algemeen houdt hij zich bezig met kwesties op het grensvlak van wetenschap, technologie en samenleving. Dit bracht hem voor hij zich op zijn proefschrift stortte bij het Rathenau Instituut, waar hij werkte als onderzoeker en projectmedewerker Technology Assessment.

Bruno Latour

Bruno Latour is hoogleraar wijsbegeerte en politieke wetenschappen aan Sciences Po Parijs. Hij was van 1982 tot 2006 verbonden aan de École des Mines in Parijs. In die periode legde hij de basis voor het hedendaagse wetenschap- en technologieonderzoek en schreef hij invloedrijke studies als *Wij zijn nooit modern geweest* (1991). Hij is de grondlegger van de actor-netwerk theorie, en actualiseerde die onlangs in *Reassembling the Social* (2005). Voor het ZKM in Karlsruhe was hij samen met Peter Weibel de curator van twee tentoonstellingen: *Iconoclash* en *Making Things Public*, waarvan de catalogi verschenen bij MIT-Press. Met Valerie Pihet legde hij de basis voor een nieuw experimenteel programma over kunst en politiek (SPEAP). Zijn meest recente publicatie is *Enquête sur les modes d'existence* (2012), een vergelijkende antropologie van de moderniteit. Bruno Latour kreeg vele prijzen, eredoctoraten en prestigieuze onderzoeksbeurzen. In 2005 bezette hij de Spinoza leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam. In 2006 publiceerde hij met Emilie Herman een fotografisch essay waarin hij de sociale theorie van de stad onderzoekt (*Paris ville invisible*). In 2010

kreeg hij de European Research Council Senior Grant voor zijn onderzoek naar *Modes of Existence*, een driejarig project dat moet leiden tot een digitaal platform voor samenwerking en onderzoek.

Michiel Leezenberg

Michiel Leezenberg is verbonden aan de afdeling Wijsbegeerte en aan het M.A. programma Islam in de moderne wereld van de Universiteit van Amsterdam. Zijn huidige onderzoek betreft vooral de filosofie en geschiedenis van de geesteswetenschappen. Specifiek houdt hij zich bezig met de vorming van nieuwe nationale talen in het Ottomaanse rijk en de status en rol van de oriëntalistiek in het Russische rijk en de vroege Sovjetunie. Hij publiceerde onder meer *Contexts of Metaphor* (2001) en *De vloek van Oedipus: Taal, democratie en geweld in de Griekse tragedie* (2006). Met Hans van Rappard redigeerde hij de bundel *Wereldfilosofie: Wijsgerig denken in verschillende culturen* (2010). Samen met Gerard de Vries schreef hij *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (2001, herziene editie 2011), dat inmiddels aan meerdere geesteswetenschappelijke faculteiten in Nederland als handboek wordt gebruikt.

Noortje Marres

Noortje Marres is als senior lecturer verbonden aan de Afdeling Sociologie, Goldsmiths, Universiteit van Londen, en directeur van het onderzoekscentrum csisp, Centre for the Study of Invention and Social Process. Zij studeerde sociologie en filosofie van wetenschap en technologie aan de Universiteit van Amsterdam, en promoveerde aan diezelfde universiteit op een proefschrift over (neo-)pragmatistische concepten van democratie in de technologische samenleving. Recentelijk publiceerde zij *Material Participation: Technology, the Environment and Everyday Publics* (2012) en binnenkort verschijnt *Scraping the Social? Issues in Live Research* (met Esther Weltevrede, *Journal of Cultural Economy*).

Annemiek Nelis

Annemiek Nelis studeerde gezondheidswetenschappen in Maastricht en promoveerde als technieksocioloog aan de Universiteit Twente op een proefschrift over de opkomst van dna-technologie en genetica. Sinds 2010 is zij onderzoeksmanager bij de Onderzoeksraad voor Veiligheid (ovv) in Den Haag. De Onderzoeksraad voor Veiligheid doet onderzoek naar voorvallen en incidenten op diverse terreinen, waaronder de gezondheidszorg. Voordat Annemiek de wetenschap voor Den Haag verruilde was zij Algemeen Directeur van het Centre for Society and Genomics in Nijmegen.

Piet de Rooij

Piet de Rooij studeerde geschiedenis in Utrecht en Amsterdam. Hij promoveerde in 1979 op het proefschrift *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*. Van 1985 tot 2009 was hij werkzaam als hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de uva. Hij publiceerde op het terrein van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs, alsook op het terrein van de cultuurgeschiedenis (met name de ontwikkeling van de evolutietheorie en het racisme). Daarna ging zijn belangstelling vooral uit naar de politieke cultuur, waarover hij in 2002 *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* publiceerde. Daarnaast schreef hij een aantal bijdragen over de geschiedenis van het socialisme en het conservatisme, het verleden van Amsterdam en de geschiedenis van de politie. Naast een groot aantal bestuurlijke werkzaamheden aan de uva was hij voorzitter van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (2001) die structuur en didactiek van het geschiedenisonderwijs heeft verbeterd.

Pauline Terreehorst

Pauline Terreehorst is opgeleid als neerlandicus aan de Universiteit van Amsterdam en werd daarna filmtheoreticus. Ze doceerde filmtheorie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (nu Radboud Universiteit). Ze werkte daarnaast twintig jaar als kunstcriticus, modejournalist en columnist voor dagblad *de Volkskrant*. Ze publiceerde een tiental boeken over fotografie, nieuwe media, mode en de invloed van ICT op het maatschappelijk leven (*Het Boerderijmodel*, 1994; *Langzame stad, snelle mensen*, 1997). Als adviseur van o.a. bouwbedrijven en woningcorporaties schreef ze toekomstscenario's voor voorzieningen in woon- werkgebieden, o.a. voor de Amsterdamse Zuidas. Ze was directeur van het Amsterdam Fashion Instituut (Hogeschool van Amsterdam) en directeur van het Centraal Museum Utrecht. Daar initieerde ze o.a. een tentoonstelling over de ontdekking van het dna, het begrip informatie, en de invloed daarvan op de beeldende kunsten. (*Genesis*, 2007). Momenteel is ze directeur van Plaza Futura, een filmtheater en debatcentrum dat gevestigd wordt in het voormalige Philips Natlab in Eindhoven.

Pieter Winsemius

Pieter Winsemius is Bijzonder hoogleraar Management van Duurzame Ontwikkeling aan de Universiteit van Tilburg en bekleedt verschillende maatschappelijke functies. Hij studeerde natuurkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 1973 op het proefschrift

Elektronenstructuur van metalen. Na het behalen van een mba-diploma aan de Stanford University was hij werkzaam bij McKinsey & Company, waar hij in 1980 werd gekozen tot firmant. In 1982 werd hij minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer in het kabinet Lubbers I. Van 1986 tot 2002 keerde hij terug bij McKinsey in Amsterdam, waar hij zich speciaal toelegde op de strategische en organisatorische ontwikkeling in grote organisaties. Van begin 2003 tot eind 2012 was hij lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Van september 2006 tot april 2007 was hij minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu. Als raadslid heeft hij in 2005 het WRR-rapport *Vertrouwen in de buurt* helpen opstellen. In 2009 was hij als verantwoordelijk voor het rapport *Vertrouwen in de school* over de voortijdige schooluitval van overbelaste jongeren. In 2012 verzorgde hij het rapport *Vertrouwen in de burger*.

Colofon

Maart 2013

Auteurs

Jacques Bos

Guus Dix en Pim Klaassen

Wim van de Donk en Joks Janssen

Maarten Doorman

Huub Dijkstra

Rob Hagendijk

David Hamers

Hans Harbers

Klasien Horstman

Bruno Latour

Michiel Leezenberg

Noortje Marres

Annemiek Nelis

Piet de Rooij

Pauline Terreehorst

Pieter Winsemius

Redactie

Huub Dijkstra Rob Hagendijk

Hans Harbers Pauline Terreehorst

Grafisch ontwerp

Autobahn, Utrecht

Beeld omslag

www.oldmapsofparis.com

Drukker

Platform P, Rotterdam

Oplage

150

ISBN/EAN

978-90-9027422-5

Website

www.bestemminggewijzigd.nl